रुद्रयामलम्

[उत्तरतन्त्रम्]

(प्रथमो भागः)

सम्पादकः

आचार्यश्रीरामप्रसादत्रिपाठी

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणसी

योगतन्त्र-ग्रन्थमाला

[सप्तमं पुष्पम्]

रुद्रयामलम्

[उत्तरतन्त्रम्]

(प्रथमो भागः)

सम्पादकः

आचार्यश्रीरामप्रसादत्रिपाठी

व्याकरण-सांख्य-योगतन्त्रागमविभागाध्यक्षचरः

वेदवेदाङ्गसंकायाध्यक्षश्च

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी



सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

YOGATANTRA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. VII]

RUDRAYĀMALAM

(PART ONE)

Edited by

ĀCĀRYA ŚRĪ RĀMAPRASĀDA TRIPĀṬHĪ

Ex. Professor & Head of Department

of

Vyākaraṇa-Yoga-Tantra & Āgama

Sampurnanand Sanskrit University

Varanasi



VARANASI

1991

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.



Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.



Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.



Second Edition—1000 copies.

Price—Rs. 132.00



Printed at—
Ratna Printing Works
B 21/42 A, Kamachha,
Varanasi-221 010.

योगतन्त्र-ग्रन्थमाला

[सप्तमं पुष्पम्]

रुद्रयामलम्

[उत्तरतन्त्रम्]

(प्रथमो भागः)

सम्पादकः

आचार्यश्रीरामप्रसादत्रिपाठी

व्याकरण-योग-तन्त्रागमविभागाध्यक्षचरः,

वेदवेदाङ्गसंकायाध्यक्षचरश्च

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणसी



वाराणस्याम्

२०४७ तमे वैक्रमाब्दे | १९१२ तमे शकाब्दे | १९९१ तमे खैस्ताब्दे

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः—
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी ।

□

प्रकाशकः—
डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

□

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

□

द्वितीयं संस्करणम्, १००० प्रतिरूपाणि

मूल्यम्—१३२-०० रूप्यकाणि

□

मुद्रकः—
रत्ना प्रिंटिंग वर्क्स
बी २१/४२ ए, कमच्छा,
वाराणसी-२२१ ०१०.

प्ररोचना

पण्डितवर्य**श्रीरामप्रसादत्रिपाठि**महोदयैः सम्पादितो भूमिकासंवलितश्च **रुद्रयामल**ग्रन्थोऽधुना प्रकाश्यतामानीयते। सम्प्रति प्रथमः खण्डः पुरस्क्रियते। तदनु कालेन द्वितीयः खण्डोऽपि प्रकाशयिष्यते। रुद्रयामले विशेषेण विवेच्यविषयस्तन्त्रसाधनासम्बद्धदेशकालानां मन्त्ररहस्यस्य, स्वररहस्यस्य, षट्चक्रादिदेवतानां रहस्यस्य चेति भूमिकायां विद्वद्वर्यैः मालिनेः स्वरूपविमर्शप्रकरणे व्याकरणागमदृष्ट्या सूक्ष्मतया वर्ण्यविषयो व्यवारि। पण्डितवर्यैः तन्त्राणां वेदाविरोधित्वविषये नूतना उपपत्तयः प्रदर्शिताः। पटलशः संक्षेपेण रुद्रयामलस्य विषयोऽपि वर्णितः। यत्र तत्र संक्षिप्ताः पादटिप्पण्योऽपि संयोजिताः। रुद्रयामलग्रन्थ एकः खलु आकरग्रन्थः, यत्र त्रिपुरसुन्दर्युपासनाविषये विविधानां रीतीनां पद्धतीनाञ्च समाकलनं विद्यते। सम्प्रदायानां परिचयोऽपि विशदतया प्रस्तुतः। एभिर्गुणै रुद्रयामलग्रन्थस्तन्त्रशास्त्राध्येतॄणां कृते महते परितोषाय भविष्यतीति आशासे। एतदर्थं पण्डितवर्यान् श्रीरामप्रसादत्रिपाठिमहोदयान् सभाजयामि।

वाराणस्याम्,
महाशिवरात्रिपर्वणि
२०४७ तमे वैक्रमाब्दे,
(१२।२।१९९१ तमे खैस्ताब्दे)



विद्यानिवासमिश्रः

कुलपतिः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

प्रास्ताविकम्

(प्रथमसंस्करणस्य)

यद्यपि विश्वस्मिन् संस्कृतवाङ्मयं निस्संशयं सर्वेभ्यो वाङ्मयेभ्यः पुरातनतमं चकास्ति, तथापि योरुपीया विद्वांसः प्रयतमाना दृश्यन्ते ग्रीकलैटिनाऽवेस्तादिभाषाणां संस्कृतसमकालिकत्वसाधनाय; किन्तु जनजीवनकल्याणदृग्भिर्भारतीयमनीषिभिः प्रतिक्षेत्रं यादृशं वाङ्मयं संदृब्धम्, अनितरसाधारणं तादृशं खलु पुरातनतमं सदपि नूतनतमं कस्यामपि भाषायां नाधिगम्यत इति व्याहृतौ नास्ति कश्चिदपि प्रौढिलेशः। एकैकस्मिन् शास्त्रेऽपारो वाङ्मयपारावारव्यापारप्रसारो भारतीयसंस्कृतिसुवासेन सार्धमेव पारेजम्बूद्वीपमपि क्षेत्राणि प्लावयामासेति साम्प्रतं तदीयं समग्रमाकलनं चिरकालिकं महान्तमध्यवसायं प्रतीक्षते।

शास्त्रेष्वन्यतमं शिवोक्तं तन्त्रशास्त्रं चतुष्षष्टिसंख्याकं वर्णितम्। तेषु चतुष्षष्टिसंख्याकेषु तन्त्रग्रन्थेषु 'राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम्' इत्युक्त्या यद्यपि रुद्रयामलस्यापि समावेशो दृश्यते, तथापि 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च' इत्यादिलक्षणात् तन्त्राद् अष्टलक्षणात्मकं यामलं ततो विशिष्टमिवाभिहितम्—

सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम्।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च।
युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम्॥ इति।

अष्टलक्षणात्मकमपि यामलं वाराहीतन्त्रे षड्विधमुक्तम्—१. आदियामलम्, २. ब्रह्मयामलम्, ३. विष्णुयामलम्, ४. रुद्रयामलम्, ५. गणेशयामलम्, ६. आदित्ययामलं चेति। विष्णुयामलब्रह्मयामलयोरनन्तरं रुद्रयामलस्योपदेशादुत्तरतन्त्रतया तत् प्रसिद्धिमुपगतम्। यथा रुद्रयामलस्यैवारम्भे—

परा-श्रीपरमेशानीवदनाम्भोजनिःसृतम्।
श्रीयामलं महातन्त्रं स्वतन्त्रं विष्णुयामलम्॥ १।

शक्तियामलमाख्यातं ब्रह्मणस्तुतिहेतुना।
ब्रह्मयामलवेदाङ्गं सर्वं च कथितं प्रिये॥ २।

इदानीमुत्तराकाण्डं वद श्रीरुद्रयामलम्।
यदि भाग्यवशाद् देवि तव श्रीमुखपङ्कजे॥ इति।

सर्वेषां यामलानां श्लोकसंख्या पृथक् पृथग् निर्धारिता वर्तते। यथा—

यामलाः षट् च संख्यातास्तत्रादावादियामले।
द्वाविंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च॥

द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥ इति ।

एवं तावद् यद्यपि रुद्रयामलमुक्तेषु यामलेषु कनिष्ठमाख्यातमिति तदीया श्लोकसंख्या ३४६५ इतीह प्रसिध्यति, तथापि महासिद्धिसारस्वततन्त्रानुसारेण —

न शक्यं विस्तराद् वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
संक्षेपाद् वै प्रवक्ष्यामि लोककल्पोक्तवर्त्मना ॥
दिवि देवे नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने ।
लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च ॥

श्लोकसंख्या निर्धारयितुं न पार्यते । यथा पुराणानि भारतीयसंस्कृतेर्विश्वकोशात्मकानि प्रतिज्ञायन्ते, तथा तन्त्रशास्त्रं साधनाव्यापारदिशि ततोऽपि समृद्धतरं नाम विलसति । महाविश्वेश्वरतन्त्रानुसारेण तल्लक्षणानि पुराणलक्षणेभ्योऽप्यधिकानि—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानां च संस्थानं तीर्थानां चैव वर्णनम् ॥
तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानं चैव भूतानां यन्त्राणां चैव निर्णयः ॥
उत्पत्तिर्विबुधानां च तरूणां कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषां चैव पुराणाख्यानमेव च ॥
कोषस्य कथनं चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणां च वर्णनम् ॥
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ।
राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ इति ।

वस्तुतस्तु तन्त्रशास्त्रमितोऽप्यधिकान् वर्णनकोणानधितिष्ठतीति साकल्येन तल्लक्षणनिर्धारणं नावाप्यते ।

रुद्रयामलतन्त्रस्य यद् द्वितीयं संस्करणं १८९२ खैस्ताब्दे श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कालिकातानगर्यां प्रकाशितम्, तस्य पटलेषु श्लोकसंख्यायां चास्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयसंस्करणस्य पटलश्लोकसंख्यातः पर्याप्तं भेदो भवति । विदुषां जिज्ञासूनां च ज्ञानार्थमुभयोस्तुलनात्मकविवरणसूचीह प्रस्तूयते—

पटलाः	श्लोकाः	जीवा०	पटलाः	श्लोकाः	जीवा०
१	२४४	२४५	३५	४५	४५
२	१६२	१६१	३६	२१०	२०६
३	१४५	१४०	३७	३५	३५
४	१९२	१८६	३८	५८	५७
५	४५	४४	३९	३४	३०
६	१०६	१०२	४०	२३	२२
७	९४	९३	४१	४६	४५
८	६७	६७	४२	१४८	१३८
९	४४	४४	४३	३७	४०
१०	१८५	१९३	४४	८७	८६
११	७५	७६	४५	३८	३७
१२	५३	४९	४६	५८	५६
१३	९०	९०	४७	५७	५८
१४	७४	७४	४८	२८२	२७४
१५	६६	६६	४९	३२	३१
१६	४६	४४	५०	३३	३२
१७	१६३	१६३	५१	७३	७१
१८	८३	८३	५२	२१२	२०९
१९	५०	४९	५३	२५	२३
२०	४३	४२	५४	७७	७३
२१	११४	११३	५५	३४	३३
२२	१०९	१०८	५६	१६	१६
२३	११४	११३	५७	७४	७०
२४	१४४	१४३	५८	४३	३८
२५	१२९	१२९	५९	३९, २६	३८
२६	१४८	१४५	६० (जीवा० ६३)	२३	१०३
२७	१०५	१०४	६१ (जीवा० ६४)	२४२	३५
२८	१०२	९९	६२ (जीवा० ६५)	२२	१४०
२९	४३	४१	६३ (जीवा० ६६)	८२	२२
३०	४१	३७	६४		१६६
३१	४६	४२	६५	२२	२२
३२	४३	३२	६६ (जीवा० ६१)	३८	७४
३३	६५	६५	६७ (जीवा० ६२)	१२६	२२
३४	५७	६१			

६८ तः ९० पटलान्तं यावद् या सामग्रीह विश्वविद्यालयीये संस्करणे लभ्यते, सा जीवानन्दीये संस्करणे न दृश्यते। इह संस्करणे पाठभेदात् पटलसंख्या द्विरावृत्तेति सा पञ्चविंशपटलादग्रे व्यत्यस्ता।

स्वनामधन्यानां म० म० गोपीनाथकविराजमहोदयानां निर्देशने चतुर्थभागस्यास्य तन्त्रसंग्रहस्य सम्पादनं पूर्ववर्तिभागवद् योगतन्त्रविभागेन समारब्धमासीत्। इह सम्पादनविधौ तेन क० ख० ग० इति सङ्केतैस्तिस्रो मातृका उपयोजिता अभूवन्, यासां विवरणं कविराजमहोदयैस्तदीये तन्त्रसूचीग्रन्थे समुपन्यस्तम्। द्विसप्ततितमपटलं यावदेव पाठभेदविवरणं दृश्यते; किन्त्विह मुद्रितस्य जीवानन्दविद्यासागरसम्पादितस्य रुद्रयामल-संस्करणस्य पाठभेदानां समुल्लेखो नास्ति। यद्यपि तत्र सन्ति भूयांसः पाठभेदाः, तथाप्यत्रान्तिमपुष्पिकागतैः पाठभेदैः सार्धमस्य संस्करणस्य पाठभेदानां तुलना निदर्शनार्थं प्रस्तूयते—

पटलम्			प्रस्तुते संस्करणे पाठाः	जीवानन्दसंस्करणे पाठाः
२.	अन्तिमपुष्पिका		महायन्त्रोद्दीपने	महामन्त्रोद्दीपने
३.	,,	,,	मन्त्रो०	तन्त्रो०
५.	,,	,,	तन्त्रो०	मन्त्रो०
८.	,,	,,	सिद्धि०	सिद्ध०
९.	,,	,,	यन्त्रो० सिद्धि०	तन्त्रो० सिद्ध०
१२.	,,	,,	वाशव०	पाशव०
१४.	,,	,,	चक्र०	चक्रसार०
१६.	,,	,,	×	वेदभाषापरिच्छेदे
१६.	,,	,,	भैरवभैरवी०	भैरवीभैरव०
१७.	,,	,,	,,	,,
१८.	,,	,,	,,	,,
१९.	,,	,,	अर्थ०	अर्थबोध०
२१.	,,	,,	भावार्थ०	भावप्रश्नार्थ०
३५.	,,	,,	साधनं०	पञ्चस्वरयोगसाधनं०
४८.	,,	,,	मन्त्रप्रकाशो नाम	षट्चक्रप्रकाशे
५८.	,,	,,	काकिनीश्वरपर्णपार्श्वं०	काकिनीपार्श्वं०

जीवानन्दसंस्करणे या सामग्री षष्टितमपटलस्य सप्तदशश्लोकादारभ्य द्विषष्टि-तमपटलं यावद् विद्योतते, सेह विश्वविद्यालयीये संस्करणे नोपलभ्यते। अस्य विश्वविद्या-लयीयस्य संस्करणस्य षष्टितमपटलस्यान्तिमपुष्पिकायां जीवानन्दसंस्करणस्य तु ६१-६३ पटलानामन्तिमपुष्पिकायां विषयभेदा विलोक्यन्ते।

प्रस्तुतं संस्करणम्

जीवानन्दविद्यासागरीये संस्करण एकस्या एव मातृकाया आधारेण पाठालोचनमन्तरा यथोपलब्धं मुद्रितं प्रकाशितं च। प्रस्तुते संस्करणे त्वाधारत्वेन स्वीकृताया मातृकायास्तिसृभिर्मातृकाभिः पाठभेदपरामर्शोऽस्य संस्करणस्य सम्पादने प्रमुखं वैशिष्ट्यम्। जीवानन्दविद्यासागरीयं संस्करणं षट्षष्टिपटलान्तं विभ्राजते। प्रस्तुतं संस्करणं तु नवतितमपटलान्तं विद्योतते। एवं तावदिह तदपेक्षया त्रयोविंशतिसंख्याकाः पटला अधिकाश्चकासति। यद्यप्युभयत्र पटलभेदेऽपि विषयभेदानां प्राज्यता वर्तते, तथापि बहूनि वैशिष्ट्यानि दृष्टिपथं नातिक्रामन्ति। योगतन्त्रग्रन्थमालायाः सप्तमप्रसूनतया विकचितमिदं संस्करणं तन्त्रविद्याया मर्मज्ञानां विपश्चितां प्रीणनाय जिज्ञासूनां च ज्ञानसंवर्धनाय सेत्स्यतीति ध्रुवं विश्वसिति।

वाराणस्याम्,
मातृनवम्याम्, २०३७ वै०
(२-१०-८० खै० गुरौ)

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
निदेशकः
अनुसन्धानसंस्थानस्य

॥ श्रीहरिः शरणम् ॥

प्रस्तावना

ईश्वरजीवयोः कीदृशं स्वरूपम् ? कीदृशश्च तयोः परस्परं सम्बन्धः ? कीदृशं खलु बन्धमोक्षयोः स्वरूपम् ? कथं नु किल प्रवर्तते सृष्टिसंहारयोः प्रक्रिया ? ईदृशानां प्रश्नानां समाधानमुखेन बहोःकालात् प्रचलन्ती भारतीयदार्शनिकचिन्तनपरम्परा समास्ते। दर्शनं नाम आत्मानात्मविवेचको नियमविशेषः। शास्त्रमपि आत्मानात्मज्ञापकं साक्षात्परम्परया वा भवदिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारोपायं वेदयच्छासकमपि भवति। बहुधा दर्शनशास्त्रयोरभेदेन विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते–"दर्शनं शास्त्रम्" इति वाक्यप्रयोगेण। "आत्मा वाऽऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः", "तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! तद्ब्रह्म त्वं विद्धि, तद्विजिज्ञासस्व", "ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्", "तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्" इत्याद्याः श्रुतयोऽपि दर्शनस्य शास्त्रत्वं प्रतिपादयन्त्यो वैदिकत्वमपि तस्य सम्यक् समर्थयन्ते। **शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनसंहितायां**[1] भगवन्तं रुद्रमुद्दिश्य तावदेकोऽध्यायो "नमस्ते रुद्र मन्यव" इत्यादिर्नमस्कारानुवाकाभिधानो वर्तते। **श्वेताश्वतरोपनिषदि** शिवरुद्रयोः स्वरूपं दार्शनिकदृशा बाढं निरूपितमस्ति। एवं सति दर्शनविशेषाः शैवागमा निगमान् विरुन्धन्ति, न समन्वियन्तीति विप्रतिपद्यमानाः पण्डितम्मन्या न प्रमितवचना इति मन्यामहे।

आस्तिकानां सर्वेषामेव दर्शनानामागमानां वा स्रोतांसि वेदा एवेत्यत्र नास्ति कश्चन संशीतिलेशः। इयान् विशेषः—वेदाः परमेशितुर्निःश्वासभूताः स्वत एवाविर्भवन्ति, आगमास्तु पारम्पर्यपरत्वं भजन्ते। तेषामाद्य उपदेष्टा पार्वतीपतिर्विश्वनाथो भगवान् शिव एव पार्वतीमुपदिदेश तद्रहस्यजातम्। उक्तञ्च स्वच्छन्दतन्त्रे—

आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे।
मतं हि वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते॥ इति।

अनयोक्त्या स्पष्टं प्रतीयते यद्वासुदेवाभिमतमागमशास्त्रं भगवतः शिवात् श्रीपार्वतीश्रवणविषयतामगमत्।

इदमपि ध्येयम्—आगमोपदेशो गुरुपरम्परासम्बन्धमपेक्षमाणः किञ्चिदनुशासनमपि वेदयते, गुरव आगमैः शिष्याननुशासतीति कृत्वाऽऽगमानां शास्त्रत्वमपि मन्तव्यम्। आचार्येण हरिणाऽप्यत एव व्याकरणशास्त्रस्यागमत्वं स्पष्टतयोक्तम्—

"तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते।
पर्वतादागमं लब्ध्वा....................." ॥ इत्यादि।

---

१. शु० य० वे० १६।२।४९।

ननु रुद्रयामलमुद्दिश्यैषा भूमिका लिख्यते, तस्य तु तन्त्रग्रन्थेषु परिगणनं क्रियते तन्त्ररहस्यविद्भिः। तत्र च शिवस्य शक्तेश्चाभेदः सिद्धान्तितोऽस्ति, आगमग्रन्थेषु तु शिवशक्त्योः पार्थक्येन प्राधान्यं विव्रियमाणं वर्तत इति। यामलग्रन्थानामागमत्वमस्ति न वा? इति संशये जागरूके आगमविषयिण्याश्चर्चाया उत्थापनमप्रासङ्गिकं प्रतिभातीति चेत्, उच्यते—तन्त्रागमयोः सकलशास्त्रे परस्परमभेदेन व्यवहारदर्शनात्।

तन्त्रशब्दार्थविमर्शः, आगमेनाभेदकथनं च

तन्यन्ते विस्तीर्यन्ते ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयनिःश्रेयससाधका उपाया अनेनेति व्युत्पत्तिमादधानोऽस्ति तन्त्रशब्दः। तत्र 'तनु' विस्तारे इति तानादिकाद् धातोः करणेऽर्थे "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इत्यौणादिकसूत्रेण ष्ट्रन्प्रत्यये सति तन्त्रशब्दो निष्पन्नो भवति। अथवा 'तत्रि' कुटुम्बधारणपोषणयोरित्यस्माच्चौरादिकाद् धातोः कर्मणि करणेऽधिकरणे वा "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्[1]" इति पाणिनीयसूत्रेण घञ्प्रत्यये कृते सति 'तन्त्र्यते यद्, येन, यत्र वा' इति व्युत्पत्तिभिः तन्त्रशब्दस्य साधुत्वं विधीयते। ततश्च "समाजस्य धारकत्वं पोषकत्वं वा तन्त्रत्वम्"इति,"नियमविशेषनियन्त्रितलोकत्वं तन्त्रत्वम्" इति वा लभ्यते। तथा चोक्तम्—

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान्।
त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते॥
व्यवहारः कथ्यते यत्र तथा चाध्यात्मवर्णनम्।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते॥ इति।

आगमशब्दार्थविचारः

आङ्पूर्वकाद् गम्धातोर्गत्यर्थकाद् भौवादिकाद् "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च"[2] इति पाणिनीयसूत्रेण कर्मणि करणेऽधिकरणे वा अप्प्रत्यये 'आगम्यते यो येन यत्र वेति विग्रहे' आगमशब्दो निष्पद्यते। ततश्च गतिः प्राप्तिः, ज्ञानं वा इति स्वीकृत्या सम्यक्प्राप्तिविषयः, सम्यक्प्राप्तिसाधनम्, सम्यग्ज्ञानाधिकरणमिति त्रयोऽर्था लभ्यन्ते। सम्यक्प्राप्तिविषयता मोक्षरूपपुरुषार्थस्यैव भवितुमर्हतीति मोक्षतत्त्वम्, मोक्षसाधनत्वम्, आगमत्वमिति आद्यविग्रहद्वयीयोऽर्थः। तृतीयविग्रहेण तु सम्यग् ज्ञानमात्मज्ञानमेव तदधिकरणमात्मैवेति आत्मैवागमपदार्थ इति वक्तुं शक्यते। आभिर्व्युत्पत्तिभिर्मोक्षतत्त्वस्य ज्ञापकत्वं साधनत्वम्, आत्मतत्त्वविवेचकत्वं वा आगमशास्त्रत्वमित्यायाति। तच्च समाजस्य पोषणमन्तरा न सम्भवतीति समाजपोषणनियमविशेषज्ञापकत्वे सति आत्मतत्त्वस्य ज्ञापकत्वमनुशासकत्वं वाऽऽगमत्वमिति पर्यवस्यति। समाजपोषकत्वं तन्त्रत्वमित्यत्र समाजपोषणं किमर्थमिति विचारे क्रियमाणे आत्मज्ञानार्थमिति उत्तरमायाति। एवं च तन्त्रपदार्थस्य फलमागमपदार्थः, आगमपदार्थस्य साधनं तन्त्रपदार्थः, द्वयोरनयोस्साध्यसाधनभावेनैव पूर्णता। अतश्च योगरूढ्या तन्त्रागमशब्दार्थयोः साम्यं दृष्ट्वा तान्त्रिकैरन्यैर्वा विद्वद्भिरभेदेनानयोर्व्यवहारः कृतः।

---

१. पा० सू० ३।३।१९; २. तदेव—३।३।५८।

तथा हि—मृगेन्द्रतन्त्रं मृगेन्द्रागमः, शैवतन्त्रं शैवागमः, भैरवतन्त्रं भैरवागम इत्यादि। तथा च "मालिनीविजयवार्तिके" (पृ० ३६-३८) तदनुगामिनि "तन्त्रालोक-विवेके" (भा० १, पृ० ३६-४१) शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो दशानां शैवागमानामष्टादशानां च रौद्रागमानां चतुःषष्टिसंख्याकानां च भैरवागमानामाविर्भावप्रकारो निरूपितोऽस्ति। तेषु स्थलेषु आगमशब्देन तन्त्रस्य व्यवहारः सुस्पष्टमभिहितः।

एवञ्च दर्शनशास्त्र-तन्त्र-आगमशब्देषु समानतया सामान्यविशेषभावेन वा कृतो व्यवहारोऽनुभूयत इति निष्कर्षः।

यामलतत्त्वविमर्शः

शैव-शाक्त-यामलभेदात्तन्त्रस्य त्रैविध्यमस्ति। शैवतन्त्रे शिवभट्टारकस्य, शाक्त-तन्त्रे शिवाभट्टारिकायाः, यामलतन्त्रे तु पुनर्द्वयोरनयोरभेदस्य वर्णनं कृतमस्ति। तत्र शिवतत्त्वमर्थरूपम्, शक्तितत्त्वं शब्दरूपम्, तस्य तत्त्वद्वयस्य भेदकल्पनाऽत्र तन्त्रे नैव कर्तुं शक्यते; अपि तु योऽयं शब्दः, सोऽर्थः, योऽर्थः, सोऽयं शब्द इति रीत्या येयं शक्तिः, सोऽयं शिवः, योऽयं शिवः, सेयं शक्तिरित्येष सिद्धान्तो यामलतन्त्रेऽभिमतोऽस्ति। यत्र च सामान्यविशेषयोः सामरस्येनावस्थितिः, सूर्यसोमादिद्वन्द्वात्मकपदार्थानामविनाभावेन चावस्थितिः, तत्रैव यामलतत्त्वस्य स्वरूपं परिपश्यन्ति तत्त्वविदः। युगलतत्त्वशब्देनाप्य-भिलप्यमानमिदं तन्त्रमिति निभाल्यताम्। शिवशक्त्योरुपासकः 'उत्तमः पशुः' इत्युच्यते। उक्तञ्च—

दुर्गापूजां शिवपूजां यः करोति पशूत्तमः।
अवश्यं यः करोति स पशुरुत्तमः स्मृतः[1] ॥ इति।

द्वयोः सामरस्यं यस्मिन्नुपासके समुदेति, सोऽमृतमास्वदते। उक्तञ्च—

चिच्चन्द्रः कुण्डलीशक्तिः सामरस्यमहोदयः।
व्योमपङ्कजनिःष्यन्दसुधापानरतो नरः[2] ॥ इति।

यामलतन्त्रस्य भेदविमर्शः

यामलतन्त्राणि कियन्ति सन्ति ? अत्र संख्यानिर्धारणं कर्तुमशक्यमस्ति, तथापि वाराहीतन्त्रेऽष्टलक्षणात्मकयामलस्य षाड्विध्यं निर्दिष्टमस्ति, आदियामल-ब्रह्मयामल-विष्णुयामल रुद्रयामल-गणेशयामलादित्ययामलभेदात्। तत्र सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्व-विद्यालये सरस्वतीभवन एकस्यैव कृष्णयामलस्योपलब्धिर्भवति। रुद्रयामलं तूत्तरतन्त्रा-त्मकं द्वितीयसंस्करणात्मना पुनर्मुद्राप्यते **सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन** वाराणसी-स्थेन। अतिरिक्तमपि यामलं प्रसिद्धमस्ति। यथा—ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-रुद्रयामल-जयद्रथयामल-स्कन्दयामल-उमायामल-लक्ष्मीयामल-गणेशयामलान्यष्टौ, इत्यर्थरत्नावली-कारेणोक्तम्। ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-स्वच्छन्दयामल-रुरुयामल-आथर्वणयामल-रुद्रयामल-

१. रु० या० ५।५; २. तत्रैव—२६।१३७।

वेतालयामलानि सप्तैव वर्णितानि श्रीकण्ठ्याम् । ब्रह्मयामले रुद्रयामल-स्कन्दयामल-ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-यमयामल-वायुयामल-कुबेरयामल-इन्द्रयामलानि कीर्तितानि सन्ति । एषु ग्रन्थरूपेणोद्धरणरूपेण वेमानि यामलानि समुपलभ्यन्ते, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयीये योगतन्त्रविभागे । विष्णुयामलं स्कन्दप्रदीपिकायामुत्पलदेवेन, स्कन्दयामलं च तन्त्रालोकेऽभिनवगुप्तेन निर्दिष्टमस्ति । प्राणतोषिणीकारेण श्रीरघुनन्दन-पण्डितेनापि स्मृत एते यामले । तत्र विष्णुयामलस्य ब्रह्मयामलस्य जयद्रथयामलस्य च मातृका अपि समुपलभ्यन्ते । गणेशयामलस्य ग्रहयामलस्य च मातृका आफ्रेख्टबृहत्सूच्यां निर्दिष्टाः । एतेभ्योऽतिरिक्तान्यपि देवीयामल-वीरयामल-संकर्षणीयामलानि क्रमशस्तन्त्रा-लोके, तद्विवेके, स्वच्छन्दोद्द्योते, विज्ञानभैरवविवरणे, तन्त्रालोकविवेके च निर्दिष्टानि सन्ति । शक्तियामल-कृष्णयामलयोर्मातृकाः सरस्वतीभवनपुस्तकालये दृश्यन्ते । आफ्रेरुट-बृहत्सूच्यामपि वर्ततेऽनयोः सङ्केतः । भैरवयामलं लक्ष्मीधरायां सौन्दर्यलहरीटीकायाम्, कामकलाविलासटीकायां चिद्वल्ल्याम्, विज्ञानभैरवटीकायां विज्ञानेन्दुकौमुद्यां चास्ति सङ्केतितम् ।

रुद्रयामलविषये कश्चन विशेषः

चतुःषष्टिसंख्याकेषु तन्त्रग्रन्थेषु "**राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम्**" इत्युक्त्या यद्यपि रुद्रयामलस्यापि समावेशो दृश्यते, तथापि "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्र-निर्णय एव च" इत्यादिलक्षणलक्षितात् तन्त्राद् अष्टलक्षणात्मकं यामलं तदपेक्षया वैलक्ष्ण्येनाभिहितम् । तथा हि—

सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥ इति ।

अत्र सृष्टिश्चेत्यत्र चशब्देन प्रतिसर्गस्य ग्रहणम्, अथवा 'युगधर्मश्च' इत्यत्र 'युगैः सहितो धर्मः' अनया रीत्या मध्यमपदलोपिसमासेन युगलः, पृथग्धर्मस्य ग्रहणमिति रीत्याऽष्टलक्षणत्व यामलस्य बोध्यम् । अथ च—"श्रुतं देव मया सर्वं रुद्रयामल-सम्भवम्" इत्यस्मिन् विज्ञानभैरवस्यादिमे पद्ये, "रुद्रयामलमन्त्रस्य सारमद्यावधारितम्' इत्यस्मिन् तदीयोपान्त्यपद्ये च रुद्रयामलस्य निर्देशः स्पष्टमुपलभ्यते । किञ्च, 'एवं मन्त्र-फलावाप्तिरित्येतद्रुद्रयामलम्' इत्यस्मिन् **परात्रिंशिका**न्तिमश्लोकेऽपि रुद्रयामलस्य प्रशंसामयी चर्चाऽऽयाति। **नित्याषोडशिकार्णवे** चतुःषष्टितन्त्रपरिगणनावसरे यामलाष्टक-मध्येऽस्य गणना विद्यते । 'अर्थरत्नावल्यादिषूद्धृतमुत्तरषट्कमस्यैव भाग इति तत्पुष्पिकावाक्येभ्यः परिज्ञायते । एवं विशिष्टेष्वागमग्रन्थेषु निर्दिष्टस्यास्य वैशिष्ट्यं प्राचीनत्वं च निर्विवादम् । ग्रन्थस्यास्य मातृकाः प्रायः सर्वेष्वेव ग्रन्थालयेषु समुप-लभ्यन्ते । सन्ति च **स्तोत्रपटलादीनि** बहूनि पुस्तकानि रुद्रयामलान्तर्गततया निर्दिष्टानि ।

मातृकास्वरूपविमर्शः

अखिलमनाहतमूर्तिर्मत्युत्तीर्णस्वरूपिणी तरति ।
कायति नानानामप्रपञ्चरूपेण मातृका देवी ॥

इत्येवंरूपेण मातृकाया निरूपणं कृतं **सौभाग्यसुधोदये**[1] ।

अत्रायमाशयः—परपरामर्शात्माऽनुत्तरः प्रकाश एव परं तत्त्वम्, स एव स्वीयस्वातन्त्र्याख्यशक्त्या विश्वस्यावभासनेच्छया प्रथमं स्वात्मनि शिवशक्तिरूपतामवभासयति, अकारादिहकारान्तां मातृकामुल्लासयतीति यावत्। अनुत्तरलिपिरत्राकारः, विमर्शलिपिश्च हकारः । अयमेवार्थः—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥

अनेन सङ्केतेन निरूप्यते । तन्त्रालोकेऽपि अयमर्थः स्पष्टं प्रदिपादितः । तथा हि—

अकुलस्यास्य देवस्य कुलप्रथनशालिनी ।
कौलिकी सा परा शक्तिरवियुक्तो यया प्रभुः[2] ॥ इति ।

मातृका मालिनी कालिका शब्दराशिरित्येवं पदैः कीर्त्यमाना परावाग्रूपा सर्ववर्णोद्भवहेतुभूता वर्णसंघातजनितशरीराणां सप्तकोटिसंख्याकानां महामन्त्राणां प्रकाशिकेयं मातृका भगवती । उक्तञ्च तन्त्रसद्भावे—

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ॥ इति ।

"षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रकाशिकाऽनाहतपरमशिवस्वरूपा संविदेव मातृका" इत्युक्तम् ऋजुविमर्शिन्याम्"[3] ।

वाक्चतुष्टयरूपाया मातृकायाः स्वरूपम्

"वाक्चतुष्टयोदयविरामप्रथासु स्वरः प्रथते" (सू० ७) इत्यादिभिर्वातूलनाथोक्तसूत्रैः मातृकाया वाक्चतुष्टयरूपेण वर्णनं कृतम् । तच्च अनाहतहतोत्तीर्णा परावाक्, अनाहतहता पश्यन्ती, अनाहता मध्यमा, हता च वैखरी, एवञ्च परावागात्मानाहतेत्यत्रानाहतपदेन अनाहतहतोत्तीर्णाऽवस्थैवाभिप्रेता ऋजुविमर्शिनीकारस्यापि । सा च परावाक् स्वस्वातन्त्र्योल्लासस्पन्दादेकाऽप्यनेकधा वितता भवति । ततश्च वर्णाम्बिकायाः पश्यन्तीरूपमभिव्यक्तं भवति । तच्चैकादशधा विभज्यते । तथा हि—अकारस्य शिवरूपस्य वामा-ज्येष्ठा-रौद्र्यम्बिकाख्यकलाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपमकार इति मिलित्वा पञ्चकम्, शक्तिरूपस्य हकारस्य इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताख्यकलाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपेण

१. सौ० सु० १।६; २. तन्त्रा० ३।६७; ३. ऋ० वि० पृ० ९।

हकारेण सह पञ्चकम्। अनया रीत्या शिवशक्तिभ्यां द्वाभ्यां वर्णाभ्यामाद्यन्ताभ्यां दशकं जातम्। तयोः परस्परं बीजाङ्कुरन्यायेन सामरस्यादेकमित्येकादशधा पश्यन्ती। निरूपितं चैतत्–कामकलाविलासे[1], योगिनीहृदयदीपिकादौ च[2]। सौभाग्यसुधोदयेऽपि पश्यन्त्याः स्वरूपमुक्तम्—

एकाऽप्येकादशधा जाता माता परैव पश्यन्ती।
पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणानां सरणिमपि यदुत्तीर्णा।
तेनेयं पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्यते माता[3]॥

इतः परं पश्यन्त्या अनाहतात्मा नादनवकमयी मध्यमा वाग् भवति।

तत्र नादनवकं च—

शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिर्बिन्दुस्तथैव च।
शक्तिबीजाक्षरं चैवेत्यष्टधाऽनाहतः स्मृतः॥

इति सङ्केतपद्धतिवचनाद् विकृतनादा इमे शून्यादयोऽष्टौ, तत्समष्टिरूपं नवममित्येवं नादनवकं बोध्यम्, यतश्चेयं पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा, नाऽपि बहिः स्फुटतरनिखिलावयवा; किन्तु हृदयदेशस्था मध्यगता इति मध्यमशब्देनाभिलप्या। ततश्च नवनादात्मिकया मध्यमया नववर्णात्मिका वैखरीवागभिव्यक्ता भवति। वै = निश्चयेन स्पष्टतरत्वात् खं कर्णविवरवर्तिनभोरूपश्रोत्रेन्द्रियं राति गच्छतीति वैखरी इत्येवमस्य पदस्य निरुक्तिर्दर्शिता[4]।

व्याकरणदर्शनाभिमता वाक्चतुष्टयरूपा मातृका

व्याकरणदर्शने महाभाष्ये महामुनिना पतञ्जलिना वाक्चतुष्टयी ऋग्वेदप्रमाणसनाथिता प्रत्यपादि। तथा हि—

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
गुहायां त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति[5]॥

यद्यपि भाष्यकारेण चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपातश्चेत्येवं व्याचक्षाणेन परा-पश्यन्तीप्रभृतीनां चर्चा न कृता। तथापि गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति, न चेष्टन्ते, न निमिषन्तीत्यर्थ इत्येवं व्याख्यानेनेमाश्चतस्रो वाचो भाष्यकारस्याप्यभिमता इत्यवगन्तव्यम्।

---

१. कामकलाविलासे—श्लो० २३-२४, पृ० ४३; २. योगिनीहृदयदीपिका—पृ० १७०।
३. सौ० सु० पृ० ३०७।
४. वरिवस्यारहस्यप्रकाशे (पृ० १७) सर्वोऽयं विषयः प्रपञ्चितः।
५. म० भा० पस्पशा० पृ० ३२।

व्याख्यातं चोद्द्योतकारेण श्रीमता नागोजिभट्टेन तथैव[1]।

अथ च वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायामपि श्रीनागोजिभट्टेन एताश्चतस्रो वाचो व्याख्याताः सन्ति। तथा हि समस्तस्य जगत उपादानभूतं बिन्दुतत्त्वमेकम्, तच्च सर्वगतमपि प्राणिनां मूलाधारे संस्कृतपवनचलनेनाभिव्यज्यते। ज्ञातस्यार्थस्य विवक्षां कुर्वतः पुरुषस्येच्छया प्रयत्नो जायते, तेन प्रयत्नेन योग एव मूलाधारस्थपवनस्य संस्कारः, तेनाभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठं भवति, अतः स्पन्दरहितं परावागित्युच्यते। तदेव नाभिपर्यंन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तं मनोविषयः 'पश्यन्ती' इत्युच्यते। एतद्द्वयं सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरमीश्वराधिदैवं योगिनां समाधौ निर्विकल्पक-सविकल्पकज्ञान-विषय इत्युच्यते। ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना हृदयदेशेऽभिव्यक्तं तत्तदर्थ-विशेष-तत्तच्छब्दविशेषोल्लेखिन्या बुद्ध्या विषयीकृता हिरण्यगर्भदेवत्या परश्रोत्रग्रहणा-योग्यत्वेन सूक्ष्मा 'मध्यमावाग्' इत्युच्यते। स्वयं तु कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेन उपांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयमाणा सा। एतदवस्थात्रयमपि सूक्ष्मतम-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मप्रणव-रूपम्।

सैव चास्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहत्य परावृत्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्रहणयोग्या विराडधिदेवत्या 'वैखरीवाग्' इत्युच्यते। प्रणव एव व्यानोदानाभ्यां सह वैखरीरूपं प्रतिपद्यते। अत एव हरिणा व्याकरणस्य त्रिविधा वाग्विषय इत्युक्तम्। तथा हि—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्[2] ॥ इति।

मातृकावर्गविमर्शः

वर्णसंघातरूपामाकृतिमनुभवन्तीयं मातृका देवी बीजयोन्यात्मना[3] विभक्ता सप्तवर्गेषु अष्टवर्गेषु नववर्गेषु वाऽत्मानं प्रसारयतीति तेषु तेषु शास्त्रेषु निर्णीतमस्ति। तत्र प्रपञ्चसारे—"अकचटतपयाद्यैः सप्तभिर्वर्णवर्गैः" इति प्रथमे मङ्गलश्लोके सप्त-वर्गात्मनोक्ता। नित्याषोडशिकार्णवे शैवसिद्धान्तागमेषु चाष्टवर्गात्मना प्रतिपादिताऽ-स्ति। मालिनीविजये तु "नवसु वर्णेषु विराजमाना मातृका" इति वर्णितमस्ति[4]। सङ्केतपद्धतिं प्रमाणयद्भिः शिवानन्द-विद्यानन्दामृतानन्दादिभिराचार्यैरपि स्वस्वग्रन्थेषु "अष्टवर्गात्मना नववर्गात्मना चावस्थितेयं मातृकादेवी" इत्युक्तम्।

---

१. वै० सि० ल० म० शक्त्याश्रयनिरू० पृ० १४७-४८।

२. वा० प० १।१४४।

३. बीजयोन्यात्मकाद् भेदाद् द्विधा बीजं स्वरा मताः। कादिभिश्च स्मृता योनिः। (मा० वि० ३।१०-११)।

४. मालिनीविजयोत्तरे—३।११।

अत्रायमभिसन्धिः—तत्र तत्र तन्त्रग्रन्थेषु सप्तमातरः प्रसिद्धा एव, सिद्धान्तशिखामणौ मातृतन्त्राणि प्रसिद्धानि। अतः सप्तमातृकामाश्रित्य सप्तवर्गात्मिका मातृका तान्त्रिकाचार्यैरभ्युपेता। पुनश्च महालक्ष्म्यास्तत्र परिगणनेन नित्याषोडशिकार्णवेऽष्टवर्गात्मिकायास्तस्याः स्वीकारः प्रचलितः।

मातृकावर्णविमर्शः

मातृकाया वर्गसंख्याविषये यथा मतभेदो वर्तते, तथैव वर्णसंख्याविषयेऽपि मतभेदः। तथा हि—"सप्तचत्वारिंशद्वर्णात्मिका वैखरीवाक्" इत्युक्तं सङ्केतपद्धतौ। तत्र च "दश पञ्च च बिन्द्वन्ताः स्वरा मताः"[१] इति सौभाग्यसुधोदयवचनमाश्रित्य पञ्चदश स्वरा गणिताः, ततश्च पञ्चविंशतिः कादिस्पर्शाः, यरलवशषसाश्चेति सप्त, मिलित्वा सप्तचत्वारिंशद् वर्णा भवन्ति वैखर्यां वाचि। अस्मिन् मतेऽवतरन्ति कतिपये सन्देहाः। यथा—अकारवद् हकारस्यापि तत्र परिगणनं कथं न? किं चैकादशधाभिन्नायां पश्यन्त्यां वाचि हकारस्येवाकारस्यापि गणना क्रियते? तत्राकारस्य परिगणनं मा भून्नाम, क्षकारलकारयोस्समावेशे नववर्गात्मिका कथं भवति? स्वरेषु अनुस्वारवद् विसर्गस्यापि ग्रहणं कथं न? इत्यादिः। अर्थरत्नावलीमनुसृत्य सप्तषष्टिर्वर्णाः प्रोक्ताः। तथा हि द्वाविंशतिः स्वराः, पञ्चविंशतिः स्पर्शाः, दशधा व्यापकाः, यमाश्चत्वारः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ द्वौ, अनुस्वारविसर्गौ, कलानादौ चेत्येवमेषां सङ्कलनया सप्तषष्टिर्वर्णा आयाताः। सङ्केतपद्धत्यनुरोधेन वैखरीवाग् हतनामधेया, मध्यमाऽनाहतनामा, पश्यन्ती चोत्तीर्णा इत्युच्यते।

शैवतन्त्रेषु पञ्चाशदक्षरा मातृका प्रोक्ता, सेयं पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृका अष्टवर्गात्मिका भवति, तथा हि अष्टवर्गा अकचटतपयशाः। अकारादयः षोडश स्वराः प्रथमवर्गः, कादयः पञ्च वर्णा द्वितीयवर्गः, चादयः पञ्च वर्णास्तृतीयवर्गः, टादयः पञ्च चतुर्थः, तादयः पञ्च पञ्चमः, पादयः पञ्च षष्ठः, यादयश्चत्वार सप्तमः, शादयः पञ्च अष्टमः, अनया रीत्या 'अष्टवर्गात्मिका भगवती मातृका त्रिपुरसुन्दरी'[२]। 'एकपञ्चाशदक्षरा मातृका' इति मते शवर्गः षडक्षरः, यवर्गषवर्गयोरपि पञ्चपञ्चवर्णात्मकतैवेति मतविशेषोऽपि निर्दिष्टः सेतुबन्धकृता[३]। शिवानन्दनिर्मितसुभगोदयोक्तमातृकायामपि एतद् दृश्यते[४]।

मालिनीस्वरूपविमर्शः

मातृका-मालिनी इत्युभौ समानार्थावित्युक्तमेव। तत्र 'नादिफान्ता वर्णमाला मालिनी' इति विशेषः। तत्र त्वयं क्रमः—न ऋ ॠ ऌ ॡ थ च ध ई ण उ ऊ ब क ख ग घ ङ इ अ व भ म ड ढ ठ झ ञ ज र ट प छ ल आ स अः ह ष क्ष म श अं त ए ऐ ओ औ द फ इति[५]।

---

१. सौ० सु० १।१६; २. षडध्वप्रविलापनविधिः, चतुर्थपटले पृ० १०८-२०९।
३. से० ब० पृ० ५१; ४. सु० मा० पृ० २८७; ५. मालिनीविजयः—३।३७-४१।

भूतलिपिस्वरूपम्

शारदातिलके द्वाचत्वारिंशदक्षरा नववर्गमयी भूतलिपिः प्रोक्ताऽस्ति[1]। तत्रायं वर्णस्थितिक्रमः—

अ इ उ ऋ ऌ—	प्रथमो वर्गः।
ए ऐ ओ औ —	द्वितीयो वर्गः।
ह य व र ल —	तृतीयो वर्गः।
ङ क ख घ ग—	चतुर्थो वर्गः।
ञ च छ झ ज—	पञ्चमो वर्गः।
ण ट ठ ढ ड —	षष्ठो वर्गः।
न त थ ध द —	सप्तमो वर्गः।
म प फ भ ब —	अष्टमो वर्गः।
श ष स —	नवमो वर्गः।

लिपीनां भूतत्वं नाम—इष्टाविशेषाक्षरविन्यासाभिव्यङ्ग्यत्वम्। तच्च कल्पनामात्रमेव[2]।

वर्णसंख्याविषये शिक्षाशास्त्रनिष्कर्षः

प्रसङ्गाद् वर्णसंख्याविषये शिक्षाशास्त्रस्यापि सिद्धान्तः प्रस्तूयते। तथा हि—

पाणिनीयशिक्षायां त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वा वर्णानां संख्या निर्दिष्टाऽस्ति। उक्तञ्च—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क ≍पौ चापि पराश्रयौ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च[3]॥

अयमाशयः—अ इ उ ऋ एते वर्णा ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन प्रत्येकं त्रिधा, इति द्वादश। ऌकारस्तु सर्वत्र ह्रस्व एवैकः। ए ऐ ओ औ एते वर्णा दीर्घ-प्लुतभेदेन प्रत्येकं द्विधा इत्यष्टौ, एवमेकविंशतिः स्वराः। स्वेन राजते, स्वस्मिन् रमते वा स्वरः। राजे रमेर्वा औणादिको डप्रत्ययः। अस्योच्चारणे व्यञ्जनस्य साहाय्यं नापेक्ष्यत इत्यर्थः। अतोऽग्रे व्यञ्जनसंख्याविचारः।

व्यज्यते स्वरसाहाय्येनोच्चार्यते यत्तद् व्यञ्जनम्। उक्तं च भाष्यकृता—"न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि सम्भवति"[4] इति।

---

१. शारदातिलकः—७।१-४;
२. चिद्वल्ली, पृ० ५०।
३. पा० शि० श्लो० ३-५;
४. म० भा० १।२।२९।

एते च ककारादिहकारान्ता लोके प्रसिद्धा एव त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः। तत्र कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः स्पर्शाः, ततश्चत्वारोऽन्तःस्था यरलवाः, ततश्चत्वार ऊष्माणः शषसहाः, चत्वारश्च यमा वेद एव प्रसिद्धाः। अनुस्वारो विसर्गः, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीय एते चत्वारो वर्णाः, यमसहिता एतेऽयोगवाहपदेनाप्युच्यन्ते[१]। दुःस्पृष्टसंज्ञकश्चैको वर्णः, स च 'अग्निमीळे' इत्यादौ प्रयुज्यमानो डकारस्थानीयो ळकारः। एषां सङ्कलने त्रिषष्टिर्वर्णा भवन्ति। प्लुतऌकारस्यापि योजनया चतुःषष्टि-संख्या भवति। अयं पक्षभेदः प्लुतऌकारस्वीकारहेतुकः।

वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षायामपि[२] त्रिषष्टिर्वर्णाः प्रोक्ताः। तत्र प्लुतऌकारस्य निर्देशो नास्ति, रङ्गवर्णस्यापि निर्देशो न वर्तते। षोडशश्लोकीशिक्षायामपि[३] त्रिषष्टिरेव वर्णाः परिसंख्याताः। ते च द्वाविंशतिः स्वराः, त्रयस्त्रिंशद् व्यञ्जनानि, चत्वारो यमाः, अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्च। अत्र स्वराणां द्वाविंशतिसंख्याकथनेन दीर्घऌकारस्य स्वीकार एतन्मते नास्तीति प्रतीयते। गौतमीयशिक्षायां[४] त्रयस्त्रिंशद् व्यञ्जनानि चत्वारो यमाश्च निर्दिष्टाः, स्वराणां निर्देशेऽपि संख्या न निर्दिष्टा, रङ्गा-भिधोऽपि वर्णो नात्र निर्दिष्टः। तथापि अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतमिति नियमेन पाणिनीयादिशिक्षावदेव संख्याविषये व्यवस्था ज्ञातव्या।

स्वराष्टकशिक्षाया[५]मष्टौ स्वरा उक्ताः, व्यञ्जनानां निर्देशेऽपि संख्या न निर्दिष्टा, अन्ते च प्रत्याहारसूत्राणि लिखितानि। तेन ज्ञायते यत् पाणिनीयवर्णसंख्याविषय एव अस्या अपि अनुमतिरिति।

याज्ञवल्क्यशिक्षायां[६] स्वराः, स्पर्शाः, अन्तःस्थाः, ऊष्माणः, इत्येवंप्रकारेण वर्णानां निर्देशः कृतोऽस्ति। ततश्च अनुस्वार-जिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्यानुनासिक्य-रङ्गा यमाश्चापि सन्ति प्रतिपादिताः; परन्तु सङ्कलनं कृत्वा संख्या नोक्ता। अस्यां स्थितौ "अप्रतिसिद्धं परमतमनुमतं भवति" इति न्यायेन अष्टषष्टिर्वर्णा एतन्मते वक्तुं शक्यन्ते। तथा हि—दीर्घऌकारस्य संग्रहेण त्रयोविंशतिः स्वराः, त्रयस्त्रिंशत् स्पर्शान्तःस्थोष्माणः, विसर्ग-जिह्वामूलीयोपध्मानीय-नासिक्यानुनासिक्यरङ्गा इति षट्, चत्वारो यमाः, ह्रस्वो दीर्घश्चेति द्वावनुस्वारौ, एते सङ्कलिताः सन्तोऽष्टषष्टि-र्भवन्ति।

लोमशी-पाराशरी-लघ्वमोघानन्दिनीशिक्षासु ह्रस्व-दीर्घभेदेनानुस्वारस्य द्वैविध्यं प्रतिपादितमस्ति। पाणिनीयशिक्षायां तु एकविध एवानुस्वार उक्त इति विवेकः।

---

१. म० भा० पा० सू० 'हयवरट्' (५)।
२. शिक्षासंग्रहः (व० र० प्र० शि०); ३. तत्रैव (षो० श्लो० शि०)।
४. तत्रैव (गौ० शि०); ५. तत्रैव (स्वराष्टक०)।
६. तत्रैव (या० व० शि०)।

एवमेव वाजसनेयप्रातिशाख्ये, तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये, ऋक्प्रातिशाख्ये, अग्निपुराणादौ च वर्णानां स्वरूपस्य संख्यायाश्च विषये भूयान् विचारः कृतोऽस्ति, तत्र तत्र स द्रष्टव्यः। अत्रेदमवधातव्यम्—वर्णानां स्वरूपसंख्यादिविषये योऽयं विरोधो दृश्यते, तत्रेदं समाधानं सामान्यतो ज्ञातव्यं यत् स्थानादिभेदेन स्थानादीनामन्यान्यरूपेण साङ्कर्येण विद्यमाना अनन्ता वर्णाः, न तान् साकल्येन कश्चिदपि निश्चेतुं शक्नोति। न हि सर्वे वर्णाः सर्वत्रैव भाषासु वेदेषु वा प्रयुज्यन्ते। अतः शिक्षादयोऽपि भाषाविशेष-शाखाविशेषविषयका एव, न तु भाषासामान्यविषयका वेदसामान्यविषयका वा इति स्वीकार्यम्। ये च वर्णा यत्र न निर्दिष्टाः, ते तन्मते सर्वथा न सन्तीति न मन्तव्यम्; अपि तु तच्छाखायामनुपयुक्तत्वान्न निर्दिष्टा इत्येव ज्ञातव्यम्।

इदमपि ध्येयं यदद्यत्वे भाषायां क्-ख्-ज्-फ्-ड़्-ढ़ इत्येवमादयो बहवोऽपभ्रष्टा वर्णा उच्चार्यन्ते, तेषां साधुत्वमत्र संस्कृतवाङ्मये नास्ति, तदुच्चारणेन पुण्यावाप्तिर्न भवति इत्येव तात्पर्यम्, अर्थबोधने तद्घटितवाक्यानां सामर्थ्यं भवतु नाम, न ततः काऽपि हानिः।

वर्णाभिव्यक्तिप्रकारः

वर्णानामभिव्यक्तिप्रक्रिया विस्तरेण तन्त्रालोके तृतीयाह्निके, सौभाग्यसुधोदये, परापञ्चाशिकायां च संक्षेपेणोपपादिताऽस्ति। योगिनीहृदयाध्ययनेन ज्ञायते यत् तन्त्र-सद्भावेऽपि वाक्चतुष्टयपद्धत्यैव वर्णाभिव्यक्तिप्रक्रिया प्रतिपादिताऽस्ति। शिवसूत्रविमर्शिनी, ऋजुविमर्शिनी, तन्त्रालोकविवेकधृतादौ च वर्णविकासक्रमो निर्दिष्टोऽस्ति। तत्र तन्त्रालोकविवेके संक्षेपेणैवं निरूपितमस्ति—परैव सूक्ष्मा कुण्डलिनी शक्तिः शिवेन सह परस्परं सामरस्यरूपं संघट्टमासाद्योत्थिता सती इच्छाज्ञानक्रियास्वरूपतामापाद्य रौद्रीत्वमुन्मेषयन्ती, शृङ्गाटकाकारतामम्बिकात्वमाश्रयमाणा, उकारात्मकशशाङ्कशकलाकारतां ज्येष्ठात्वमधितिष्ठन्ती च सांशबिन्दूदितकालाग्निरुद्ररेफात्मकबिन्दुविश्रान्त-स्पष्टरेखाकारतामाभासयति, एवमाद्यवर्णशरीरमुल्लासयतीति[1]। अत्रार्थे—

अकारस्य शिरो रौद्री वक्त्रं वामा प्रकीर्तिता।
अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवायुधं स्मृता॥

इति च प्रमाणपद्यं तत्रोपस्थापितम्[2]।

योगिनीहृदये परावागम्बिकारूपा, पश्यन्ती वामारूपेच्छाशक्तिः, मध्यमा ज्येष्ठारूपा ज्ञानशक्तिः, वैखरी रौद्रीरूपा क्रियाशक्तिश्च वर्णितास्ति[3]। एवं शक्तेरुदर-गतेन चतुष्कलात्मना बिन्दुनाऽनुत्तरादिमुखेन नववर्गकः सन्तानः प्रजायते।

---

१. तन्त्रा० ३।६७, पृ० ७७; २. तत्रैव—पृ० ८०।
३. योगिनीहृदये—१।३६-४०।

पाणिनीयशिक्षासम्मतो वर्णोत्पत्तिप्रकारः

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः[१] ॥

इति पाणिनीयशिक्षायामुक्तम् । अयं भावः—आत्मा = अन्तःकरणं संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्ववृत्त्या समेत्य एकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनो युक्तं करोति, तदिच्छावन्मनः कायाग्निमभिहन्ति, स कायाग्निः सोदीर्णः, स मारुत उदीर्णः, ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिस्तदर्थः ।

एवं च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात् प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्यन्तं गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रं प्राप्य आभ्यन्तरयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति । स्पष्टं चैतत् लघुशब्देन्दुशेखरे[२] ।

तन्त्रशास्त्रस्य वैदिकत्वावैदिकत्वविमर्शः

तान्त्रिक-वैदिकसिद्धान्तयोर्वर्तते बहुविधं वैभिन्न्यम् । तन्त्रेषु स्त्रीशूद्रादीनामधिकारोऽस्ति । वेदाध्ययनादिषु तु नास्ति तेषामधिकारः । वाक्चतुष्टयात्मकस्य विशेषतः पराख्यवाग्ब्रह्मण उपासनं षडध्वमुखेन जगत्सर्जनप्रलयौ च तन्त्रशास्त्रीयं प्रमुखं वैशिष्ट्यम् । यद्यपि वेदाङ्गभूते व्याकरणागमेऽपि । शब्दब्रह्मणो महिमा उपासना च तत्र तत्र वर्णितौ स्तः । तथा च तत्प्रतिपादिका श्रुतिरपि "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि"[३] इत्यादिका । अथ च—"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः", "अनयोः सामरस्यं तत्परस्मिन्नहमिस्फुटम्" इत्यादि संकेतपद्धतिव्याख्यातोऽर्थः बहुत्र श्रुतिष्वपि उपलभ्यते । तथा हि—"अकारो वै सर्वा वाक्",[४] "वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता",[५] "वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य,"[६] "अनाहतशीर्ष्णो वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु"[७] इत्यादीनि आरण्यकब्राह्मणसंहितावचनानि द्रष्टव्यानि । एवं सत्यपि शब्दब्रह्मणः प्रपञ्चो यथा तन्त्रेषु दृश्यते, न तथा वेदेषु तदङ्गेषु च ।

भगवतो बुद्धस्य महावीरस्य च समये तिस्रो दृष्टयः प्रचलिता आसन् । ताश्च वेदानुगामिन्यः, वेदविरोधिन्यः, स्वतन्त्राश्चेति, तत्र सौगतानां जैनानां च दृष्टयो वेदविरोधिन्यः, सांख्ययोगपाञ्चरात्रादीनां स्वतन्त्राः, साम्प्रतं तु पाञ्चरात्रिकाः शैवाश्च वेदमनुसरत्य एवानुभूयन्ते । स्वतन्त्रा दृष्टयो गच्छता कालेन स्वस्वातन्त्र्यं परिहृत्य वेदप्रामाण्यं भजमाना अभवन् ।

---

१. पा० शि० ६, ९; २. ल० श० शे० संज्ञाप्र० ।
३. ऋ० १।१६४।४५; ४. ऐ० आ० २।३।६; ५. तै० ब्रा० २।८।८।४ ।
६. तत्रैव—२।८।८।५; ७. तै० सं० ३।२।५।१ ।

यद्यपि भारतीये वाङ्मये निगमागमशब्दयोः समानेऽर्थे प्रयोगो बहुत्र दृश्यते। यथा श्रीहरिणा आगमशब्दस्य निगमार्थे प्रयोगः कृतः[१]। पुनश्च परवर्तिकाले शैवरौद्राद्यागमेषु वैष्णवाद्यागमेष्वपि च प्रयुक्तो निगमशब्दः। तन्त्रशब्दोऽपि आगमसमानार्थक एव, वैष्णवाद्यागमेषु लक्ष्मीतन्त्र-पाद्मतन्त्रप्रभृतिग्रन्थदर्शनात्। एवं सत्यपि शैवेषु वैष्णवेषु चागमशब्दः, बौद्धेषु शाक्तेषु च तन्त्रशब्दः प्राचुर्य्येण प्रयुक्तो दृश्यते। अस्तु, अस्यां स्थितौ आगम-तन्त्रयोरनर्थान्तरत्वेऽपि निगमपदाभिधेयापेक्षया वैलक्षण्यमस्त्येव। यद्यपि—

'स्वयं प्रमाणान्येतानि न हातव्यानि हेतुभिः'।

इत्याद्युक्त्या,

सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै[२] ॥

इत्याद्युक्त्या चागमादीनामपि प्रामाण्यं वेदतुल्यतां भजते। तथापि भगवता वेदव्यासेन ब्रह्मसूत्रतर्कपादे वेदबाह्यैः बौद्धजैनमतैः सहैतेषां मतानामवैदिकत्वं निरणायि। श्रीशङ्करभगवत्पादैस्तथा व्याख्यातमपि। "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्", "हेतुदर्शनाच्च" इति जैमिनीयं सूत्रद्वयं[३] व्याचक्षाणैः कुमारिलभट्टपादैरपि सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपत-जैन-सौगतमतानां स्पष्टतयाऽवैदिकत्वं प्रोक्तम्।

यद्यपि परवर्तिकाले यामुनाचार्यप्रभृतिभिः पाञ्चरात्रादितन्त्राणां वैदिकत्वसाधने प्रयासः कृतः। "त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति" इति महिम्नःस्तोत्रदृष्टया श्रीभास्कररायप्रभृतिभिश्च[४] तन्त्राणां स्मृतितुल्यत्वं च प्रसाधितम्। तथापि तेषु तेषु तन्त्रग्रन्थेषु वेदानामवरशासनत्वं दृश्यमानं वेदविरोधं स्पष्टं प्रतिपादयति[५]।

विरुद्धसिद्धान्तकमेतन्मतद्वयं वैदिकं तान्त्रिकं चेति निर्णयन्ति इतिहासरहस्यविदोऽपि। तथा हि—सिन्धुसभ्यताचिह्नानां शिवलिङ्गवृषभयोगिप्रभृतीनां वेदेष्वदर्शनाद् वैदिकसभ्यतातो भिन्ना तत्र काचित् सभ्यताऽऽसीत्। तत एव तान्त्रिक्याः सभ्यताया उद्भवो मन्यते। वैदिकसभ्यतयाऽस्याः संक्रमे द्वयोः प्रायेण मिश्रणं समजायत। अस्मिन्नेव संक्रमेऽथर्ववेदे तान्त्रिकं कर्मकाण्डम्, यजुर्वेदे च तान्त्रिकः शिवो रुद्रात्मना प्रतिष्ठितोऽभवत्। वैदिक्यां तु विशिष्टानामेवापरत्र साधारणानामपि जनानां प्रवेशोऽधिकारश्चाभ्युपेयते स्म[६], इति।

---

१. वा० प० १।१३२; २. महाभारतम्, शा० मो० ३४९-६४; ३. जै० सू० १।३।३-४।
४. वरिवस्यारहस्यप्रकाशे—पृ० ७।
५. (क) 'उत्तमाः पञ्चरात्रस्था मध्यमास्तु त्रयीमयाः' (लक्ष्मीतन्त्रम्—२२।३६)।
(ख) 'सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम्' (कुलार्णवे—२।७)।
६. 'अस्यां च पूजायां सर्वजातीनामधिकारः' इत्यादिना सन्दर्भेण सौभाग्यभास्करे एतद् द्रष्टव्यम् (पृ० २२३)।

अत्रायं निष्कर्षः—यद्यपि बौद्धार्हतयोरिव तन्त्रशास्त्रेषु पाञ्चरात्रादिषु सर्वथैव वेदप्रामाण्यं न प्रत्याख्यातम्, तथापि लोकसंग्रहाद्यर्थं क्वचिदंशेषु प्रत्याख्यातमेव। वेदविरुद्धमप्येतन्मतं भारतीये समाजे समादृतमभूत्। उत्तरे भारते सिद्ध-नाथ-सन्तप्रभृतीनां वाक्येषु, दक्षिणे च भारते आलवारादीनां परम्परासु साम्प्रतमपि तान्त्रिकदृष्टिप्रवाहो निर्बाधं प्रवहत्येव।

यथा ब्रह्मा पूर्वकल्पस्थितान् वेदान् स्मृत्वोपदिशति, तथैव शिव-नारायण-बुद्धप्रभृतिभिस्तानि तानि तन्त्राण्यपि ऋषिमुनिपरम्परासु उपदिश्यन्ते। अनेन रूपेण तन्त्रशास्त्रस्यापि वेदवद् अपौरुषेयत्वमेव स्वीक्रियते तन्त्रसम्प्रदायनिष्णातैः। कालक्रमेण तन्त्रशास्त्रं नानाशाखोपशाखासु विभक्तमभवदिति तन्त्ररहस्यम्।

तन्त्राणां शाखाभेदाः

गारुडे भूततन्त्रे च वाग्विधानेषु सर्वतः।
यामले चैकवीरे च नवके त्रिकभेदतः॥
समभेदे च देव्याख्ये दुर्गाख्ये विन्ध्यवासिनि।
चण्डिकाख्ये चतुष्के च स्वयम्भूत्ये महेश्वरे॥
प्राक्प्रतिष्ठितरूपे वा ऋषिमानुषयोजिते।
आयुधे विविधे चैव विद्यापीठेषु सर्वतः॥
सर्वपातालतन्त्रेषु नागेषु द्रामिडेषु च।

इत्येवंप्रकारेण **नेत्रतन्त्रे**[1] भेदा वर्णिताः। तदीयोद्योतव्याख्यायाम्—यामल इति ब्रह्मयामल-रुद्रयामलादौ, एकवीर इति परात्रिंशिका-मतत्रिंशिकादौ, नवक इति नवात्मचक्रादौ, त्रिक इति षडर्धनयेषु, समभेदे चेति समविषमाख्येषु मतनयेषु, देव्याख्ये इति महाघोराजयादिभेदेषु, विन्ध्यवासिनीत्येतदाख्यदेवताप्रतिपादके, चण्डिकाद्ये चतुष्के इति दक्षिणवामस्रोतसि तत्तद्देवताचतुष्टयाराधनप्रतिपादिनि इत्येवं विशदीकृतम्[1]।

अजितागमभूमिकायामुद्धृतपूर्वकारणागमे तु शैवतन्त्रस्य चातुर्विध्यं प्रदर्शितम्, तथा हि—

शैवं चतुर्विधं ज्ञेयं शैवं पाशुपतं तथा।
सोमं लाकुलमित्येते चतुर्भेदाः प्रकीर्तिताः॥

पुनश्च तत्रैव भूमिकायामुद्धृते कामिकागमे गारुड-भैरव-कापाल-पाञ्चरात्र-लाकुल-पाशुपत-बौद्ध-जैनप्रभृतिभेदा वर्णिताः। तथा च—

गारुडं भूततन्त्रं च भैरवं वामतन्त्रकम्।
कापालं पाञ्चरात्रं च लाकुली कुलशास्त्रकम्॥ इत्यादिकम्[2]।

---

१. ने० त० १३।३८-४२।
२. कामिकागमे–१।११४-११६।

पुनश्च अजितागमे क्रियापादे भैरव-पाशुपत-भूततन्त्र-विष्णुतन्त्रादिभेदानामुल्लेखो वर्तते। तथा हि—

सिद्धान्ते भूततन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे।
भैरवे च तथान्येषु पशुपाशुपतादिषु॥
विष्णुतन्त्रे च बौद्धे च तथा दिक्पालदर्शने[1]॥ इति।

कुलार्णवे तु तन्त्राणां विविधा भेदा निरूपिताः सन्ति। तथा च—

शैव-वैष्णव-दौर्गार्कगाणपत्येन्दुसम्भवैः।
मन्त्रैर्विशुद्धचित्तस्य कुलज्ञानं प्रकाशते[2]॥ इति।

तन्त्राणामुत्तमाधमभावविमर्शः

परात्रिंशिकाव्याख्यायामुद्धृतवचनेन तन्त्राणामुत्तराधरभावो द्रष्टव्यः।तथा च—

वेदाच्छैवं ततो वामं ततो दक्षं ततः कुलम्।
ततो मतं ततश्चापि त्रिकं सर्वोत्तमं परम्[3]॥

पुनश्च तत्रैवोद्धृतनिशाचरवचनेनापि स भावः प्रदर्शितः। तथा च—

वाममार्गाभिषिक्तोऽपि देशिकः परतत्त्ववित्।
संस्कार्यो भैरवे सोऽपि कुले कौले त्रिकेऽपि सः[4]॥

कुलार्णवतन्त्रोक्तप्रमाणेनापि पूर्वोक्तभावस्य स्फुटाभिव्यक्तिः प्रदर्शिताऽस्ति। तथा च—

सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम्।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम्।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं नहि[5]॥ इति।

तन्त्रीयविभागत्रयस्य विमर्शः

तरतमभावेन स्थितानां तन्त्राणां पुनस्त्रैविध्यं प्रदर्श्यते। तत्र प्रथमः स्रोतोविभागः, द्वितीयः पीठविभागः, तृतीयश्चाम्नायविभाग इति। तत्रापि स्रोतोभेदः पुनस्त्रिविधः। स चेत्थम्—

---

१. अजितागमे—२।२२-२३; २. कुलार्णवे—२।२९।
३. परा० उ० पृ० ९२; ४. तत्रैव।
५. कुला० त० २।७-८।

वामदक्षिणसिद्धान्तस्त्रिविधं शुद्धशैवकम् ।
मुक्तावतारतन्त्रादि शास्त्रं यद् वामशैवकम् ॥
स्वच्छन्दादीनि तन्त्राणि दक्षिणं शैवमुच्यते ।
कामिकादीनि तन्त्राणि सिद्धान्ता इति कीर्तिताः[1]॥

इति पूर्वकारणागमवचनं तत्र प्रमाणमवगन्तव्यम् । "वामदक्षिणसिद्धान्तभेदत्रयविभेदतः" इति नेत्रतन्त्रापराभिधमृत्युञ्जयभट्टारकवचनमपि भेदत्रये मानम् । शिव एव सदाशिव-भैरव-तुम्बुरुरूपेण सिद्धान्त-वाम-दक्षिणस्रोतसामुपदेशं ददाति, इत्यपि नेत्रतन्त्रतो[2]ऽवगम्यते । सिद्धान्तशिखामणौ तु शैवागमस्य चत्वारो भेदा व्याख्याताः । तद्यथा—

शक्तिप्रधानं वामाख्यं दक्षिणं भैरवात्मकम् ।
सप्तमातृपरं मिश्रं सिद्धान्तं वेदसम्मतम्[3] ॥ इति ।

कारणागमसम्मत्या मिश्राभिधं चतुर्थं भेदं मन्यन्ते तन्त्राचार्याः । अजितागमभूमिकायां कापाल-कालामुख-अघोरादयो वामभेदे, स्वच्छन्दभैरवादिशैवागमानुगतं त्रिकमिति संज्ञितं कश्मीरशैवदर्शनं च दक्षिणभेदे सम्भावितम् । नेत्रतन्त्रोद्द्योतानुसारेण भैरवागमानां दक्षिणस्रोतस्येवान्तर्भावः । कापालादीनि त्रिक्शास्त्रं च शैवागमतो भिन्नान्येव अद्यत्वे । वामदक्षिणमार्गभेदेन तन्त्राणां द्वैविध्यं प्रचलद् दृश्यते ।

पञ्चस्रोतोविभागविमर्शः

नेत्रतन्त्रे पञ्चस्रोतांसि प्रदर्शितानि[4] । मृगेन्द्रतन्त्रे तानि संख्यातान्यपि—

स्रोतांसि कामिकाद्यूर्ध्वमसिताङ्गादि दक्षिणम् ।
सम्मोहादुत्तरं प्राच्यं त्रोतलादि सुविस्तरम् ॥
आप्यं चण्डासिधारादि चण्डनाथपरिग्रहम्[5] ॥

आप्यमित्यनेनात्र पश्चिमं ग्राह्यम् ।

शैवा रौद्राश्चागमा दशाष्टादशभेदभिन्नाः शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो विनिःसृता इत्यजितागमेऽन्यत्र[6] चोक्तम् । तत्राजितागमीयः क्रमः—

---

१. अजितागमभूमिकायाम्, पूर्वकारणागमे—२६।५९-६० ।
२. 'शिवः सदाशिवश्चैव भैरवस्तुम्बुरुस्तथा' इति (नेत्रतन्त्रे—९।११) ।
३. सि० शि० ५।११ ।
४. 'पञ्चस्रोतो विनिर्भिन्नम्' (ने० त० १९।३३) ।
५. मृगेन्द्रागमे चर्यापादे—१।३५-३६ ।
६. (क) मालिनीविजयवार्तिके—पृ० ३६-३८ ।
(ख) तन्त्रालोकविवेके—भा० १, पृ० ३६-४१ ।

(१) ऊर्ध्व(ईशान)मुखोद्भवाः—कामिकं योगजं चिन्त्यं कारणम्, अजितं दीप्तं सूक्ष्मं सहस्रमंशुमत् सुप्रभेदं च।

(२) सद्योजातमुखोद्भवाः —विजयं पारमेशं निश्वासं प्रोद्गीतं मुखबिम्बं च।

(३) वामदेवमुखोद्भवाः —सिद्धं सन्तानं शर्वोक्तं चन्द्रज्ञानं विमलं च।

(४) अघोरमुखोद्भवाः —स्वायम्भुवं वीरं रौरवं मकुटं किरणं च।

(५) तत्पुरुषमुखोद्भवाः —ललितम् आग्नेयं वातुलं च।

रौरवागमप्रथमभागभूमिकायां तु अन्य एव क्रमो दर्शितः—

(१) ईशानमुखोद्भवाः —प्रोद्गीतं ललितं सिद्धं सन्तानं शर्वोक्तं पारमेश्वरं किरणं वातुलं च।

(२) सद्योजातमुखोद्भवाः —कामिकं योगजं चिन्त्यं कारणम् अजितं च।

(३) वामदेवमुखोद्भवाः —दीप्तं सूक्ष्मं साहस्रम् अंशुमत् सुप्रभेदं च।

(४) अघोरमुखोद्भवाः —विजयं निःश्वासं स्वायम्भुवम् अनलं वीरं च।

(५) तत्पुरुषमुखोद्भवाः —रौरवं मकुटं विमलं चन्द्रज्ञानं बिम्बं च।

शतरत्नसंग्रहोल्लेखनीधृतकामिकागमेऽन्यः क्रमो दृश्यते[१]। तथा हि—

सिद्धान्तं गारुडं वामं भूततन्त्रं च भैरवम्।
ऊर्ध्वपूर्वकुबेराप्ययाम्यवक्त्राद् यथाक्रमम्॥ इति।

व्याख्यातं च तत्र—'ऊर्ध्वपूर्वकुबेरवरुणयाम्यसम्बन्धाद् मुक्तिप्रदसिद्धान्त-सर्वविषहरणगारुड-सर्ववशीकरणवाम-भूतग्रहनिवारकभूततन्त्र-शत्रुक्षयकरभैरवसंज्ञकम्'[२] इति।

तन्त्रालोकविवेकधृतश्रीकण्ठ्यामपि[३] दशाष्टादशभेदभिन्नं शिवरुद्राभिधं ज्ञानमूर्ध्वमुखोद्भूतमेवेत्यङ्गीकृतम्। चतुःषष्टिरद्वयप्रधाना भैरवभेदाश्च दक्षिणवक्त्रतो निःसृताः। तत्पुरुषवक्त्रतोऽष्टाविंशतिभेदं गारुडं तन्त्रम्, पश्चिमतो भूततन्त्राणि च निर्गतानि—इत्यादि तत्रोक्तम्।

मृगेन्द्रागमे चर्यापादेऽष्टौ अनुस्रोतांस्यपि उक्तानि[४]। तानि च—शैवम्, मान्त्रेश्वरम्, गाणम्, दिव्यम्, आर्षम्, गौह्यकम्, योगिनीकौलम्, सिद्धकौलं च। योगिनीकौलस्य लक्षणम्—

योगिन्यो लेभिरे ज्ञानं सद्यो योगावभासकम्।
येन तद्योगिनीकौलं नोत्तीर्णं ताभ्य एव तत्॥ इति।

अन्येषामपि लक्षणानि तत एव ज्ञातव्यानि।

---

१. रौरवागमे प्रथमभागे भूमिकायाम्, ११ पृष्ठे।

२. शत० कामिकागमे, पृ० ९।

३. तदीये प्रथमभागे, पृ० ४०-४४;

४. मृगेन्द्रागमे चर्यापादे—१।४०।

पीठविभागविमर्शः

विद्यापीठ-मन्त्रपीठ-मुद्रापीठ-मण्डलपीठभेदात् पीठश्चतुर्विधः। ब्रह्मयामलवचनाद् इदं ज्ञायते यद् भैरवाष्टकं यामलाष्टकं च विद्यापीठाद् विनिर्गतम्। योगिनीजाल-योगिनीहृदय-मन्त्रमालिनी-महामारी-प्रभृतीनि तन्त्राणि विद्यापीठसम्बद्धानि। वीरभैरव-चण्डभैरव-महाभैरवादयो मुद्रापीठेन संसृष्टाः। स्वच्छन्दोद्द्योते समुद्धृतसर्ववीरवचनेन चतुष्पीठा संहिता ज्ञायते। तथा हि—

मुद्रामण्डलपीठं तु चतुष्पीठं तथैव च।
विद्यापीठं तथैवेह चतुष्पीठा तु संहिता[1] ॥ इति।

भैरवाष्टकं मन्त्रपीठात्मकमित्यपि तत एव ज्ञायते[2]। अर्थरत्नावलीग्रन्थे समुद्धृतेन संकेतपद्धति[3]वचनेनेदं ज्ञायते यद्—ओड्याण-पूर्णगिरि-जालन्धर-कामरूप-पीठानि क्रमश आज्ञापीठ-मन्त्रपीठ-विद्यापीठ-मुद्रापीठतया उक्तानि सन्ति तन्त्रशास्त्रे।

महार्थमञ्जरीपरिमले उद्धृतचरणसूत्रेण पीठचतुष्टयस्यैवं व्याख्यानं कृतमस्ति। तद्यथा—

विद्येति मातृकापीठं तत् पार्थिवमुदाहृतम्।
मण्डलं कुण्डलीपीठं तदाप्यं परिकीर्तितम्॥
मन्त्रसंज्ञं क्रियापीठं तैजसं तत् प्रकीर्तितम्।
ज्ञानपीठं तु मुद्राख्यं तद् वायव्यं सुरेश्वरि॥
परेच्छामुखतो व्योमपीठत्वेनेह नादृतम्।

अत्र हि पीठानां पार्थिवत्वाप्यत्वादिकं प्रतिपादितमस्ति। तन्त्रालोके एकोनत्रिंशाह्निके जयद्रथेन "इह विद्यामन्त्रमुद्रामण्डलात्मतया चतुष्पीठं तावच्छास्त्रम्। तत्र मन्त्रमुद्रात्मनः पीठद्वयस्य सम्प्रदाय उक्तः। इदानीमत्रैवावशिष्टस्य विद्यामण्डलात्मनोऽप्यस्य सम्प्रदायं निरूपयति" इत्यवतरणिका प्रोक्ता[4]।

अग्रे च सप्तत्रिंशाह्निके शास्त्रस्य पञ्चस्रोतोमयत्वमभिधाय पीठचतुष्टयात्मकत्वं निरूपितम्। उपसंहृतं चेत्थम्—

विद्यापीठप्रधानं च सिद्धयोगीश्वरीमतम्।
तस्यापि परमं सारं मालिनीविजयोत्तरम्[5] ॥

स्रोतोविभागवत् पीठविभागोऽपि आगमशास्त्रे स्वीक्रियत इति निष्कर्षः।

---

१. 'चतुष्पीठं महातन्त्रं चतुष्टयफलोदयम्' (स्व० १-५)।
२. स्वच्छन्दोद्द्योते—भा० १, पृ० १०।
३. अत्र २२० पृष्ठतः २२२ पृष्ठं यावद् द्रष्टव्यम्; ४. तन्त्रा० २९।११४ पृष्ठम्।
५. तन्त्रा० ३७।२४-२५।

आम्नायविभागविमर्शः

पूर्वोक्तविभागद्वयापेक्षया आम्नायविभागोऽतिशयेन प्रसिद्धः। एते आम्नायाः शिवस्य तत्पुरुष-सद्योजात-अघोर-वामदेव-ईशानाख्येभ्यः पञ्चवक्त्रेभ्यो विनिर्गताः क्रमेण पूर्व-पश्चिम-दक्षिणोत्तरोर्ध्वाम्नायपदैः सम्बोध्यमानाः सन्ति[१]। तन्त्रालोकेऽपि स एव दिग्विभागक्रमो निर्दिष्टोऽस्ति[२]।

कुलार्णवे कश्चन विशेषोऽत्रोक्तः[३]। तथा च—

मन्त्रयोगं विदुः पूर्वं भक्तियोगं च दक्षिणम्।
पश्चिमं कर्मयोगं च ज्ञानयोगं तथोत्तरम्॥
पूर्वाम्नायस्य संकेताश्चतुर्विंशतिरीरिताः।
दक्षिणाम्नायसंकेताः पञ्चविंशतिरीरिताः॥
पश्चिमाम्नायसंकेताः द्वात्रिंशत् समुदाहृताः।
विदुः षट्त्रिंशदाम्नाये संकेताः श्रीमदुत्तरे॥
ऊर्ध्वाम्नायस्य चैतानि न सन्ति कुलनायिके।

नित्याषोडशिकार्णवे तु 'चतुराज्ञाकोशभूताम्' इत्यत्र चत्वार एवाम्नायाः स्वीकृताः[४]।

"ऊर्ध्वाम्नायस्यापि चतुःपदमुपलक्षकम्" इति वदता श्रीभास्कररायेण तु पञ्चाम्नाया अत्र स्वीकृताः सन्ति[५]; किन्तु वरिवस्यारहस्यप्रकाशे तेनापि "अन्वयाः प्राग्दक्षिणपश्चिमान्वयाः उत्तरान्वयश्च। एत एव समयपदेनाम्नायपदेन च कथ्यन्ते" इत्येवंरूपेण चत्वार एवाम्नायाः प्रतिपादिताः[६]। 'रसाम्नायमहसा' इत्युक्त्या षडाम्नायाः सूच्यन्ते सौन्दर्यलहर्य्याम्[७]। तत्र श्रीकैवल्याश्रमेण "रसाम्नायाः षडाम्नायाः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वानुत्तराः" इत्येवं व्याख्याता[८] अपि ते। तन्त्रालोकेऽपि षट् स्रोतांसि प्रतिपादितानि। तथा हि—

ईश ऊर्ध्वं प्रकाशत्वात् पूर्वं वक्त्रं प्रसारि यत्।
पुरुषो दक्षिणा चण्डो वामा वामस्तु सौम्यकः॥
पराङ्मुखतया सद्यः पश्चिमा परिभाष्यते।
पातालवक्त्रमधरमप्रकाशतया स्थितेः॥ इति।

---

१. मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायाः समुद्गताः।
पूर्वश्च पश्चिमश्चैव दक्षिणश्चोत्तरस्तथा॥
ऊर्ध्वाम्नायश्च पञ्चैते मोक्षमार्गाः प्रकीर्तिताः। (कुलार्णवे—३।७)

२. तन्त्रालोके—१५।२०४-२०५; ३. कुलार्णवे—३।४२-४५।

४. नित्याषोडशिका० १।१२; ५. से० पृ० २०।

६. व० प्र० पृ० २३।

७. सौ० ल० १।१०; ८. तत्रैव—पृ० २३, टीकायाम्।

विवेककारेण व्याख्यातमपि यद् यस्मादीशः प्रकाशैकरूपत्वादूर्ध्वा दिगुच्यते, तत्पुरुषः प्रकाशौन्मुख्येन प्रसरणात् पूर्वा, अघोरः प्रसृतप्रकाशोद्रेकानुकूल्याद् दक्षिणा, वामदेवस्तत्प्रातिकूल्याद् मेयेन्दुसंस्पर्शप्रधाना वामा, उत्तरा, सद्योजातः प्रकाशवैमुख्यात् पश्चिमा प्रकाशसंस्पर्शायोग्यत्वादधरा चेति[1]।

नेत्रतन्त्रोद्द्योतेऽपि षट्स्रोतांसि उक्तानि। तथा हि—

गारुडे मातृतन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे।
ज्येष्ठे चण्डासिधारे च प्रत्यक्षफलदा क्रिया॥

अयमाशयः—गारुडे पूर्वस्मिन्, मातृतन्त्रादौ पश्चिमे, जयादित्ये वामे, भैरवशास्त्रे च दक्षिणे, चण्डासिधारादावूर्ध्वे, ज्येष्ठे च मतकुलादौ रहस्ये स्रोतसि इति[2]। अनया रीत्या षडाम्नायविभागोऽपि प्राचीन एव ज्ञायते।

आम्नायविभागे त्रिपुरोपासनायाः स्थानम्

इत्थमत्र शैवानां शाक्तानां च तन्त्राणां त्रिस्रोतोविभागः, पञ्चस्रोतोविभागः, अनुस्रोतोविभागः, पीठविभागः, चतुःपञ्चषडाम्नायविभागश्च प्रतिपादितः। तत्र स्रोतोविभागः प्राधान्येन शैवानाम्, पीठविभागो भैरवागमानां कौलागमानां च, आम्नायविभागश्च शाक्तागमानामभिमत इति प्रख्यातिः।

त्रिपुराविद्यायाः चतुराम्नायसाधारण्येऽपि दक्षिणपक्षपातित्वमिति व्याचष्टे श्रीविद्यानन्दः[3]।

अमृतानन्देनापि एषोऽर्थः सम्मन्यते[4]। दक्षिणपक्षपातित्वकथनेनास्या भैरवागमानुगामित्वं प्रतीयते।

त्रिपुरसुन्दरीदण्डके श्रीदीपकनाथः त्रिपुराविद्याया वाममार्गसेव्यत्वमपि व्याचख्यौ। एवं च दक्षिणेन वामेन चोभाभ्यामपि मार्गाभ्यां प्रवृत्तिवैचित्र्येण महादेवी त्रिपुरसुन्दरी समुपास्यते भक्तजनैः। तत्र वाममार्गः कौलानाम्, दक्षिणश्चान्येषामिति विवेकः।

श्रीत्रिपुरोपासनायां मतत्रयम्

सौन्दर्यलहरीं व्याचक्षाणेन श्रीलक्ष्मीधरेण तु त्रिपुरोपासनायां मतत्रयमुपदिष्टम्—कौलमतम्, मिश्रमतम्, समयिमतं च[5]। तत्र चतुष्षष्ट्यागमाः कौलानां नित्याषोडशिकार्णवे प्रतिपादिताः[6]। मिश्रमतेऽष्टौ आगमाश्चन्द्रकलाज्योत्स्नावतीप्रभृतयः। समयिनां तु

१. तन्त्रालोके—१५।२०४-२०६, पृ० १०२। २. नेत्रतन्त्रोद्द्योते—१६।७६।
३. अर्थं० पृ० ४१; ४. दी० पृ० ११०।
५. सौ० ल० पृ० १३७-१४१; ६. प्रथमपटले १४-२१ श्लो०।

शुभागमपञ्चकम्। "चतुःषष्ट्या तन्त्रैः"[१] अस्य श्लोकस्य व्याख्याने श्रीलक्ष्मीधरेण एषां त्रिविधागमानां परिचयः प्रदत्तोऽस्ति, वसिष्ठ-सनक-शुक-सनन्दन-सनत्कुमारनामानः पञ्च मुनयः शुभागमपञ्चकनाम्ना प्रख्यातसंहितापञ्चके समयाचारमार्गमुपदिष्टवन्तः। आन्तरपूजारतिः समयाचार उच्यते। अत्र मते समयस्य सादाख्यतत्त्वस्य समर्चा सहस्रदलकमल एव विधीयते, न तु बाह्ये पीठादौ। बाह्यपूजारतिः कुलाचार[२] इत्युच्यते।

अथ च श्रीचक्रस्य वियच्चक्रमिति नामान्तरम्। वियत्पूज्यत्वाद् वियच्चक्रमिति। वियत्पूज्यत्वं द्विविधम्—दहराकाशजम्, बाह्याकाशजं च। तत्र बाह्याकाशजं नाम बाह्याकाशावकाशे पीठादौ[३] भूर्जपत्रशुद्धपटहेमरजतादिपट्टतले लिखित्वा समर्चनम्। इदमेव कौलपूजा। दहराकाशत्वं नाम हृदयाकाशावकाशे चक्रस्य पूजनम्। एषैव समयपूजा[४]। किञ्च, पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगात् श्रीचक्रस्य निष्पत्तिरिति सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः।

स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्परायाः शक्तिसंज्ञात्वम्। विपरीताया वह्निसंज्ञात्वमिति समयः[५]। कौलमतानुसारं त्वधोमुखानि चत्वारि त्रिकोणानि शिवात्मकानि ऊर्ध्वमुखानि पञ्च त्रिकोणानि शक्त्यात्मकानि[६]। कौलमते संहारक्रमेण श्रीचक्रस्य लेखनं भवति[७]। समयिनां मते तु सृष्टिक्रमेण भवति[८]। कौलमतं तु द्विविधम्—पूर्वकौलम्, उत्तरकौलं च। तत्र 'शरीरत्वम्'[९] इति श्लोकेन पूर्वकौलस्य प्रतिपादनम्। 'मनस्त्वम्'[१०] इत्यादिना श्लोकेनोत्तरकौलस्य प्रतिपादनम्। उत्तरकौलमते शिवतत्त्वं शक्तितत्त्वेऽन्तर्भूतम्। तदेव चोपास्यम्[११]। 'तवाज्ञाचक्र... ....'[१२] इत्यादिना पद्यषट्केन सामयिकं मतमुक्तमस्ति[१३]। 'कदा काले' इत्यनेन चरणनिर्णेजनजलमिति कथनेन समयाचार एवोक्तः।

कौलमते भुजगाकारेण देव्या अवस्थानाच्चरणनिर्णेजनजलस्याभावात् सहस्रकमल एव चरणनिर्णेजनजलस्योपलब्धिः। 'सुधाधारासारैः'[१४] इत्यर्धेन समयिमतम्, "अवाप्य स्वां"[१५] इत्यर्धेन च कौलमतं प्रतिपादितम्। शिरःस्थितं चन्द्रमण्डलं सर्वयोगशास्त्रसिद्धम्। समयिनां मते श्रीचक्रमेव चन्द्रमण्डलम्, षोडशकलात्मकत्वात्। श्रीविद्यायाः प्रतिपदादिषोडशतिथिषु कलावृद्धिक्षययोर्भवनात् चन्द्रमण्डलमिदमेव। अतश्च शिरःस्थितसहस्रदलकमलान्तर्गतश्रीचक्रात्मकचन्द्रबिम्बमध्यस्थिताया भगवत्या-

१. सौ० ल० १।३१;
२. तत्रैव—पृ० ६४, १२९।
३. तन्त्रालोके— ९।१५;
४. सौ० ल० पृ० ६४।
५. ऋजु० पृ० ५०;
६. ल० पृ० ७२।
७. तत्रैव।
८. ल० पृ० ७२, ७९, ८१-८३;
९. सौ० ल० १।३४;
१०. तत्रैव--१।३५;
११. तत्रैव--पृ० १२२;
१२. तत्रैव--१।३६;
१३. तत्रैव--२।४९;
१४. तत्रैव—१।१०;
१५. तत्रैव--१।१०।

श्चरणकमलनिर्णेजनजलैः सुधामयैः साधकस्य सर्वं शरीरं संसिच्य पुनर्भुजङ्गरूपेणाधारकुण्डे प्रविश्य सुषुम्नामवष्टभ्य सा भगवती स्वपितीति श्लोकस्यास्याशयः[१]। एवमेव 'सरस्वत्या लक्ष्म्या' इति श्लोकस्य व्याख्याने श्रीलक्ष्मीधरेण समयिसिद्धान्त-कौलसिद्धान्तयोः रहस्यं सम्यक् प्रतिपादितम्[२]।

"मिश्रकं कौलमार्गं च परित्याज्यं हि शांकरि" इतीश्वरवचनाद् मिश्रकमतं कौलमार्गं च परित्याज्यम्। चतुःषष्टितन्त्राणि कुलमार्ग एव। चन्द्रकलाविद्याष्टकं तु कुलसमयानुसारित्वेन मिश्रकमिति कथ्यते। वैदिकानां कृते तु शुभागमपञ्चकमेव समादर्तव्यम्, केवलसमयमार्गप्रदर्शनपरत्वात्[३]।

एवं लक्ष्मीधरोक्तायां समयिमताख्यत्रिपुरोपासनायां तान्त्रिकोपासनाया वैदिकीकरणप्रक्रिया प्रदर्शिता। अथ च सौन्दर्यलहरीकृता लक्ष्मीधरप्रभृतिभिश्च योगप्रधानं मान्तरमर्चनं समयिमतनाम्ना वैदिकप्रक्रियायां स्वीकृतम्, अभिनवगुप्तप्रदर्शितं[४] रहस्यात्मकौलिकं बाह्यमर्चनं तु निषेधितम्।

अर्थरत्नावल्यां कुलपञ्चकशास्त्रस्य चर्चा प्राप्यते,[५] तच्च अकुल-कुल-कुलाकुल-कौल-शुद्धकौलेत्येवंरूपम्। सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीये सरस्वतीभवने २१९२२ संख्याके मातृकाग्रन्थे २१३ पृष्ठे कौलानां सप्तभेदाः प्रतिपादिताः। तथा च कौला द्विविधाः— पूर्वकौला उत्तरकौलाश्च। तत्र मूलाधारनिष्ठाः, स्वाधिष्ठाननिष्ठाः, उभयनिष्ठाश्चेति पूर्वकौलास्त्रिविधाः। मातङ्गी, वाराही, कौलामुखी, तन्त्रनिष्ठा चेति चतुर्विधा उत्तरकौलाः। कौलाख्यनिर्णये तु पदोत्तिष्ठकौल-महाकौल-मूलकौल-योगिनीकौल-वह्निकौल-वृषणोत्थकौल-सिद्धकौलाख्याः सप्तभेदा निरूपिताः सन्ति। कुलार्णवादिषु शाक्तागमग्रन्थेषु कौलसिद्धान्तः सर्वोत्कृष्टतया प्रतिपादितोऽस्ति। अभिनवगुप्तेनाऽपि कौलिकसिद्धान्ते श्रद्धापूरितः समादरः क्रियते। एवं च लक्ष्मीधरस्यैतत्कुलसमयिगतप्रतिपादनेन तस्य वैदिकसिद्धान्तेषु श्रद्धातिशय एव संसूच्यते।

मन्त्रस्वरूपविमर्शः

मन्त्रतत्त्वस्वरूपाया मातृकाया ज्ञानमन्तरा काऽपि साधना कोऽप्युपायः सिद्धिं नैव प्राप्नोति। उक्तञ्च—

अज्ञात्वा मन्त्रतत्त्वानि महाविद्यां जपेत्तु यः।
सर्वं तस्य वृथा देवि! किं तस्य जपपूजनैः[६]॥
येऽभ्यस्यन्ति महातन्त्रं बालाद्वा मन्त्रतोऽपि वा।
यामलं नाम वक्त्राम्भोरुहसुन्दरसम्भवम्॥
अतिगुह्यं महागुह्यं शब्दगुह्यं निराकुलम्।
नानासिद्धिसमुद्राणां गृहं योगमयं शुभम्॥

---

१. सौ० ल०—पृ० ७६।
२. सौ० ल० २।५८; ३. ल० पृ० १४०-१४१।
४. तन्त्रालोके—२९।१४-१५; ५. अर्थ० पृ० ७४; ६. कामधेनुतन्त्रे—१।४।

शास्त्रजालस्य सारं हि नानामन्त्रमयं प्रियम्।
वाराणसीपुरपतेः सदामोदं सुखास्पदम्[1] ॥

तन्त्रशास्त्रे मनुशब्दोऽपि मन्त्रपर्यायत्वेन प्रयुज्यते[2]। स्त्रीदेवत्याश्च मनवो विद्यापदेन संकीर्त्यन्ते।

मननत्राणधर्माणश्चिन्माहात्म्यावमर्शका मन्त्रा भवन्ति। 'मननात् त्रायत इति मन्त्रः' इति व्युत्पत्तिरपि निगूढमर्थं 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चौरादिकाद्धातोर्भावे घञ्प्रत्यये कृते सति मन्त्रणं मन्त्रो गुप्तभाषणमित्यर्थ इत्यपि व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः सम्मान्यते। अत एव गुप्तार्थभाजः पिण्डबीजरूपाः पुरुषावाच्याध्यासिताश्च मन्त्रा भवन्ति इत्यपि वर्तत उद्घोषः। त एव मन्त्राः संवेद्यमानस्फुटार्थरूपा मालामन्त्राः स्त्रीरूपवाच्याध्यासिताश्च सन्तो विद्यापदाभिधेया भवन्ति। मन्त्रा आणवशाक्तशाम्भवोपायसम्बन्धिन इत्यपि केचित्। मृत्युञ्जयभट्टारकेण तु संसाराद् मोचकत्वं परे शिवे संयोजकत्वं च मन्त्राणां स्वभाव उक्तः, तथा च—

मोचयन्ति च संसाराद् योजयन्ति परे शिवे।
मननत्राणधर्मित्वात् तेन मन्त्रा इति स्मृताः[3] ॥

नेत्रतन्त्रेऽप्ययं विषयः सम्यक् प्रपञ्चितोऽस्ति[4]।

भावाविहीनमन्त्राणां सिद्धिप्रदत्वाभावः

भाव-ध्यान-निराहार-नित्यस्नान-जितेन्द्रियत्व-शास्त्रनिगूढार्थवेतृत्वप्रभृतिधर्महीना मन्त्रजन्यसिद्धिषु अक्षमा भवन्ति, तथा चोक्तं रुद्रयामले—

मन्दभाग्यः पशोर्योनिं प्राप्नोति मां विहाय सः।
मयि भावं यः करोति दुर्लभो जनवल्लभः ॥
भावेन लभ्यते सर्वं भावेन देवदर्शनम्।
भावेन परमं ज्ञानं तस्माद् भावावलम्बनम्[5] ॥
भावञ्च सर्वशास्त्राणां गूढं सर्वेन्द्रियस्थितम्।
सर्वेषां मूलभूतं च देवीभावं यदा लभेत् ॥
तदैव सर्वसिद्धिश्च तदा ध्यानदृढो भवेत्।
अकलङ्को निराहारी निवासधृतमानसः ॥
नित्यस्नानाभिपूजाङ्गो भावी भावं यदा लभेत्।
क्रियादक्षो महाशिक्षानिपुणोऽपि जितेन्द्रियः ॥

---

१. रु० या० १।८४-८६।
२. "सधवा स्वप्रकृत्या च ददाति यदि तन्मनुम्"(रुद्रयामले—२।११)।
३. मृत्युञ्जय० २१।७५-७६।
४. नेत्रतन्त्रे मृत्युञ्जयभट्टारके एकविंशाधिकारे (२१।१)।
५. रुद्रयामले—१।११२-११३।

सर्वशास्त्रनिगूढार्थवेत्ता न्यासविवर्जितः ।
तेषां हस्तगतं भावं वद भावं यथा तनौ[१] ॥

नेत्रतन्त्रेऽप्ययं विषयो विस्तरेण प्रकाशितोऽस्ति । तथा हि—

भावहीनास्तु ये मन्त्राः शक्तिहोनास्तु कीलिताः ।
वर्णमात्राविहीनास्तु गुर्वागमविवर्जिताः ॥
भ्रष्टाम्नायविहीना ये आगमोज्झितविघ्निताः ।
न सिध्यन्ति यदा देवि जप्ता इष्टाः सहस्रशः ॥
असिद्धा रिपवो ये च सर्वांशकविवर्जिताः ।
आद्यन्तसम्पुटेनैव साध्वर्णेन तु रोधिताः[२] ॥

अत्र रुद्रयामले भावस्य त्रैविध्यं दर्शितमस्ति । तथा हि—

पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं पुनः ॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्यादवश्यकम् ।
वीरभावं महाभावं सर्वभावोत्तमोत्तमम् ॥
तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिव्यभावं महाफलम् ।
फलाकाङ्क्षी मोक्षगश्च सर्वभूतहिते रतः[३] ॥

भावत्रयस्य फलविमर्शः

एतस्य भावत्रयस्य फलत्रयमपि तत्रैव क्रमेण वर्णितमस्ति । तद्यथा—

विद्याकाङ्क्षी धनाकाङ्क्षी रत्नाकाङ्क्षी च यो नरः ।
कुर्याद् भावत्रयं दिव्यं भावसाधनमुत्तमम् ॥
भावेन लभते वाद्यं धनं रत्नं महाफलम् ।
कोटिगोदानजैः पुण्यैः कोटिशालग्रामदानजैः ॥
वाराणस्यां कोटिलिङ्गपूजनेन च यत्फलम् ।
तत्फलं लभते मर्त्यः क्षणादेव न संशयः[४] ॥

भावत्रितयसाधने कालविमर्शः

प्रातःकाले दशदण्डात्मकः कालः पशुभावस्य, मध्याह्ने दशदण्डात्मकः कालो वीरभावस्य (महाभावस्य), सायाह्ने दशदण्डात्मकः कालो दिव्यभावस्येति विज्ञेयम्[५] ।

भावत्रयस्य पुनः स्वरूपवर्णनम्

भावस्तु त्रिविधो देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
गुरुरस्य त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता ॥
दिव्यभावो महादेव श्रेयसां सर्वसिद्धिदम् ।
द्वितीयो मध्यमः प्रोक्तः तृतीयः सर्वनिन्दितः ॥

---

१. रु० या० १।११४-११७; २. नेत्रतन्त्रे—८।५९-६२ ।
३. रु० या० ६।५१-५३; ४. तत्रैव—६।५४-५६; ५. तत्रैव—६।५७-५८ ।

बहुजपात्तथा होमात् कामक्लेशादिविस्तरैः ।
न भावेन विना देवि ! तन्त्रमन्त्राः फलप्रदाः[1] ॥

एभिः पद्यैर्भावस्य तन्त्रमन्त्रसम्बन्धिफलदायकत्वं श्रेयः प्रेय उभयविधसिद्धिप्रदत्वम्, दिव्यभावस्य वीरभावस्य तदपेक्षया ईषन्न्यूनत्वम्, तृतीयस्य पशुभावस्य उक्तोभयापेक्षया निकृष्टत्वं मन्यते ।

मन्त्रेषु दशधा दोषोत्पादनम्

कीलनेन (अन्यादृशत्वापादनेन), भेदनेन (साध्यसाम्मुख्यत्यागेन), मौनेन (निर्वीर्यीकरणेन), जम्भनेन (कार्यंकरणासाध्यसामर्थ्याधानेन), स्तम्भनेन (निश्चेष्टत्वापादनेन), प्रत्यङ्गिरत्वेन (भूतादिदमनप्रयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रयोक्तारं प्रति विरुद्धकारित्वेन), सन्त्रासेन, ताडनेन, रिपुत्वकरणेन, सर्वहानिविधायित्वेन, एभिर्दशसंख्याकैः प्रकारैर्मन्त्राणां सामर्थ्यं क्षीयते । अतः सुगुप्ते स्थाने जपहोमादिकं विधेयम् । उक्तञ्च—

कीलनं चैव मन्त्राणां भेदनं मोहनं तथा ।
सन्त्रासं ताडनं चैव जम्भनं स्तम्भनं तथा ॥
रिपुत्वकरणं चान्यत् प्रत्यङ्गिरत्वमेव हि ।
सर्वहानिविधायित्वं क्रियते दुर्मन्त्रिभिः ॥
एवं दशप्रकारेण प्रवर्तन्ते हि हिंसकाः[2] ॥

नवविधं मन्त्रदोषनिवारणम्

मन्त्राणामुक्तदशविधदोषाणामपनयनाय नव प्रकाराः शास्त्रे उक्ताः । ते च—

दीपनं बोधनं चैव तापनं चाभिषेचनम् ।
विमलीकरणं चैव तथेन्धननिवेशनम् ॥
सन्तर्पणं गुप्तिभाव आप्यायो नवमस्तथा[3] ।
एवं नवप्रकारेण मन्त्रवादमशेषतः ।
यो जानाति स जानाति मन्त्रसाधनमुत्तमम्[4] ॥

अयमाशयः—दीपनं मन्त्रस्य प्रणवेन । बोधनं नमःशब्देन । ताडनं फट्कारेण । अभिषेचनं वौषट्कारेण । विमलीकरणं स्वाहाशब्देन । इन्धननिवेशनं दाह्यपाशविषादिदहने विनियोजनम्, तच्च हुंकारेण सम्पुटीकरणम् । तर्पणं बलवत्ताधानम्, तच्च प्रतिवर्णं लांकारेण सम्पुटीकरणम् । गुप्तिभावो रक्षणम्, तच्च नेत्रनाथसम्पुटीकृतस्य अयुतजपाद् भवति । आप्यायनं पुनर्जातबलस्य पुष्ट्याधानम्, तच्च वांकारेण प्रतिवर्णं संपुटीकरणम् ।

शारदातिलकेऽपि एष विषयो मन्त्राणां दशविधसंस्कारप्रदर्शनमुखेन प्रतिपादितोऽस्ति[5] ।

---

१. रु० या० ६।७१-७३; २. ने० त० ६।३३-३५; ३. तत्रैव—१८।६-७ ।
४. तत्रैव—१८।८; ५. शा० ति० २।११२ ।

एकादशधा विनियुक्ता मन्त्राः सिद्धिप्रदाः

सुगुप्ते स्थाने दोषपरिहार-गुणाधानपूर्वकं जपक्रियायां विनियुक्ता मन्त्राः सिद्धिं प्रयच्छन्ति । तत्र विनियोगे एकादशप्रकारा उक्ताः । तथा हि—

सम्पुटं ग्रथितं ग्रस्तं समस्तं च विदर्भितम् ।
आक्रान्तं च तथाद्यन्तं गर्भस्थं सर्वतो वृतम् ॥
तथा युक्तिविदर्भं च विदर्भग्रथितं तथा ।
इत्येकादशधा मन्त्रा नियुक्ताः सिद्धिदाः स्मृताः[1] ॥

आद्यन्तयोर्मन्त्रन्यासः सम्पुटवत् । प्रत्यर्णं मन्त्रसम्पुटीकारो ग्रथनम् । मध्यस्थस्य नाम्नो दिक्चतुष्टये मन्त्रनिवेशो ग्रस्तम् । मन्त्रादनन्तरं नाम पुनरप्येवमिति समस्तम् । नामान्तरं सकृन्मन्त्र इति विदर्भणम् । मध्यस्थस्य नाम्नो मन्त्रो यदि वेष्टनया न्यस्त आक्रान्तम् । मन्त्रादनन्तरं नाम, ततस्त्रिर्मन्त्र इत्याद्यन्तम् । मध्यस्थस्य मन्त्रस्य चतुर्दिक्कं साध्यनामन्यासो गर्भस्थत्वम् । मन्त्रस्य आद्यन्तयोः साध्यनामनिवेशः सर्वतोवृतत्वम् । पश्चान्न्यस्तमन्त्रस्य नाम्नश्चतुर्निवेशो युक्तिविदर्भणम् । नाम्नः पश्चाच्चतुर्मन्त्रन्यासो विदर्भग्रथनम् ।

नेत्रतन्त्रव्याख्यायामेतत्सर्वं स्फुटीकृतं द्रष्टव्यम्[2] । शारदातिलकेऽपि प्रकारान्तरेणायं विषयः प्रतिपादितोऽस्ति[3] ।

मन्त्राणां सिद्धत्वादिभेदास्तज्ज्ञानोपायाश्च

सिद्धं साध्यं सुसिद्धं च तथैवारित्वमेव च ।
ज्ञात्वा सर्वमशेषेण मन्त्रन्यासं समाचरेत्[4] ॥

अनेन नेत्रतन्त्रोक्तपद्येन ज्ञायते यत् साधकेन सिद्धं साध्यं सुसिद्धं चैव मन्त्रतत्त्वं ज्ञात्वा मन्त्राराधने न्यासः करणीयः ।

स्वच्छन्दतन्त्रे सिद्धादिमन्त्राणां ज्ञानोपायः प्रतिपादितः, तथा च—

मन्त्राक्षरं तु विश्लेष्य मात्राबिन्दुसमन्वितम् ।
आत्मनामाक्षरं तद्वदधोभागेऽस्य योजयेत् ॥
आत्मवर्णात् समारभ्य यावन्मन्त्रार्णमागतम् ।
यस्मिन् समापयेद् देवि तमायं परिकल्पयेत् ॥
रेखाङ्गुलिगतं तं तु कथयामि समासतः ।
पर्वणि प्रथमे सिद्धः साध्यश्चैव द्वितीयके ॥
तृतीयेऽपि सुसिद्धः स्यादरिर्ज्ञेयश्चतुर्थके ।
अरिसाध्यौ परित्यज्य दातव्यश्चुम्बकेन तु ॥
सिद्धश्चैव सुसिद्धश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः[5] ।

---

१. ने० त० १८।१०-१२; २. तत्रैव—१८।१०-१२; ३. शा० ति० २३।१३६ ।
४. ने० त० १८।१२-१३; ५. स्व० त० पृ० ८।२४ ।

मन्त्राणामुदयादिज्ञानजं सर्वज्ञत्वम्

मन्त्रमाराधयतः साधकस्य मन्त्रस्योदयास्तमयव्याप्त्यादिकं परिजानतः सर्वज्ञत्वं प्रकटति। तथा चोक्तम्—

उदयास्तमयौ व्याप्तिं ध्यानं मुद्रां स्वरूपतः।
यो वेत्त्येवं स सर्वज्ञः सर्वकृत् साधकोत्तमः[1]॥

उदयास्तमयौ उन्मिषत्ताविश्रान्ती हृद्द्वादशान्तपादयोः। व्याप्तिं वीर्यम्। मन्त्राणां ध्यानं मन्त्रविषयम्। तदुचितामेव च मुद्राम्। स्वरूपत इति दीर्घात्मना स्वरूपेण, अर्थरत्नावल्यां श्रीमूलविद्याया वाग्भवबीजस्योदयो मूलाधारे, मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं व्याप्तिः, विश्रान्तिस्तु जिह्वाग्रे[2]। पुनश्च कामराजबीजस्योदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिः, विश्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे प्रदर्शिता[3]। उत्तरषट्के तु—

आधारे उदयो देवि लयो हृदय उच्यते।
विश्रामं ब्रह्मरन्ध्रे तु त्रिलक्षं परिकीर्तितम्॥

इत्येषोऽर्थः प्रतिपादितोऽस्ति।

मन्त्राणां शिवशक्त्यात्मरूपत्वम्

नेत्रतन्त्रे मन्त्राः शिवशक्त्यात्मरूपत्वेन प्रतिपादिताः। तथा च—

यतेषां सर्ववेदित्वं सर्वशक्तित्वमेव च।
तच्छिवत्वं समाख्यातं शक्तित्वे सर्वकर्तृता॥
सर्वानुग्रहकर्तृत्वं सर्वत्र फलदायकम्।
आत्मत्वं तत्स्वरूपं तु त्रिविधं साधनं स्मृतम्[4]॥

साधकस्य समक्षं मन्त्राः पञ्चधाऽवतिष्ठन्ते। तथा च—

स्पर्शनं चावलोकश्च सम्भाषा बिन्दुदर्शनम्।
स्वयमावेशनं चैव मन्त्राणां पञ्च लक्षणम्॥

अस्यार्थोऽस्मिन्नेव उत्तरषट्के प्रदर्शितोऽस्ति[5]। एवं चाणवशाक्तशाम्भवोपायसम्बन्धिनो मन्त्राः स्वयमेवान्ततः शिवशक्त्यात्मरूपतया साधकं स्वात्मानं प्रत्याययन्ति इति तत्त्वम्। अस्यां स्थितौ विंशाधिकारे मृत्युञ्जयभट्टारके यदुक्तम्—

यदीच्छेदुत्तमां सिद्धिं मोक्षं वा शाश्वतं ध्रुवम्।
मन्त्रवादो न कर्तव्य इत्याह परमेश्वरः॥

तत्तु काम्यप्रयोगेषु मन्त्रवादाश्रयनिषेधपरतया ज्ञातव्यम्।

---

१. ने० त० १८।१३-१४; २. अर्थं० पृ० २३१; ३. तत्रैव—पृ० २४७।
४. ने० त० २१।७८-८०; ५. उ० ष० पृ० २५१।

मन्त्रार्थमन्त्रचैतन्ययोर्विमर्शः

मन्त्रार्थ-मन्त्रचैतन्य-योनिमुद्राणां परिज्ञानमन्तरा मन्त्रसिद्धिर्नैव जायते। तदुक्तम्—

मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः।
न सिध्यति वरारोहे कल्पकोटिशतैरपि[1]॥

तन्त्रग्रन्थेषु मन्त्रदेवतैव मन्त्रचैतन्यतया व्याख्याता[2]। मन्त्राणामर्थश्चावश्यं ज्ञातव्यः। निरुक्तेऽपि—"स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्"[3] इत्येवमर्थज्ञानमहिमा वर्णितोऽस्ति। योगिनीहृदये मन्त्रसंकेतपटले श्रीविद्यायाः षड्विधो मन्त्रार्थः प्रदर्शितः। तथा च—

मन्त्रसंकेतकस्तस्या नानाकारो व्यवस्थितः।
नानामन्त्रक्रमेणैव पारम्पर्येण लभ्यते॥
षड्विधं तं तु देवेशि कथयामि तवानघे।
भावार्थः सम्प्रदायार्थो निगमार्थश्च कौलिकः।
तथा सर्वरहस्यार्थो महातत्त्वार्थ एव च[4]॥

अयमाशयः—आदिशक्तेस्तस्या मन्त्रसंकेतको नानाकारः। तदीयविद्यायाः सांकेतिकार्थः षट्प्रकारकः; परन्तु तस्या मन्त्रो नैकः, येनैकस्यैव मन्त्रस्य षडर्थाः स्युः; किन्तु नानाविधो मन्त्रो लोपामुद्राकामराजादिभेदात्। अतश्च केचनार्थाः कादिविद्यायाः, केचिद् हादिविद्यायाः, केचित्तूभयसाधारणाः। संहृत्य षड्विधः संकेतः। तत्र कस्या विद्यायाः कोऽर्थ इति तु पारम्पर्यक्रमेणैव लभ्यते। श्रीभास्कररायेण वरिवस्यारहस्ये पञ्चदशविधोऽर्थः प्रदर्शितः। श्रीविद्याया अक्षरार्थस्तु सौभाग्यसुधोदये द्वितीये प्रपञ्चे विस्तरेण निरूपितः। मन्त्रार्थस्य मन्त्रचैतन्यस्य स्वरूपं महत्त्वं च विस्तरेण वर्णितमत्रैव रुद्रयामले। तथा हि—

मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं निजविग्रहरक्षणम्।
मन्त्राणां मन्त्रचैतन्यं विषयाणि शृणु प्रभो॥
मणिपूरे स्वनायासे यत्प्रसादात् स्थिरो भवेत्।
एतत्करणमात्रेण योगी भवति निश्चितम्[5]॥ इत्यादि।

मुद्रास्वरूपविमर्शः

तन्त्रशास्त्रे मुद्राया महनीयं महत्त्वं वर्णितमस्ति। "तत्स्वरूपमज्ञात्वा तदननुष्ठानेन मन्त्रसिद्धिर्न सम्भवति" इति पूर्वमुक्तमेव, अतश्च मुद्रास्वरूपनिरूपणमावश्यकम्। मुद्रायाः क्रियाशक्तिरूपत्वम्, मन्त्रस्य तु ज्ञानशक्तिरूपत्वमुक्तं तत्र तत्र। तथा च—

मन्त्रो वै ज्ञानशक्तिश्च मुद्रा चैव क्रियात्मिका[6]। इत्यादि।

---

१. प्राणतोषिणी—पृ० ४१८-१९;
२. तत्रैव।
३. निरुक्ते—१।५।२;
४. योगिनीहृदये—२।१४-१६।
५. रु० या० ५२।२,४,५;
६. स्वच्छन्दतन्त्रे—४।३७५।

नेत्रतन्त्रेऽपि आत्मस्वरूपाभिव्यक्तेः साधनत्रयं मन्त्रध्यानमुद्रात्मकमुपदिष्टमस्ति। मुद्रा नाम काश्चन शक्तयः। उक्तं च—

मोचयन्ति ग्रहादिभ्यः पाशौघं द्रावयन्ति च।
मोचनं द्रावणं यस्मान्मुद्रास्ताः शक्तयो मताः[1] ॥

"संविदेव क्रियाशक्तिरूपेण विश्वस्य मोदनं द्रावणं च कुर्वती मुद्राख्यां लभते" इत्युक्तं योगिनीहृदये[2]। मुद्राणां परस्वरूपप्रतिविम्बता श्रीदेवीयामलप्रामाण्येन प्रतिपादिता,[3] अथ च—

मुदं स्वरूपलाभाख्यं देहद्वारेण चात्मनाम्।
रात्यर्पयति यत्तेन मुद्रा शास्त्रेषु वर्णिता[4] ॥

इत्येवं मुदं राति (ददाति) या सा मुद्रा, "आतोऽनुपसर्गे कः" इति पाणिनिसूत्रेण[5] कर्तरि कप्रत्यये टापि च मुद्राशब्दस्य निर्वचनं द्रष्टव्यम्। पुनश्च तन्त्रालोके सशक्तिकानामेतासां मुद्राणामान्तरं स्वरूपं निरूपितम्[6]। बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधा मुद्रा भवन्ति, तत्र बाह्याः कररचनारूपाः, आन्तरा तु बन्धरूपा। स्वच्छन्दतन्त्रे सर्वासां मुद्राणां त्रैविध्यमुक्तम्[7]। तथा च—

मनोजा गुरुवक्त्रस्था वाग्भवा मन्त्रसम्भवा।
देहोद्भवाङ्गविक्षेपैर्मुद्रेयं त्रिविधा स्मृता ॥

इत्याम्नायप्रामाण्योद्धरणेन स्पष्टीकृतमस्ति।

तन्त्रालोके चतुर्विधा मुद्रा प्रतिपादिता। व्याख्यातं च तत्र श्रीजयरथेन—

अङ्गुलिन्यासभेदेन करजा बहुमार्गगा।
सर्वावस्थास्वेकरूपा वृत्तिर्मुद्रा च कायिकी ॥
मन्त्रतन्मयता मुद्रा विलापाख्या प्रकीर्तिता।
ध्येयतन्मयता मुद्रा मानसी परिकीर्तिता[8] ॥ इति।

एवं च करजा-कायिकी-विलापा-मानसी इति चतस्रो मुद्राः कथिताः। अत्राङ्गुलिसन्निवेशविशेषरूपा मुद्राः प्रायेण सर्वेष्वेव तन्त्रग्रन्थेषु प्रतिपादिताः सन्ति। बन्धरूपाः संस्थानविशेषानुसरणरूपा वा मुद्रा बन्धपदेन मुद्रापदेनापि वा हठयोगग्रन्थेषु प्रतिपादिताः सन्ति[9]।

करङ्किणी-क्रोधना-भैरवो-लेलिहानिकानामिका मुद्राः खेचर्या एव प्रपञ्च इत्युक्तं तन्त्रालोके[10]। एता मुद्रा विज्ञानभैरवे क्रमदर्शनग्रन्थेषु च चिद्गगनचन्द्रिका-

१. ने० त० तृतीयपटले, पृ० १७४; २. यो० हृ० १।५७; ३. तन्त्रालोके –३२।१-२।
४. तत्रैव—३२।३१; ५. पा० सू० ३।२।३; ६. तन्त्रालोके—१।५८-७१।
७. स्वच्छन्दतन्त्रे—२।१०२; ८. तन्त्रालोके—३२।९।
९. हठयोगप्रदीपिका, तृतीयोपदेशे; १०. तन्त्रालोके मुद्राह्निके—३२।५-६।

महार्थमञ्जर्य्यादिषु विस्तरेण प्रकाशिताः सन्ति। तत्र करङ्किणी मुद्रा ज्ञानसिद्धानाम्, क्रोधिनी मुद्रा मन्त्रसिद्धानाम्, भैरवी मुद्रा मेलापसिद्धानाम्, लेलिहाना शाक्तसिद्धानाम्, खेचरी शाम्भवसिद्धानाम्, इत्यादिप्रकारेण वर्णनं द्रष्टव्यम्।

पाञ्चरात्रप्रभृतिषु वैष्णवागमेषु शङ्खचक्रादिभिः शरीरतापनं मुद्रापदेनोच्यते। ताश्च शरीरे आरोप्यन्ते, तथैव पाशुपतागमेषु मुद्रापदेन कीर्त्यमानानि द्रव्याणि शरीरे धार्यन्ते। यद्यपि एताभिरङ्गुलिसन्निवेशविशेषाणां संस्थानविशेषानुसरणरूपाणां वा मुद्राणां भेदः स्पष्ट एव, तथापि सर्वासामेतासां देहोद्भवविभागेऽन्तर्भावः कर्तुं शक्यते। कुलसन्ततिपरिचयाय मुद्रादीनामुपयोगः प्रकीर्तितः। तत्र पाञ्चरात्रपाशुपतागमेषु एतदर्थं बाह्यमुद्राणामुपदेशः, रहस्यप्रधानेषु च तन्त्रेषु मुद्रास्वपि रहस्यमाहितम्। स्वसन्ततिपरिचयमात्रं मुद्राणां फलमिति न; अपि तु स्वाभिन्नसंविदभिव्यक्तिरपि प्रयोजनम्, बाह्याभ्यन्तरपूजासु तासामुपयोगेनेत्यादिकं वर्णनं द्रष्टव्यं तन्त्रालोके रहस्याह्निके[१]।

नेत्रतन्त्रे स्वात्मस्वरूपाभिव्यक्तेस्त्रिविधं साधनं मन्त्र-ध्यान-मुद्रारूपमुक्तम्। अद्वैतप्रमुखेषु तन्त्रेषु सर्वं स्वात्मरूपमेव। अतश्चात्र मुद्राया अपि परसंवित्तिरूपतैव मन्तव्या[२]। अर्थरत्नावल्यां तु नवमुद्राणां बीजानि निरूपितानि[३]। अत्र चान्तिमा योनिमुद्रापि प्रथमात्वेन प्रतिपादिता, योन्युद्भूतत्वात् सर्वासां मुद्राणाम्। तथा चाभियुक्तोक्तिः—

एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता।
तथा विभक्तः स्वात्मा तु संक्षोभादिप्रभेदतः[४]॥

बाह्यपूजायां सर्वसंक्षोभिणीमुद्रायाः प्राथम्यमभिमतं परमेश्वरेण। अन्तःपूजने श्रीयोनिमुद्रायाः प्राथम्यमिति विद्यानन्देनोक्तं तत्रैव[५]। उत्तरषट्कवचने योनिमुद्राबन्धो निर्दिष्टः। तथा च—

'गुदमेढ्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबन्धयेत्'[६]। इति।

योनिमुद्राबन्धो मन्त्रगतसकलदोषनिराससामर्थ्यमादधातीति तन्त्रेषूपवर्ण्यते। उक्तं चोत्तरषट्के—

यद्यदुच्चरते मन्त्रो मन्त्रवर्णं शुभाशुभम्।
तत्तत् सिध्यति देवेशि योनिमुद्रानिबन्धनात्॥

योनिमुद्रावत् खेचरीमुद्राया अपि कश्चनातिशयो विद्यते। तत्साधनेन योगी खेचरतां प्राप्नोति। एतस्या लक्षणभेदादिविचारस्तन्त्रग्रन्थेषु विस्तरेण प्रतिपादितोऽस्ति। एवं नानाविधेष्वर्थेषु मुद्राशब्दस्य प्रयोगः साम्प्रतं प्राधान्येनाङ्गुलिविरचनात्मनि विधौ

---

१. तन्त्रालोके, आ० २९, पृ० २९-३०;
२. ने० त० २१।८०।
३. अ० र० पृ० १८८-८९;
४. तत्रैव।
५. तत्रैव।
६. ऋजु० पृ० १४७।

रूढ इव उपलभ्यते। एष एव प्रकारो नित्याषोडशिकार्णवे प्रतिपादितः। अधुना सन्ध्योपासनादिषु चतुर्विंशतिभेदेन मुद्राप्रकारः प्रदर्श्यते, स तु तान्त्रिकसंस्कृतेरेव प्रभावो दृश्यते।

इदानीं यावद् ज्ञानशक्तिस्वरूपाणां मन्त्राणां राहित्येन क्रियाशक्तिस्वरूपा मुद्रा अपि निरूपिताः। अथ शैवागमीयं पत्यादिपदार्थत्रयं प्रस्तूयते।

पतिपदार्थविमर्शः

"शिवज्ञानामृतं पीत्वा विचरस्व यथासुखम्" इत्यादि ज्ञानधर्मोत्तरवचनं पौनःपुन्येन संस्मरता सप्रयोजने शैवागमे पतिः पशुः पाश इति पदार्थत्रयमुद्दिश्यागमानुगुणं तावत् किञ्चिद् विचार्यते।

मृगेन्द्रागमवचनमनुसरता श्रीभोजदेवेन यदुक्तम्, तत् पदार्थत्रयमेवानुमोदितम्। तत्र पतिः शिव उक्तः, पशवो ह्याणव उक्ताः, पाशोऽर्थपञ्चकं प्रोक्तम्। तत्र विश्वसारोत्तरसूत्रे—

अचेतनस्य मायादेः प्रवर्तकतया पतिः।
सिद्धः सर्वार्थकृत् कर्ता व्यापकः सततोदितः॥

इत्येवं पत्युः शिवस्य स्वरूपं स्फुटं निरूपितमस्ति। सृष्टिरूपकार्यस्य कर्तृत्वमपि पत्युरेव, न तु पशोः, नापि पाशस्य इत्यपि निरूपितं वायवीयवचने। पौष्करवचनेन समस्तस्य प्रपञ्चस्याचेतनस्य चेतनप्रेरणयैव तत्र तत्र प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च भवत इति ज्ञायते। किरणसूत्रानुसारेण तस्य सर्वज्ञत्वमनादित्वं मलरहितत्वं शिवत्वं च प्रत्याय्यते।

स शिवाभिधः पतिर्ज्ञानशक्त्या सर्वं विजानाति, अथ च क्रियाशक्त्या जगद् रचयति—इति रत्नत्रये द्रष्टव्यम्।

शिवस्य कर्तृत्वविमर्शः

शिवस्य जगत्कर्तृत्वे निर्णीते एष संशय उदेति यत् शरीरं धृत्वा प्रपञ्चं निर्माति भगवान् शिवः, अथवा शरीरमधृत्वैव? अत्रोच्यते—यद्यपि 'शाक्तं शरीरं भगवतः साकारता च' सर्वदर्शनसंग्रहे शैवमतप्रतिपादनावसरे समर्थिता, "शुद्धयोनिमयं तस्य वपुरुक्तमकल्मषम्" इति किरणायामपि उक्तम्, तथापि पत्युः शरीरपक्षे तस्य शुद्धस्य भौतिकशरीरसम्बन्धो नोचितः प्रतिभाति; किन्तु बैन्दवमेव शरीरं मन्तव्यम्। बिन्दुस्तस्योपादानतयाऽवगन्तव्यः। तच्च नात्र संभवति। तथा हि—बिन्दौ क्षोभे सत्येवोपादानता वक्तव्या, स च क्षोभः स्वतो वा शिवतो वा? तत्र प्रथमः पक्षो न सम्भवति, आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः, तत्क्षोभक्रियायां शिवस्यास्ति शरीरम्, तस्य शरीरस्य साधकबिन्दुमोक्षार्थं पुनः शरीरान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः। यदि तत्राचलमूर्तिमात्रकृत एव क्षोभः, तर्हि सृष्टिक्रियासु तस्य शरीरकल्पना वृथैव। तस्माच्छिवस्य कारणत्रितयराहित्येन कृतशरीराभावेऽपि स्वशरीरस्पन्दादौ आत्मनः कर्तृत्ववत् सृष्ट्यादिक्रियासु कर्तृत्वं सुतरामुपपद्यते। पौष्कर एतदेव समर्थितमस्ति—

अदेहस्यापि कर्तृत्वं स्वदेहप्रेरणे यथा। इति।

पत्युः कर्तृत्वं सकरणकम्

प्रपञ्चस्योत्पत्तिरूपा क्रिया किञ्चित् करणमपेक्षते, क्रियात्वात्, छिदादिक्रियावत्। अतस्तदपेक्षायाम्—

यथा कालो ह्यमूर्तोऽपि दृश्यते फलसाधकः।
एवं शिवो ह्यमूर्तोऽपि कुरुते कार्यमिच्छया॥

इति किरणवचनानुसारं तस्य कर्तृत्वे इच्छाशक्तिरेव करणमिति निश्चेतुं शक्यते। न चेन्द्रियादिकरणाभावे तस्य कर्तृत्वं न सिध्यतीति वाच्यम्, अक्षरहितस्याप्ययस्कान्तमणेर्यथा लोहाकर्षणे कर्तृत्वं दृश्यते, तद्वदत्रापि ज्ञायताम्। मृगेन्द्रागमे विद्यापादे स्पष्टमेतत्प्रतिपादितमस्ति।

भगवतः शिवस्य पञ्चमन्त्रतनुत्वं पञ्चक्रियाकारित्वं च

भगवतः शिवस्य पञ्चमन्त्रतनुत्वं प्रतिपादितमस्ति—

तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः।
ईशतत्पुरुषाघोरवामाजैर्मस्तकादिकम् ॥ इत्यादिना।

पुनश्च— जगज्जन्मस्थितिध्वंसतिरोभावविमुक्तयः ।
कृत्यं सकारकफलं ज्ञेयमस्यैतदेव हि॥

इत्यनेन जगदुत्पत्तिस्थितिप्रभृति पञ्चकृत्यकर्तृत्वमपि भगवति शिवे निरूपितमस्ति।

भगवतः शिवस्य प्रपञ्चकारणताविचारः

शैवागमे भगवतः शिवस्य प्रपञ्चं प्रति निमित्तकारणत्वमेव स्वीक्रियते, इति पराख्यसूत्रेण ज्ञायते। यथा घटादिकार्ये कुलालस्य निमित्तकारणता, दण्ड-चक्रादीनां सहकारिकारणता, मृदादीनामुपादानत्वम्, तद्वदत्रापि पृथग्भूतेन कारणत्रयेण भवितव्यम्। अत्रोच्यते-भगवान् शिवो निमितकारणम्, शक्तयः सहकारिकारणम्, बिन्दुरुपादानकारणमिति स्पष्टीकृतमस्ति पौष्करे पराख्यसूत्रे च।

एतावता लूतातन्तुन्यायेन वेदान्ताभिमतमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं निराकृतं वेदितव्यम्; तत्रापि मुखनिःसृताया लालाया एवोपादानत्वम्, चेतनतत्त्वस्य तु निमित्तत्वमिति पृथगेव व्यवस्था। ननु मायाकर्मादीनामेव प्रपञ्चस्य निमित्तत्वमस्तु, न तु शिवस्येति चेत्, उच्यते—चेतनप्रेरणां विनाऽचेतनानां कार्यंकरणानुपपत्त्या तत्प्रेरकचेतनस्यावश्यकत्वे सति अस्मदादीनां जीवानां सर्वज्ञत्वाभावेन तत्प्रेरकत्वासम्भवे सर्वज्ञस्य सर्वकर्तुः शिवस्यैव तत्सम्भवेन समस्तप्रपञ्चे तस्यैव निमित्तकारणत्वौचित्याद् मायादीनां तन्निरासो बोध्यः।

पत्युस्त्रैविध्यम्

शक्तोद्यत-प्रवृत्तभेदेन पतिः शिवस्त्रिविध उच्यते। तथा च—

शक्तोद्युक्तप्रवृत्तश्च कर्ता त्रिविध उच्यते।
शक्तेः प्रवृत्तिभेदेन भेदस्तस्योपचारतः॥

अत्र यच्छक्तत्वं कार्यं प्रति योग्यत्वम् ।
असौ निष्कलावस्था तद्वान् शान्त इति कथ्यते ॥

यच्चोद्युक्तत्वं सकलनिष्कलावस्था, तद्वान् सदाशिव इति प्रोच्यते। प्रवृत्तक्रियत्वं च स्थूलतया तावद् ईश्वर एव। यथा ह्यात्मा शरीरसम्बन्धात् सकलः, प्रलयावस्थायां निष्कलः, मुक्त्यवस्थायां चेत्पर इति ज्ञायते। एवमेव शिवोऽपि सकल-निष्कलादिशब्दैर्भिन्न इत्युद्गीर्यते[१]।

पशुः (जीवः)—

पराख्यसंहितायां पशुस्वरूपं वर्णितमस्ति। तथा हि—

देहान्योऽनश्वरो व्यापी विभिन्नः समलोऽजडः।
स्वकर्मफलभुक् कर्ता किञ्चिज्ज्ञः सेश्वरः पशुः ॥

अत्र 'देहान्यः' इत्यनेन चार्वाकमतनिरासः। 'अनश्वरः' इत्यनेन क्षणभङ्गवादनिरासः। 'व्यापी' इत्यनेन जैनपक्षनिरासः। 'विभिन्नः' इत्यनेन एकजीववादनिरासः। मलशब्दो ज्ञानावरकं कर्मभिन्नमज्ञानं बोधयति, तद्वान् जीवः समलः, अजड इति ज्ञानक्रियास्वभावः, स्वकर्मफलभुगिति स्वकर्मधर्माधर्मात्मकं तस्य फलं भुङ्क्त इति। किञ्चिदल्पं जानातीति किञ्चिज्ज्ञः, 'सेश्वरः' इत्यनेन जीवे ईश्वरस्य प्रेरकत्वं लभ्यते। एतावता सांख्यमतस्यापि निरासः।

मृगेन्द्रतन्त्रे जीवस्याणुत्वं दृक्क्रियारूपचैतन्यस्वरूपत्वं प्रोक्तमस्ति[२]। मलावृतं चैतन्यं न प्रकाशते। अतश्च 'अणवश्चिद्रूपाः' इति 'शिवात्मकाः प्रमातारः' इति च नरेश्वरविवेके द्रष्टव्यम्। जीवस्य पाश्यत्वम् (पाशान्वितत्वम्) इति निरूपितं तन्त्रसद्भावे। जीवस्त्रिपुरान्तकः शिव इति च हंसभेदे निरूपितमस्ति।

पशोस्त्रैविध्यविमर्शः

विज्ञानाकल-प्रलयाकल-सकलभेदेन पशुस्त्रिविधः कीर्त्यते[३]। तत्र भोगादिना कर्मक्षये सति कलादिभोगसम्बन्धाभावात् केवलमलमात्रयुक्तो विज्ञानाकल इत्युच्यते। प्रलयेन कलादेरुपसंहाराद् मलकर्मयुक्तः प्रलयाकलः। मलमायाकर्मात्मकबन्धत्रययुक्तः सकल इत्युच्यते।

तत्र प्रथमस्य द्वैविध्यम्—समाप्तकलुषासमाप्तकलुषभेदात्। एवमेव द्वितीयोऽपि द्विविधः। पक्वपाशद्वयस्तद्विलक्षणश्च। तृतीयोऽपि द्विप्रकारः—पक्वकलुषापक्वकलुषभेदात्। तत्र परमेश्वर एषां कर्मानुगुणां कीदृशीं गतिं विदधाति, एतत् सर्वं तत्र तत्रागमग्रन्थेषु निरूपितमस्ति।

---

१. पौष्करे, विद्यापादे मतङ्गे, तन्त्रालोके—८।३७९।

२. मृगेन्द्रे विद्यापादे—२।५-६;   ३. तत्त्वप्रकाशे—८।१६।

पशोरवस्थात्रयम्—

स्वायम्भुवागमे—

अथात्माऽविमलो बद्धः पुनर्मुक्तश्च दीक्षया।
विज्ञेयः स त्रिधावस्थः केवलः सकलोऽमलः॥

इत्येवं पशोः तिस्रोऽवस्था निरूपिताः सन्ति। अत्रात्मशब्दो जीवपरः, स चात्मा केवलः, सकलः, अमल इति चावस्थात्रितययुक्तो वर्तते। तत्र प्रथमो विमलो न भवति इत्यविमलः, अत्यन्तमलिनः, केवलावस्थ इत्यर्थः। बद्धः कर्मानुरक्तः कलादिबन्धनेन बद्धः सकलावस्थः, पुनश्च दीक्षया कलादिबन्धनाद् मुक्तः अमलावस्थः शुद्ध इत्युच्यते।

केवलावस्थः—

अमूर्तः स पशुर्नित्यो निर्गुणो निष्क्रियोऽप्रभुः।
मायोदरगतो व्यापी भोगोपायेष्वशक्तितः॥
स केवलस्त्विति प्रोक्तः स्वापवान् मलबन्धनात्।

इति सुप्रभेदागमानुसारेण केवलावस्थो जीवो व्यापकः सन्नपि मायोदरे स्थितो भोगोपायेषु अशक्तः प्रोच्यते, स च भोगैकरसिकः कर्मवशगो भुवनजदेहेषु सर्वेषु पर्यटति[१]।

जीवः कलारहित इति चेतनोऽप्यचेतन इव भाति। तदुक्तं सर्वज्ञानोतरे—

कलानां निलयो यस्मात्तेनासौ केवलः स्मृतः। इति।

सकलावस्थः—

संसारी विषयो भोक्ता क्षेत्री क्षेत्रज्ञ एव च।
शरीरी चेति बन्धात्मा सकलः प्रोच्यते बुधैः॥

इत्येवं सकलावस्थस्य लक्षणं वर्णितमस्ति। सकलावस्थो जीवो बद्धोऽहमिति ज्ञात्वा बन्धविमुक्तये प्रयतते, इति केवलापेक्षयाऽस्य वैशिष्ट्यम्।

अमलावस्थः—

बन्धविमोकाय प्रयतमानं जीवं परमेशः शिवोऽनुगृह्णाति[२]। सोऽयमनुग्रहलक्षणो व्यापारशक्तिपात इत्युच्यते शास्त्रेषु। शक्तिपातपूतो जीवः शिवसायुज्यं प्राप्नोति। सोऽयममलावस्थो जीवो मुक्त इत्युच्यते। जीवन्मुक्तस्य लक्षणमपि—

अशरीरं यदात्मानं पश्यति ज्ञानचक्षुषा।
तदा भवति शान्तात्मा सर्वतो विगतस्पृहः॥ इति।

पाशभेदविमर्शः

तत्त्वप्रकाशकृता क्वचित् पाशानां पञ्चविधत्वम्,[३] एकत्र चतुर्विधत्वं[४] प्रोक्तमस्ति। शतरत्नसंग्रहादिषु च पाशानां पाञ्चविध्यं वर्णितमस्ति। मृगेन्द्रागमा-

१. तत्त्वसंग्रहे—श्लो० २५; २. मृगेन्द्रागमे-वि० पा० ५।१।
३. तत्त्वप्रकाशे—श्लो० ५; ४. तत्त्वप्रकाशे-श्लो० १६।

नुसारेण पाशाश्चत्वार एव वर्णिताः सन्ति; परन्तु अधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिकरमिति न्यायेन पाशपञ्चकस्य चर्चा विधीयते। तेषां नामानि—मलः, तिरोधानशक्तिः, महामाया, माया, कर्म चेति।

मलाभिधानः पाशः

मालिनीकरोति दृक्क्रियात्मकं तेज आच्छादयति, इति मलः। अयमनादिकालात् प्रवृत्तो मल एव पुरुषाणां पशुत्वमापादयति। यथा ताम्रस्य कालिमा रसशक्त्या निवृत्तो भवति, तथाऽनादिकालात् सम्प्राप्तो मलः शिवशक्त्या निवर्तते।

मलोऽज्ञानं तमोऽज्ञत्वं तिरस्कारकरस्तथा।
पतिः पशुरविद्येति मलपर्यायवाचकाः॥

इत्येवं तस्य प्रभेदाः सुप्रभेदे निरूपिताः सन्ति। मलस्य कर्मवद् नानादिप्रवाहत्वमपि तु कारणाभावादेवानादित्वं मायावदिति बोध्यम्।

यद्यपि मल एक एव, तथापि तस्य शक्तयो विभिन्ना इति नैकमुक्तौ सर्वेषां मुक्तिप्रसङ्गः[1]। पुनश्च तत्रैव—

एको ह्यनेकशक्तिर्दृक्क्रिययोश्छादको मलः पुंसाम्।
तुषतण्डुलवज्ज्ञेयस्ताम्राश्रितकालिमवद् वा[2]॥

मलश्चिच्छादक इति किरणागमेऽपि प्रोक्तम्। ननु मलस्य सत्त्वे किं प्रमाणमिति चेत्, उच्यते—मोहादिरूपकार्येण लिङ्गेन शेषवदनुमानं मन्तव्यम्। मोहादीनि मलकार्याणि सप्तविधानि सन्ति। तद्यथा—

मोहो मलश्च रागश्च विषादः शोष एव च।
वैचित्र्यं चेव हर्षाख्यः सप्तैते सहजा मलाः[3]॥

मलस्य द्वैविध्यमुक्तम्—

बौद्धं च पौरुषेयं च द्विविधं तन्मलं स्मृतम्।
तत्र दीक्षादिना याति पौरुषेयं मलं क्षयम्[4]॥
बौद्धाज्ञाननिवृत्तौ तु विकल्पोन्मूलनाद् ध्रुवम्।
तदैव मोक्ष इत्युक्तं धात्रा श्रीमन्निशाटने[5]॥

एवं स्थितौ दीक्षादिना पौरुषेयस्य मलस्य क्षयो भवति। समस्तविकल्पोन्मूलनेन बौद्धो मलः क्षयं याति, इति सिद्धम्।

मलोऽज्ञानमविद्या इत्यादयः शब्दा यद्यपि पर्यायतया सन्ति प्रयुक्ताः, तथापि तत्तद्दार्शनिकनिकायेषु वर्तते तेषां विशिष्टं वैलक्षण्यम्। शैवागमेषु प्रयुक्तो मलशब्द आणवं मलं लक्षयति। अयं च प्रथमः पाशः।

---

१. तत्त्वत्रयनिर्णयः—श्लो० ११; २. तत्रैव—श्लो० १८।
३. मतङ्गपारमेश्वरः—वि० ६।१०३; ४. तन्त्रसारे—पृ० २-५; ५. तन्त्रालोके—१।५०।

तिरोधानशक्तिनामा द्वितीयः पाशः

मलस्य शक्तयः परमेशशक्त्यधीना एव प्रसरन्ति, न तु स्वातन्त्र्येण। मृगेन्द्रतन्त्रे विद्यापादे सूत्रद्वयेनास्याः शक्तेर्वर्णनं कृतमस्ति। माहेश्वरी शक्तिस्तासां सर्वासां मलशक्तीनां धर्मानुवर्तनाद् दृक्क्रियात्मकसंविरोधकत्वरूपस्य धर्मस्यानुगमनेनैव पाशत्वेन व्यपदिश्यते, न तु तस्या मुख्यं पाशत्वम्[1]।

यतश्च सा सर्वानुग्रहकारिका समस्तजगदनुग्रहस्वभावा शिवा। इयमेव पति-शक्तिर्यावन्मलपरिपाकमचिद्रूपाणि मल-कर्म-माया-तत्कार्याण्यनुगृह्णाति, पाशं च तिरोदधातीति कृत्वा सर्वेषामनुग्रहकारित्वात् सर्वानुग्राहिकेति सिद्धम्। तथा चोच्यते—

शिवस्य शक्तिः सर्वेषां सर्वानुग्रहकारिणो।
पाशधर्मनिरोधेन पाशानां पाशहेतुना॥
निवृत्तियोग्यतां तेषां करोतीति यतस्ततः।
पाशधर्मनिरोधाच्च विधत्ते पश्वनुग्रहम्॥

एवं तत्त्वप्रकाशेऽपि पाशानुग्राहित्वमुक्तमस्ति[2]।

महामायाख्यस्तृतीयः पाशः

उपादानमन्तरेण कदाचिदपि कस्यापि कार्यस्य सिद्धिर्न भवतीति शुद्धस्याध्वनो मूलभूतमुपादानकारणं महाविद्या 'वागीश्वरी' इति विश्वसारोत्तरसूत्रमनुसृत्य प्रोच्यते। पौष्करवचनानुसारेण वागीश्वर्याः परात्वं विद्यात्वं च, मायाया स्वपरात्वमविद्यात्वं चोक्तमस्ति।

नादकारिकाऽनुसारेण महामायाया नादादीनि बहूनि पर्यायपदानि सन्ति[3]। इत्थं च महामायायाः शुद्धाध्वन उपादानकारणत्वमुक्तम्। मायाया मोहकतया प्रवृद्धपुरुषकार्यकरणरूपशुद्धाध्वकरणत्वासम्भवेन पारिशेष्याद् महामाया सिध्यति।

महामाया शुद्धविद्या वागीश्वरी मातृका चेति नामानि तन्त्रालोके व्यवहृतानि[4]। शुद्धविद्यैव महामायापदाभिधेया इत्यपि उक्तं श्रीमताऽभिनवगुप्तेन[5]। रत्नत्रये तस्या बिन्दुनादादिशब्दैः संकेतः प्राप्यते। परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी चेति चतस्रो वृत्तय-स्तस्या निरूपिताः सन्ति[6]।

कुण्डलिनी महामाया

शतरत्नसंग्रहे महामाया शक्तिः समवायिशक्तेरधो वर्तमाना मायाकर्मानुसारिणी कुण्डलिनी शक्तिः शिवस्य भगवतः परिग्रहशक्तिरित्युच्यते[7]। सेयं कुण्डलिनी सर्पाकृत्या

१. मृगेन्द्रागमे—वि० पा० ७।११-१२; २. तत्त्वप्रकाशः—श्लो० २०।
३. नादकारिका—श्लो० १-१०; ४. तन्त्रालोकः—८।३३७-३८।
५. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी—३।१।६।
६. शतरत्नसंग्रहे—पृ० ४१-४४, रत्नत्रये च—श्लो० ७०-७१।
७. शतरत्नसंग्रहे—पृ० ४१-४४।

नादरूपेण स्वकार्येण प्रतिपुरुषं भेदेनावस्थिता, न तु स्वरूपेणेति सर्वज्ञानोत्तरवृत्तौ स्पष्टम् ।

इदमत्र ज्ञेयम्—समवायिशक्त्या क्षुब्धाया महामायायाः कुण्डलिन्याः सकाशान्नादतत्त्वं प्रथममुत्पन्नं भवति। इदमेव शिवाश्रयत्वेन शिवतत्त्वमप्युच्यते। ततो बिन्दुसंज्ञकं तत्त्वमुत्पन्नं भवति। इदं च तत्त्वं शब्दाधारतया शक्तितत्त्वम्, ततः नादाख्यं तत्त्वम्, ततश्चेश्वरतत्त्वम्, ततश्च विद्याख्यं तत्त्वम्, इत्येवं क्रमेण शुद्धानि पञ्चतत्त्वानि जायन्ते ।

केषाञ्चनाचार्याणां मते इदं नादतत्त्वमेव महामायेतिपदेनोद्गीयते। तेषां मते चत्वार्येव शुद्धानि तत्त्वानि सन्ति। तथा हि—बिन्द्वाख्यं शिवतत्त्वमेव प्रधानमुपादानम्। अन्यानि चत्वारि तस्य कार्याणि। पौष्करवचनानुसारेण तु नादाख्यं शिवतत्त्वमपि कार्यमेव; किन्तु तत्र चत्वार्येव कार्याणि शक्तितत्त्वान्तर्भावेण शुद्धानि संकीर्तितानि। सर्वज्ञानोत्तरे तु शक्त्यभिधानं बिन्दुतत्त्वमेव परमं कारणमित्युक्तमस्ति ।

महामायाया वाग्रूपाश्चतस्रो वृत्तयः

महामायाया वैखर्यादयो वाग्रूपाश्चतस्रो वृत्तयः कार्यभूता आगमग्रन्थेषु बहुत्र निरूपिताः सन्ति। विश्वसारोत्तरसूत्रे—

तस्याश्चतस्रो वाग्रूपा वृत्तयो वैखर्यादयः।
वैखरी मध्यमा चान्या पश्यन्ती सूक्ष्मसंज्ञिता ॥

इत्येवं चतस्रो वृत्तयः प्रोक्ताः सन्ति। आसु चतुर्थी वृत्तिः नादरूपा, पश्यन्तीरूपा तृतीया वृत्तिर्बिन्दुः, द्वितीया वृत्तिर्मध्यमा अक्षरम्, प्रथमा वैखरी वृत्तिर्मातृका इति प्रोच्यते। अनेन शब्दसृष्टिरपि बिन्दूपादानिकेत्युक्तं भवति ।

अयमत्र सृष्टिक्रमः—प्रथमं शिवेच्छया महामायायां क्षोभो भवति, ततो नादोत्पत्तिः, नादाद् बिन्दुः, बिन्दोरक्षरम्, अक्षरान्मातृका चेति। तथा हि—

नादः सूक्ष्मो भवेद् बिन्दुः पश्यन्ती मध्यमाक्षरम् ।
मातृका वैखरी ज्ञेया नादाद्यास्तु शिवादयः ॥

इत्युक्तं सिद्धान्तरहस्यसारे। आसां वृत्तीनामाश्रयभूतानि वृत्त्यादयः पञ्च कला बिन्दोरेव कार्याणि। एषा च महामाया शब्दवस्तूभयात्मिकाऽस्ति, शब्दात्मकानां वर्णपदमन्त्राणां कलातत्त्वभुवनानां वस्तुरूपाणां चोत्पत्तिकारणात्। महामायाया वाग्रूपत्वस्य महिमा तत्र तत्र ग्रन्थेषु प्राचुर्येण वर्णितोऽस्ति। तथा हि—

संविन्मूलाद् वर्णरूपाज्ज्ञानस्तस्मात् सरस्वती ।
प्रागघोषा सनादाऽनु पुण्यतीर्था प्रवर्तते[1] ॥
घोषिणी जातिनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
तयोरपि च घोषिण्या निर्घोषेव गरीयसी ॥
सततं स्पन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी[2] ॥

आभ्यां संवित्प्रकाश-महाभारतवचनाभ्यां तन्महत्त्वं द्रष्टव्यम् ।

---

१. संवित्प्रकाशे—पृ० ८७; २. महाभारतम्, आश्व० प० २१-२२ ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः[1] ॥

इति वाक्यपदीयपद्यमपि वाक्तत्त्वस्य ब्रह्मात्मकतां प्रतिपादयत् तदीयमहत्त्वप्रख्यापनेऽग्रतः पादं विदधाति । अत्र वाक्तत्त्वस्योत्पत्तिविनाशरहितत्वं व्यापकत्वं सच्चिदानन्दात्मकब्रह्मरूपत्वम्, जगतो मूलभूतस्य वेदस्य प्राथमिकविवर्त्युपादानत्वम्, तदनु आकाशादिप्रपञ्चजातस्य च विवर्त्युपादानत्वं साधु प्रतिपादितमस्ति ।

पद्येऽस्मिन्नुत्तरार्द्धे 'विवर्ततेऽर्थभावेन', 'प्रक्रिया जगतो यतः' इत्यनयोरंशयोरर्थतः पौनरुक्त्यमायाति, तत्परिहाराय जगत्पदस्य जगतो मूलभूते वेदे लक्षणा कर्तव्या भवति, प्रक्रियापदे प्रपदेन प्राथम्यस्य बोधः, क्रियापदेन च विवर्तस्य बोधः । अतो जगतो मूलभूतस्य वेदस्य प्रथमो विवर्तः, शब्दब्रह्मणः सकाशात् समपद्यत । उक्तञ्च—

"यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" ।

अत्र ब्रह्मण उत्पत्तिर्वर्णिता भगवतः सकाशात् । वेदानां सृष्टिकर्त्रे ब्रह्मणे प्रेषणं चोक्तम् । एतावता वेदानामपौरुषेयत्वं सूचितम् । द्रष्टव्यं विस्तरेण चैतद् व्याख्यानं वाक्यपदीयटीकायामस्मद्गुरुवरैः सम्पादितायामम्बाकर्त्र्याम्[2] ।

मायाख्यचतुर्थपाशविमर्शः

मायातत्त्वं जगद्बीजमविनाश्यशिवात्मकम् ।
विश्वैकमकलं सूक्ष्ममनाद्यव्ययमीश्वरम् ॥

इत्येवंलक्षणं मायारूपमुक्तं शतरत्नसंग्रहे स्वायम्भुवसूत्रे। प्रलये सर्वं जगद् यतो भवति[3], सा माया इति व्युत्पत्तिद्वयेन द्विविधो मायापदार्थो लक्ष्यते ।

विनाशं न गच्छतीत्यविनाशि = अव्ययमिदं मायातत्त्वम्, सर्वविकाराणामुपादानम् । ननु जगदुत्पत्तौ परमाण्वादिवदुपादानकारणबाहुल्यमभ्युपगम्यताम्, बहुभ्यस्तन्तुभ्य एकस्य पटस्योत्पत्तिदर्शनात् । किं मायाख्यस्यैकस्य परमकारणस्य कल्पनया ? इति चेत्, सत्यम्, अनेकतन्त्वात्मकं यत् कारणं पटस्योक्तम्, तदपि एकस्मादेव कार्पासद्रव्यादवगम्यताम् । एवं परमकारणादेकस्मादेव मायातत्त्वात् सर्ग-स्थिति-प्रलयहेतुभूतात् सर्गादौ जगदुत्पत्तिरितीश्वरवत् पुरुषार्थसाधकत्वादीश्वरत्वमपि मायातत्त्वस्य सुसम्पन्नम् ।

जगत उत्पत्तिक्रमोऽत्रेदृशः—मायातत्त्वात् प्रथमतः कलानियतिनाम्नोस्तत्त्वयोरुत्पत्तिः । कलातत्त्वात्तु विद्यारागतत्त्वयोः प्रधानतत्त्वस्य चेति त्रयाणामुत्पत्तिः, श्रीकण्ठ-

---

१. वा० प० १।१; २. तत्रैव, टीकायाम्; ३. पौष्करवचनमेतत् ।

क्षोभितात् प्रधानतत्त्वात् सत्त्वरजस्तमसामभिव्यक्तिः, तेभ्यश्च बुद्धितत्त्वस्य, बुद्धितत्त्वाच्च त्रिविधस्याहङ्कारस्य, तैजसादहङ्काराद् मनसो ज्ञानेन्द्रियाणां च, वैकारिकादहङ्कारात् कर्मेन्द्रियाणाम्, तामसादहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणाम्, ततश्चाकाशादिपञ्चभूताना-मुत्पत्तिः। एवं संक्षेपेण वर्णितो मायाख्यश्चतुर्थः पाशः।

कर्माभिधपञ्चमपाशविमर्शः

धर्माधर्मात्मकं कर्म तच्च त्रिविधमर्थतः।
जात्यायुर्भोगदं येन नामिश्रं पच्यते क्वचित्[1]॥

इति विश्वसारोत्तरसूत्रोक्तं कर्मलक्षणं विमृश्यते। धर्माधर्मात्मकं कर्म जातिप्रद-मायुःप्रदं भोगप्रदं चेति त्रिविधं भवति। योगसूत्रेऽपि—'सति मूले तद्विपाको जात्यायु-र्भोगाः' इत्येवमुक्तमस्ति। अत्र जातिर्देवत्वादिः, आयुः शतवर्षेष्वपि जीवनादिः, भोगः सुखदुःखादेरनुभवः। सेवा कृष्यादिषु युगपत्प्रवृत्तयोः पुरुषयोरेकस्य फलसिद्धिरपरस्य नेत्यत्र धर्माधर्मात्मकं कर्मैव कारणं मन्तव्यम्[2]।

दृष्टमदृष्टं च द्विविधं कर्मेति मृगेन्द्रसूत्रेण ज्ञायते[3]। तत्रादृष्टं कर्म देहेन्द्रिय-भुवनादीनामुत्पादकं धारकमध्यात्मादि त्रितयसाधकं च भवति। तत्रेष्टदेवतानुध्यान-नमस्कार-स्तोत्रपाठ-यजन-हवन-प्रभृतिकर्मधर्मात्मकम्। परधनहरणेच्छा-तत्प्रवाद-तद्धिंसादिकं कर्म अधर्मात्मकम्। सिद्धान्तसारावल्यध्ययनेनैतज्ज्ञायते यत् सत्यानृतयोनि-त्वात् कर्म धर्माधर्मात्मकं भवति। एतच्च स्वापे परिपाकमाप्नोति, सृष्टिकाले उपयोग-मेति, संहारकाले च मायामाश्रित्य तिष्ठति।

स्वायम्भुवागमे तु 'कर्मतश्च शरीराणि विविधानि शरीरिणाम्' इत्युक्तमस्ति। पौष्करवचनमनुसृत्य निश्चीयते—"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" इति। किरणागमाध्ययनेन ज्ञायते यद् दीक्षाप्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयो भवतीति। नित्य-नैमित्तिककाम्यकर्मणां वर्णनं प्रायः सर्वत्र शास्त्रेषूपलभ्यते। शान्तिक-पौष्टिकादीनि मारण-मोहनादीनि नानाविधानि षट्संख्याकानि कर्माणि, तेषां साधकाः प्रयोगाश्च प्रायो बाहुल्येन तन्त्रसार-नेत्रतन्त्र-तन्त्रालोकादिग्रन्थेषु प्राप्यन्ते। तथा च—

पूजा होमो बलिर्भिन्ना चरुश्चातिथिपूजनम्।
षट् कर्माणि तु कार्याणि शिवाचार्येण नो परैः॥

इत्येवं षट्कर्माणि निरूपितानि सन्ति।

महान्ति पुस्तकान्याहुर्यदाज्ञावशतः सुराः।
पावनानि नमस्तस्मै स्वच्छन्दाय हराय ते[4]॥

इति वचनेन ज्ञायते यत् परमेश्वराज्ञावशीभूतेन जीवेन तत्समर्पणबुद्धया यत्कर्म क्रियते, तदपि पावनमेव मन्तव्यम्। भोगादिना कर्मणां क्षये तन्निर्मुक्तो जीवः परमां

---

१. विश्वसारोत्तरसूत्रम्; २. "उभयोः कृषिसाम्येऽपि कश्चिद् धान्यानि गच्छति" (पौष्करे)। ३. मृगेन्द्रसूत्रम्—८।३।४; ४. भट्टनायकस्तोत्रं द्रष्टव्यम्।

शान्ति लभते। भर्जितं बीजं यथा न प्ररोहति, तथैव विकल्पमुक्तचित्तस्य कर्मापि न जननादिकारणं भवति। मोहमूलान्येव कर्माणि संसृतिकारणानि भवन्ति। एवं मलादयः पञ्च पाशा निरूपिताः।

एतावता प्रबन्धेन पति-पशु-पाशरूपत्रिविधपदार्थस्यैषज्ज्ञानप्रकारः प्रदर्शितः। तत्र शिवस्य पत्युर्ज्ञानेनैव मुक्तिः सम्भवति। पशु-पाशज्ञानं तु परम्परया तत्रोपकारकम्। बहिरन्तश्च सर्वत्र ज्ञानमेव विषयात्मकज्ञेयात्मना प्रकाशते, ज्ञानं विना विषयस्य काऽपि सत्ता नास्ति।

यत्र सर्वं लयं यान्ति दृश्यन्ते तत्त्वसञ्चयाः।
तां चितिं पश्य कायस्थां कालानलसमत्विषम्॥

इति वीरावलीशास्त्रादिषु चर्चिता चितिरन्यत्रागमग्रन्थेषु संवित्पदेन वर्णिता। सैव संविद्रूपा पराशक्तिः परमेश्वरादभिन्नेति संविदभिन्ने परतत्त्वे भगवति शिवे भारमारोप्य तान्त्रिकाः परं सुखमासते।

चतुष्षष्टितन्त्राणि

श्रीजयरथकृत-तन्त्रालोकविवेकधृतायां श्रीकण्ठ्यां संहितायाम्, नित्याषोडशिकार्णवे, कुलचूडामणौ, सर्वोल्लासतन्त्रे, महासिद्धसारतन्त्रपरिगणितेषु विष्णुक्रान्ता-रथक्रान्ता-अश्वक्रान्ताविभागेषु च चतुष्षष्टितन्त्रनामानि दृश्यन्ते। तत्र श्रीकण्ठ्यां संहितायामभेदप्रधानानां चतुष्षष्टिभैरवागमानां निर्देशः। नित्याषोडशिकार्णवोक्तः एतद्विषयकः प्रकारो भिन्नः। कुलचूडामणावपि अयमेव प्रकारो गृहीतः। सर्वोल्लासादितन्त्रेषु तृतीयः प्रकारो दर्शितोऽस्ति।

नित्याषोडशिकार्णवे भैरवाष्टकं बहुरूपाष्टकं यामलाष्टकं च निर्दिष्टम्। चतुष्षष्टितन्त्रपरिगणनेऽत्र वर्तते मतभेदः टीकाकाराणम्। चतुःषष्टिभैरवागमा अष्टाष्टकविभागेनाष्टभिर्भैरवैरुपदिष्टा इति तन्त्रालोकविवेकधृतश्रीकण्ठीयसंहितावचनेभ्यः सुस्पष्टं प्रतीयते।

तत्र स्वच्छन्दादीनि भैरवतन्त्राणि बहुरूपेण, मततन्त्राणि चण्डेन, मङ्गलातन्त्राणि क्रोधेशेन, चक्राष्टकम् असिताङ्गेन, अन्धकाद्यं बहुरूपाष्टकं रुरुणा, वागीशाष्टकं कपालीशेन, शिखाष्टकमुन्मत्तेन भैरवेण भाषितानि केषाञ्चिन्मते—

असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त एव च।
कपाली भीषणश्चेति संहारश्चाष्टभैरवाः॥

इत्युक्तानामष्टभैरवाणामष्टौ तन्त्राणि कथितानि। अन्येषां मते तु सिद्धिभैरव-वटुकभैरव-कङ्कालभैरव-योगिनीभैरव-महाभैरव-शक्तिभैरव-मायिकभैरव-कङ्कालाग्निभैरवाष्टकप्रतिपादकं तन्त्राष्टकमिति। इदमुभयमपि संख्यासम्पत्तिविरोधाद् यामलादिशब्दवद् भैरवशब्दस्य तन्त्रेषु क्वापि प्रयोगादर्शनाच्च चिन्त्यम्। अतश्च षोडशनित्यानामेकतन्त्रवदष्टभैरवाणामेकमेव तन्त्रमिति मन्तव्यम्[1]।

---

१. सेतुबन्धे, पृ० २२।

तत्र तत्र तन्त्रग्रन्थेषु चतुष्षष्टितन्त्राणां नामान्यपि निर्दिष्टानि सन्ति, तत एव तेषां ज्ञानं कार्यम् ।

पीठस्वरूपविमर्शः

महासंविदुपलब्धिस्थानानि पीठानि डॉ० दिनेशचन्द्रसरकारनिबद्धे 'दी शाक्त पीठाज्' इत्यभिधाने निबन्धग्रन्थे विस्तरेण वर्णितानि सन्ति। नित्याषोडशिकार्णवे द्वादशश्लोक्या द्वादशे पद्ये चत्वारि पीठानि वर्णितानि। तन्त्रालोके[1] तद्विवेके च नैशसंचारशास्त्रप्रामाण्येन पीठोपपीठसन्दोहोपसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्राणि वर्णितानि। शास्त्रेषु सदा यथायोग्यं स्थानं पीठनाम्नाऽभिधीयते। तच्च बाह्याभ्यन्तरभेदेन बहिर्देहे च विराजते। तद्यथा—भगवतः शिवस्येच्छाशक्तिरेव पीठभावमयते। समस्तस्य जगत आधारभूतं तत्। अत एव तस्याः शक्तेर्नैमित्तिकमिदमभिधानं पीठमिति। शक्तिपीठाद् बिन्दुनादमयं पीठद्वयं जायते। बिन्दुपीठो वामभागे, दक्षिणे च नादपीठः। एवं पीठत्रयं निष्पद्यते। शक्तिपीठं कामरूपं प्रथमम्, दक्षिणे नादपीठं पूर्णगिरिः, उत्तरे च बिन्दुपीठमुड्डीयानाख्यम्। एतत्पीठत्रयं मुख्यम्।

तन्त्रालोके एकोनत्रिंशाह्निके पीठन्यासादिप्रसङ्गेऽपि पीठनामानि दृश्यन्ते। तद्यथा—

अट्टहासं शिखास्थाने चरित्रं च करन्ध्रके।
श्रुत्योः कौलगिरिं नासारन्ध्रयोश्च जयन्तिकाम्॥
भ्रुवोरुज्जयिनीवक्त्रे प्रयागं हृदये पुनः।
वाराणसीं स्कन्धयुगे श्रीपीठं विरजं गले॥
एडामीमुदरे हालां नाभौ कन्दे तु गोश्रुतिम्।
उपस्थे मरुकोशं च नगरं पौण्ड्रवर्धनम्॥
एलापुरं पुरस्तीरं सक्थ्यूर्वोर्दक्षिणादितः।
कुल्लाकेशीं च सोपारं मायाकुक्षीरके तथा॥
जानुजङ्घे गुल्फयुग्मे त्वाम्नातनृपसद्मनि।
पादाधारे तु वैरिञ्ची कालाग्न्यवधिधारिकाम्[2]॥

शिखास्थाने द्वादशान्ते, हालामिति अलिपुरम्, गोश्रुतिमिति गोकर्णम्, नृपसद्म राजगृहम्, वैरिञ्चीमिति ब्रह्माणीम्, श्रीशैलाख्यं तु तत्पीठमित्यर्थ इति जयरथेन व्याख्यातम्। शारदातिलकटीकायां राघवभट्टेन "अष्टपीठं महादेव्या अष्टाष्टकसमन्वितम्[3]" इत्यस्य व्याख्यायां चतुष्षष्टिपीठानां संकेतः श्लोकत्रयेण कृतः। तथा हि—

---

१. तन्त्रालोके—१५।८२-९६;   २. तत्रैव—२९।५९-६३।

३. शा० ति० १।८५, टोकायाम्।

मायामङ्गलभागवामनमहालक्ष्मीचरित्रा भृगु-
च्छायाछत्रहिरण्यहस्तिनमहेन्द्रोड्डीशचम्पापुरम् ।
षष्ठक्षीरकमञ्जनेश्वरपुरैलाश्चन्द्रपूः श्रीगिरिः
कोलाकुल्लकपूर्णपर्वतकुरुक्षेत्रैकलिङ्गार्बुदाः ॥
काश्मीरैकाम्रकाञ्चीमलयगिरिवरैकारकन्धूतदेवी
कोट्टाम्रातेशजालन्धरसुरभिमनीषाद्रिकाशीप्रयागाः ।
त्रिस्रोतः कामकोट्टोज्जयिनीमथुरं कोशलाकान्यकुब्जो-
ड्यानौङ्काराट्टहासा विरज इह ततः कुण्डिनं राजगेहम् ॥
नेपालपुण्ड्रवर्धनसालवपरसीरकामरूपकेदाराः ।
विन्ध्यमहापथगोश्रुतिकाम्पिल्यश्रीपीठमरुदीशाः[1] ॥

अर्थरत्नावल्यां पीठोपपीठक्षेत्रोपक्षेत्रसन्दोहोपसन्दोहशब्दा व्यवहृताः सन्ति; परन्तु परवर्तिनि काल एष विभागो नाङ्गीकृतः, सर्वाणि च तानि स्थानानि पीठशब्दोदर एवान्तर्भूतान्यभवन् ।

सिद्धान्तागमेषु चतुर्विंशत्युत्तरशतद्वयसंख्याकानि (२२४) भुवनानि निर्दिष्टानि । अत्रत्येषु पीठनामसु कानिचिदट्टहास-गोकर्ण-कुरुक्षेत्र-आम्रातकेश्वर-श्रीशैलप्रभृतीनि नामानि तत्राप्यवलोक्यन्ते । एतावतेदं ज्ञायते यत्पूर्वं तेषु तेषु सम्प्रदायेषु तानि तानि तन्त्रप्रधानानि पूजास्थानानि तत्तदाचार्यविर्भावस्थानानि वा तारतम्येन पीठोपपीठादिनाम्ना प्रसिद्धान्यभवन् । कालक्रमेण तेषां महत्त्वं विलुप्तप्रायमभूत् । शैवानि वैष्णवानि च तीर्थानि तत्र समावेशितानि । अद्यत्वे नानाग्रन्थेषु पठितानि पीठनामानि पञ्चशतानि ततोऽप्यधिकानि वा सन्ति । तानि 'दी शाक्त पीठाज्' इत्याख्ये ग्रन्थे द्रष्टुं शक्यन्ते । खेदस्यायं विषयो यत्साम्प्रतं प्राचीनानि बहूनि स्थानानि विस्मृतानि, विलुप्तानि वाऽभवन् । द्वादशज्योतिर्लिङ्गेषु द्वित्राणां ज्योतिर्लिङ्गानां काश्यादिक्षेत्रेषु वा कतिपयलिङ्गाधिष्ठितस्थानानां निर्णयः कर्तुं यदा न शक्यते, तदा का कथा पीठानां नामस्थानयोः परिचयस्य ?

एवञ्च—आगमशब्दार्थविचारः, यामलतत्त्वविमर्शः, रुद्रयामले विशेषविचारः, मातृकास्वरूपविमर्शः, मातृकावर्गविमर्शः, वर्णसंख्याविमर्शः, वर्णाभिव्यक्तिविचारः, तन्त्रशास्त्रस्य वैदिकत्वावैदिकत्वविचारः, तन्त्राणामुत्तमाधमभावविमर्शः, तन्त्रीयविभागत्रयविमर्शः, स्रातोविभाग-पीठविभाग-आम्नायविभागानां विमर्शः, आम्नायविभागे त्रिपुरोपास्तिविमर्शः, मन्त्रस्वरूपविमर्शः, भावत्रयविमर्शः, मन्त्रजपे दोषनिरूपणम्, मन्त्रार्थमन्त्रचैतन्ययोर्विमर्शः, मुद्रास्वरूपविचारः, शैवागमीयपदार्थत्रयविमर्श इत्येवमादयो बहवो विषयविमर्शाः प्रसङ्गेन कृताः ।

एषु विमर्शेषु आगमशास्त्रे कृतभूरिपरिश्रमाणां सुहृद्वरपण्डित**श्रीव्रजवल्लभद्विवेदि**महोदयानां निबन्धग्रन्थतो मया भूरि साहाय्यं लब्धम्, तदर्थं तदीयां कृतज्ञतां वहामि ।

---

१. शा० ति० पृ० ५२-५३ ।

रुद्रयामलस्योत्तरतन्त्रत्वविचारः

अस्योत्तरतन्त्रत्वविषयेऽत्रैव विचारः कृतोऽस्ति। तथा हि—

पराश्रीपरमेशानीवदनाम्भोजनिःसृतम् ।
श्रीयामलं महातन्त्रं स्वतन्त्रं विष्णुयामलम् ॥
शक्तियामलमाख्यातं ब्रह्मणः स्तुतिहेतुना ।
ब्रह्मयामलवेदाङ्गं सर्वं च कथितं प्रिये ॥
इदानीमुत्तरकाण्डं वद श्रीरुद्रयामलम् ।
यदि भाग्यवशाद्देवि ! तव श्रीमुखपङ्कजे[1] ॥
एतदुक्तं महादेवोत्तरतन्त्रनिरूपणम् ।
मन्त्रसिद्धिलक्षणं तदुत्तमाधममध्यमम्[2] ॥

एतैः पद्यैः स्पष्टं प्रतीयते श्रीरुद्रयामलमुत्तरतन्त्रमिति ।

अथ चोत्तरषट्कनामा ग्रन्थः तन्त्रग्रन्थेषु परिसंख्यातः, केरलविश्वविद्यालय-पुस्तकालये, मद्रपुरीराजकीयपुस्तकालये च प्राप्तुं शक्यते। अयं ग्रन्थो योगिनीहृदयदीपिका-यामपि संकेतितोऽस्ति। एतद्दर्शनेन ज्ञायते यदेष ग्रन्थो रुद्रयामलस्यैवांशभूत इति। त्रिपुरासिद्धान्तोऽप्यत्र प्रतिपादित इति। एतेन ज्ञायते यत् पूर्वकाण्डमपि यामलमस्ति। तत्र च शक्तियामल-विष्णुयामल-ब्रह्मयामलानां वर्णनमभवत्। एषां वेदाङ्गत्वं चापि उक्तम्।

यामलतन्त्रस्योपासनायाः समयः फलं च

'यामाः (प्रहराणि) सन्ति यस्यां सा यामिनी' अनया व्युत्पत्त्या यामिनीशब्दो निष्पन्नो भवति। यामशब्दाद् मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः, स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्। योगरूढि-शक्त्या यामिनीशब्दो रात्रिपरतया विख्यातः। यामशब्दः प्रहरात्मकसमयविशेष-वाचकः। यामचतुष्टयवती यामिनी (रात्रिः) भवति। अस्य यामचतुष्टयस्य महनीयं महत्त्वं शास्त्रेषु ख्यापितोऽस्ति। उक्तञ्च—

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी'[3] इति।

अनया गीतोक्त्या ज्ञायते यत् संयमिनः निशायां जाग्रति। जागरितावस्थायां संयमं कुर्वन्तीत्यर्थः। एवं च यामिनीविहितानि कर्माणि यत्राश्रीयन्ते, तत्तन्त्रं यामलं नाम। अनया रीत्या रात्रौ एकान्ततताया लाभाद् यामलतन्त्रस्य साधनाया गोप्यत्वं सुरक्षितं भवति।

शिवस्य गुप्तरहस्यं शक्तिरेव, शक्तेश्च गुप्तरहस्यं शिव एव विजानाति, अनयोश्च गोपनं यो जानाति, स साधको यामलीय इति कथ्यते। अथ च यमनं = नियमनं यामः, यमुधातोर्घञ्प्रत्ययो भावे कृते सति यामशब्दो निष्पद्यते। ततश्च यामं नियमनं = नियमं लाति = आदत्ते इति यामलं तन्त्रम्। "आतोऽनुपसर्गे कः"[4]

१. रु० या० ११-३;
२. तत्रैव—२८।१०।
३. श्रीमद्भगवद्गीता—२।६९;
४. पा० सू० ३।२।३।

इति पाणिनिसूत्रेण कर्तरि कप्रत्यये सति यामलशब्दो निष्पन्नो भवति। तदर्थश्च नियमनाधायकं तन्त्रम्। नियमनमर्थाद् नियन्त्रणं सम्पादयति एतत् तन्त्रम्। एतावता सर्वतोभावेन सुरक्षिततत्वमदसीयसाधनाया इत्यागतम्। भगवान् रुद्रः स्वयं नानातन्त्रार्थ-पारगः सर्वज्ञः, तत्सम्बन्धिनी एषा साधना कुलतन्त्राभिसाधिका प्रोच्यते। एनां साधनामन्तरा साधकस्य सिद्धिः कथं स्यात् ?

उक्तं चात्रैव रुद्रयामले तन्माहात्म्यवर्णनमुखेन—

ये जानन्ति महाकालं यामलं कलिपावनम्॥
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं करे तस्य न संशयः।
तत्प्रकारमहं वक्ष्ये निगमागममङ्गलम्॥
यस्माद्रुद्रो भवेज्ज्ञानी नानातन्त्रार्थपारगः।
यामिनीविहितं कर्म कुलतन्त्राभिसाधनम्॥
महावीरहितं यस्मात् पञ्चतत्त्वस्वरूपकम्।
लङ्घनं नास्ति मे नाथ अस्मिन् तन्त्रे सुगोपनम्॥
ततो यामलमाख्यातं चन्द्रशेखर शङ्कर।
यदि न पठ्यते तन्त्रं यामलं सर्वशङ्करम्।
तदा केन प्रकारेण साधकः सिद्धिभाग् भवेत्[1]॥

एवञ्च शिवशक्त्योरभेदभावनयाऽनुग्रहप्राप्तिर्भवति, ततश्च महतः सुखस्या-वाप्तिर्भवति। उक्तञ्च—

भावादनुग्रहप्राप्तिरनुग्रहान्महासुखी[2]। इति।
भावेन ज्ञानमुत्पन्नं ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात्[3]॥ इति च।

एवञ्च निरतिशयसुखमेव मोक्षपदवीमधिरोहति। तच्च तन्त्रशास्त्रप्रतिपाद्य-ज्ञानहेतुकमपि समस्तस्य संसारस्याधिष्ठातुः परमशिवस्य प्राणशक्तिरूपायास्त्रिपुरसुन्दर्याः सायुज्यमन्तरा नैवास्वादयितुं शक्यते। तथा चोक्तं सौन्दर्यलहर्य्याम्—'परानन्दाभिख्यं रसयति रसं त्वद्भजनवान्' इत्यादिना।

यामलतन्त्रीयचक्राणां साध्यफलानि

अस्मिन् रुद्रयामलाख्ये तन्त्रेऽनेकानि चक्राणि तत्साध्यफलानि च वर्णितानि सन्ति। तथा हि—

ताराचक्रं राशिचक्रं कूर्मचक्रं तथापरम्।
शिवचक्रं विष्णुचक्रं ब्रह्मचक्रं विलक्षणम्॥
देवचक्रं ऋणिधनि उल्काचक्रं ततः परम्।
वामाचक्रं चतुश्चक्रं सूक्ष्मचक्रं ततो वदेत्॥

---

१. रु० या० १।९१-९५, १०५; २. तत्रैव—१।११८; ३. तत्रैव—१।२२१।

तथाकथहचक्रं च कथितं षोडशं प्रभो।
एतदुत्तीर्णमन्त्रं च ये गृह्णन्ति नरोत्तमाः॥
तेषामसाध्यं जगति न किमपि वर्तते ध्रुवम्[1]॥

अधिकारिभेदेन चक्रस्योपयोगिता वर्तते। यथा वैष्णवानां कृते ताराशुद्धिः, शैवानां कोष्ठशुद्धिः, शाक्तानां राशिशुद्धिः, कृष्णसाधकानां कृतेऽकडमशुद्धिरपेक्ष्यते। उक्तञ्च—

ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च।
राशिशुद्धिः त्रैपुरस्य गोपालेऽकडमः स्मृतः[2]॥ इति।

एवमेव बाला-भैरवी-कुमारी-ललिता-कुरुकुल्लादिसाधने राशिचक्रम्, प्रत्यङ्गिरा-साधने उल्काविद्यादिसाधने च शिवचक्रम्, कालिका-चर्चिका-विमला-सम्पत्तिप्रदादि-साधने विष्णुचक्रम्, छिन्नायाः, श्रीविद्यायाः, कृत्यायाः, नक्षत्रविद्यायाः, कामाख्यायाः, ब्रह्माण्याश्च साधने ब्रह्मचक्रम्, वज्रज्वाला-महाविद्या-गुह्यकाली-कुब्जिकादिसाधने देवचक्रम्, अट्टहासा-कामेश्वरी-राकिणी-मन्दिरादिसाधने ऋणिधनिनाम महाचक्रम्, श्रीविद्या-भुवनेशानी-भैरवी-पृथ्वी-वीणा-वामनीप्रभृतीनां च साधनेषु उल्काचक्रादि प्रयोक्तव्यं भवति।

अकथहचक्रस्य वर्णनम्

प्रसङ्गादत्राकथहचक्रस्येषद्वर्णनं विधीयते। अस्य चक्रस्य निर्माता ज्ञाता साधकश्च कामरूपी भवति, इह लोके निखिलकामनासिद्धिः, अन्ते च मोक्षावाप्तिस्तस्य भवति। अस्य चक्रस्य निर्माणाय भूर्जपत्रमयम्, ताम्रमयम्, राजतम्, सौवर्णम्, मणिमयं वा चतुरस्रं सर्वतः समकोणमाधारपत्रं ग्राह्यम्। तत्र चत्वारि कोष्ठानि निर्मातव्यानि। पुनः प्रतिकोष्ठं चतुर्णां कोष्ठानां निर्माणेन षोडशकोष्ठानि निर्मितानि भवन्ति। तत्रापि प्रतिकोष्ठं कोष्ठचतुष्टयस्य निर्मित्या चतुःषष्टिः कोष्ठानां जायते। तेषु दक्षिणतः क्रमेणाकारादाराभ्य क्षकारान्ता वर्णा लेखनीयाः। तथा चोक्तम्—

चतुरस्रे लिखेद् वर्णांश्चतुःकोष्ठसमन्विते॥
चतुःकोष्ठे चतुष्कोष्ठे चतुश्चतुर्गृहान्वितम्।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्वकार्यार्थसिद्धिदम्॥
चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुःकोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद् धीमान् क्रमेण तु॥
सर्वेषु गृहमध्येषु प्रादक्षिण्यक्रमेण तु।
अकारादिक्षकारान्तं लिखित्वा गणयेत्ततः[3]॥

एवं चाकारादेः क्षकारान्तस्य च 'अक्षमिति', 'अहमिति' वा संज्ञा शास्त्रेषु प्रसिद्धा। सृष्टेरादिरकारोऽन्त्यो हकारः कथ्यत एव। अकारहकारयोः सामरस्यमेव पराहन्तास्वरूपेण समुल्लसति। तथा चोक्तम्—

१. रु० या० २।१२९-१३२; २. तत्रैव—२।१३४-१३५; ३. तत्रैव—५।२-५।

अहमित्येकमद्वैतं यत्प्रकारात्मविभ्रमः ।
अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ॥
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ।
अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन्नहमि स्फुटम्[1] ॥

इदमेव तत्त्वमहन्तेदन्तेति पदाभ्यां सर्वत्र शास्त्रे व्यपदिश्यते । एषा वर्णमातृका-चक्रोक्तिः अक्षमालाक्रमेण रहस्यसम्पादयित्री सतो नानाचक्रसम्पादिका भवतीति जानन्त्येव सर्वे आगमविदः । उक्तञ्च—

अकारः प्रथमं देवि क्षकारोऽन्त्यस्ततः परम् ।
अक्षमातेति विख्याता मातृका वर्णरूपिणी[2] ॥

इदमेव तत्त्वमक्षरपदेनापि व्यवह्रियते, भगवद्गीतायां ब्रह्मापरपर्यायतयेदमेव उक्तमस्ति । तथा हि—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः[3] ॥ इति ।

एषा वर्णमातृका स्वान्तर्गतानन्ताक्षरराशिमहामन्त्रवीर्यपूर्णाहन्तारूपिणी, प्रकाशानन्दसारा बिन्दुमयसमष्टिरूपलिप्यक्षररूपिणी कामकला नाम महात्रिपुरसुन्दरी परमयोगिभिरनिशमनुस्रियते । यतश्च परमा शक्तिरेकविधैव सती बीजोच्छूनदशायां ज्ञानक्रियेच्छारूपत्रयबिन्दुरूपेणोह्यमाना त्रैविध्यं गता त्रिपुरा । एवं त्रिचक्र-त्रिशक्ति-त्रिधाम-त्रिबीज-त्रितत्त्व-त्रिगुण-त्रिकोणादिभेदत्रयाविर्भावेण त्रिवृत्करण-रचना-वैचित्री-चतुरा-त्रैविध्येन सर्वाध्वव्यापिनो त्रिपुरा महती सुन्दरीति महात्रिपुरसुन्दरीति विख्याता[4] ।

सा चेयं सर्वचक्र-सर्वतन्त्र-सर्वशक्तीनां जनयित्री, वर्णसंघट्टशरीरा सती शब्द-राशिभूता त्रिपुरा, मोहिनी, कला, कालिकेत्यादिभिः परःसहस्रैः शब्दैर्व्यपदिश्यमाना परावागात्मिका ज्येष्ठा-रौद्रयम्बिकाख्यशक्तिप्रसरसंभेदवैचित्र्येण सर्ववर्णोदयकारणभूता सप्तकोटिमहामन्त्राणामुत्पादयित्री, भट्टारकपरमशिवस्वरूपा, षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रसरणहेतुभूता, संविदेव मातृकापदेन सर्वत्र प्रख्यातिं प्राप्ताऽस्ति । उक्तञ्च—

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका[5] ॥ इति ।

काऽपि साधना, कोऽप्युपायो मन्त्रतत्त्वरूपाया मातृकाया ज्ञानमन्तरा भवितुं नार्हति । अतो वर्णमातृकायाः स्वरूपज्ञानाय प्रयुक्तानि चक्राणि रुद्रयामलतन्त्रेऽत्र पूर्वमेव निरूपितानि सन्ति । उक्तञ्च—

---

१. वरिवस्यारहस्ये, पृ० ५२; २. परात्रिंशिका—पृ० १९४; ३. श्रीमद्भगवद्गीता—८।३ ।
४. नित्याषोडशिका० २।६-७; ५. तन्त्रसद्भावे द्रष्टव्यम् ।

अज्ञात्वा मन्त्रतत्त्वानि महाविद्यां जपेत्तु यः।
सर्वं तस्य वृथा देवि किं तस्य जपपूजनैः॥
ध्यानावधारणेनैव तथा योगसमाधिना।
वर्णज्ञानं यदा नास्ति किं तस्य जपपूजनैः[1] ॥ इति।

शिवस्य महाकाल्याश्च कण्ठे निबद्धा मुण्डमाला ज्ञानराशेः संकेतभूता, यतो हि सर्वाणि ज्ञानेन्द्रियाणि मुण्ड एव व्यवतिष्ठन्त इत्यपि तन्त्रशास्त्ररहस्यं न विस्मरणीयम्। उक्तञ्च—

मम कण्ठे स्थितं बीजं पञ्चाशद्वर्णमद्भुतम्।
नानावर्णयुतं शुद्धं तन्त्राणां सारमुत्तमम्[2] ॥ इति।

सा चेयं मातृका पञ्चाशत्संख्याकान्, एकपञ्चाशत्संख्याकान्, द्विपञ्चाशत्संख्याकान्, चतुःषष्टिसंख्याकान् वा वर्णान् स्वस्मिन् समावेशयन्ती अनन्तकोटिब्रह्माण्डाधीशानामनन्तब्रह्म-विष्णु-रुद्रादीनां जननी, अकारादिक्षकारान्तबीजरूपा रुद्रयामलग्रन्थस्यास्योपजीव्यभूता संकीर्त्यते।

एवमेवात्र ग्रन्थे गुरुशिष्ययोग्यता, दीक्षाविधिः, पश्वादिभावविचारः, कुण्डलिनीजागरणम्, अकाराद्यक्षरक्रमेण कृते प्रश्ने फलविचारः, षट्चक्रसाधनम्, अष्टाङ्गयोगस्य भेदोपभेदाः नेती-दन्ती-धौती-नेवलीसाधनानि राकिणी-लाकिनी-कामिनीप्रभृतिसाधनानि, नानाविधसिद्धीनां साधनानि चेत्येवंविधा बहवो विषया निरूपिताः सन्ति।

रुद्राणीस्तोत्रमत्रातीवललितं पाठमात्रेणाकर्षकरम्, महाकालस्य स्वरूपज्ञापकं मोक्षावाप्तिकरं चास्ति।

गुरोर्माहात्म्यम्

गुरोर्माहात्म्यमुद्दिश्य एतत्तन्त्रे प्रथमपटले यदुक्तम्, तत्संक्षिप्तं निर्दिश्यते—

ध्यानं संयोजनं प्रोक्तं मोक्षमात्ममनोलयम्।
गुरोः प्रसादमात्रेण शक्तितोषो महान् भवेत्॥
शक्तिसन्तोषमात्रेण मोक्षमाप्नोति साधकः।
गुरुमूलं जगत्सर्वं गुरुमूलं परन्तपः॥
गुरोः प्रसादमात्रेण मोक्षमाप्नोति सद्वशी।
न लङ्घयेद् गुरोराज्ञामुत्तरं न वदेत् तथा॥
दिवारात्री गुरोराज्ञां दासवत् परिपालयेत्।
उक्तानुक्तेषु कार्येषु नोपेक्षां कारयेद् बुधः॥
गुरुं दुष्कृत्य रिपुवन्निर्हरेत् परिवादतः।
अरण्ये निर्जने देशे स भवेद् ब्रह्मराक्षसः[3] ॥

१. कामधेनुतन्त्रे—१।४-५; २. तत्रैव—१।६।
३. रु० या० १।२२२-२२५,२३०-२३१।

गुरुभक्त्या च शक्रत्वमभक्त्या शूकरो भवेत् ।
गुरुभक्तेः परं नास्ति भक्तिशास्त्रेषु सर्वतः[१]॥

पशुभावमाश्रितस्य जीवस्य व्रतभङ्गादौ प्रायश्चित्तरूपेण गुरुप्रदत्तमन्त्रस्य सहस्राधिकसंख्यया जपः कार्यः। साधकस्य कृते सन्ध्योपासनं पितृतर्पणं नित्यश्राद्धं देवतानां पीठस्य तीर्थस्य च दर्शनमावश्यकम्, गुरोराज्ञापालनं तु सर्वथा कर्तव्यमेव। एतदुक्त्वा भगवत्याः पूजाविधिरुक्तः, गुरोर्लक्षणम्, शिष्यलक्षणं च, स्त्रियो दीक्षादाने युक्ताः, एतत्सर्वं **द्वितीये पटले** द्रष्टव्यम्। ताराचक्रादिविवरणमपि द्वितीयपटलावसाने द्रष्टव्यम्।

तृतीये पटले कालाकालविचारकस्य चक्रस्य वर्णनं भगवत्या कृतम्। कूर्मचक्रस्य, शिवचक्रस्य, विष्णुचक्रस्य, रामचक्रस्य च स्वरूपं सर्वसिद्धिप्रदायकत्वं च विस्तरेण प्रोक्तम्।

चतुर्थे पटले ब्रह्मचक्रस्य वर्णनं कृतम्। अस्य चक्रस्य स्वरूपनिरूपणे 'चतुष्कोणे चतुष्कोणं तन्मध्ये च चतुश्चतुः' इत्येवं संकेतं कृत्वा—

मध्यगेहं वेष्टयित्वा इष्टं मन्दिरमुत्तमम्।
अष्टकोणे महादेव षोडशस्वरमालिखेत्॥

इत्यादिक्रमेण चक्राकृतिर्निर्दिष्टा। अग्रे च 'सुखे सुखमवाप्नोति, राज्ये राज्यमवाप्नुयात्' इत्यादिना फलस्यापि संकेतः समीचीनतया कृतः। मेषादिराशिपतयो रोहिण्यादिनक्षत्रपतयः ककारादि वर्णपतयश्च वर्णिताः। अन्ते च सूक्ष्मचक्रस्य विस्तरेण निरूपणं कृतम्।

पञ्चमे पटले महाकथहचक्रस्य स्वरूपम्, तत्तत्स्थानस्थितानां वर्णानां फलानि, प्राणायामादिसिद्धिः, वाक्सिद्धिः, शिवसायुज्यावाप्तिरित्यादीनि विस्तरेण प्रोक्तानि।

षष्ठे पटले पशुभाव-वीरभाव-दिव्यभावेति भावत्रयसम्पादनेन फलानि क्रमशः प्रोक्तानि सन्ति। तथा हि—

आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्यादवश्यकम्।
वीरभावं महाभावं सर्वभावोत्तमोत्तमम्॥
तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिव्यभावं महाफलम्[२]। इत्यादि।

कुमारीपूजनस्यापि महत्त्वमत्र वर्णितमस्ति[३]।

सप्तमे पटलेऽपि कुमारीपूजनेऽतिशयितं महत्त्वमुक्तम्। आत्मध्यानपरायणेन पशुभावापन्नेन पुरुषेण कुमार्याः पूजा ससम्मानं करणीया। पूजाविधौ कुमार्या जातिपरीक्षा न कार्या। उक्तञ्च—

रजकस्यापि कन्यां ते तथा नापितकन्यकाम्।
गोपालकन्यकां चैव तथा ब्राह्मणकन्यकाम्॥

---

१. रु० या० १।२४३; २. तत्रैव—६।५२-५४; ३. तत्रैव—६।८८-१०२।

चण्डालकन्यकां वाऽपि यत्र कुत्राश्रमे स्थिताम् ।
पूजयेत् परमानन्दैरात्मध्यानपरायणः ॥
तस्यावश्यं कुमारीणां पूजनं भोजनं रवेः ।
तेजोरूपं विधोश्चाग्नेः सर्वभावे प्रशस्यते ॥
तत्पूजनात्तदालापाद् भोजनादपि तत् शुभम् ।
मम प्रीतिर्भवेत् साक्षाद्देवतागुप्तिसंस्थिता[1] ॥

देवीबुद्धया कुमारी पूजनीया । पूजाविधिश्च सम्यक् प्रोक्ता, मायाबीजेन पाद्यम्, लक्ष्मीबीजेन अर्घ्यम्, सदाशिवेन मन्त्रेण धूपदीपयोर्दानम्[2] । अग्रे च महामन्त्रस्य श्लोकद्वयेन संकेत उक्तः[3] ।

अष्टमे पटले कुमारीपूजनाङ्गभूतस्य जपहोमयोश्चर्चा विशेषतः कृता । घृताक्तबिल्वपत्रं श्वेतपुष्पं कुन्दपुष्पं करवीरपुष्पं घृताक्तचन्दनागुरुमिश्रितं सर्वं द्रव्यं हवने नियोजयेत्[4] ।

ततश्च हवनान्ते पञ्चदशश्लोकतः प्रारभ्य चतुस्त्रिंशश्लोकं यावद् भगवत्याः स्तोत्रमन्त्राः, अग्रे च फलश्रुतिः, ततोऽग्रे तर्पयामिपदघटितानि श्रुतिपद्यानि । एभिर्मन्त्रैर्भगवत्यास्तर्पणं क्षीराम्बुना मधुमिश्रितेन कार्यम् ।

नवमे पटले कुमारीकवचस्य स्वरूपमुक्तम् । तस्य भूर्जपत्रे लेखनं कृत्वा चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा हृदयस्थाने धारयेत् ।

'महापातकयुक्तोऽपि मुक्तः स्यात् सर्वपातकैः' ।

अन्ते च मोक्षावाप्तिफलमुक्तम् ।

दशमे पटले कुमार्या अष्टोत्तरसहस्रं नामानि महापुण्यप्रदानि उक्तानि । तेषां पठनेन, भूर्जपत्रे लिखित्वा धारणेन सर्वसंकटेभ्यो मुक्तिर्भवति । मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रास्वरूपं च ज्ञात्वा सकलयज्ञफलप्राप्तिः । पुनश्च सहस्रनामकवचस्योल्लेखः । वत्सरार्द्धं प्रपाठेन त्रिजगन्मोहनं भवति । वत्सरं यावत् पाठेन खेचरत्वप्राप्तिर्योगसिद्धिश्च । नित्यपाठेन जलस्तम्भनमग्निस्तम्भनं वायुवेगावाप्तिः । सहस्रनामभिर्हवनम्, हवनीयद्रव्यगणना, हवनकर्मणः फलकथनम् ।

एकादशे पटले दिव्य-वीर-पशुभावानां स्वरूपकीर्तनम् ।

एकादशे च पटले शुद्धभावार्थनिर्णयम् ।
भावेन लभ्यते सर्वं भावाधीनं जगत्त्रयम् ॥
भावं विना महादेव न सिद्धिर्जायते क्वचित्[5] ।

वामदक्षिणनासिकाछिद्राभ्यां वायोरागमनगमनयोः फलम् । मेषादिद्वादशराशिषु क्रमशः आज्ञाचक्रम्, कामचक्रम्, फलचक्रम्, प्रश्नचक्रम्, भूमिचक्रम्, स्वर्गचक्रम्, तुलाचक्रम्,

१. कु० या० ७।५-११; २. तत्रैव—७।६०-६१; ३. तत्रैव—७।६३-६४ ।
४. तत्रैव—८।१-५; ५. तत्रैव—११।४३-४४ ।

वारिचक्रम्, षट्चक्रम्, सारचक्रम्, उल्काचक्रम्, मृत्युचक्रं च निर्मातव्यम्। एषु चक्रेषु अनुलोमविलोमतः षट्कोणानि कार्याणि। सर्वचक्रेषु स्वरज्ञानं वायुगतिं च ज्ञात्वा प्रश्नविचारो विधेयः। विस्तरेण विधिर्ग्रन्थतः सम्प्रदायतश्च ज्ञातव्यः।

द्वादशे पटले कामचक्रस्य स्वरूपं कया रीत्या सम्पाद्यम्? तत्र प्रश्नस्य प्रकारस्तत्फलं च। पुनः फलचक्रस्य, तत आज्ञाचक्रस्य स्वरूपं फलं चैतत् सर्वं निरूपितमस्ति।

त्रयोदशे पटले आज्ञाचक्र एव राशि-नक्षत्र-वार-गणनाविधानम्, वर्णस्यापि स्वरूपं ज्ञात्वा प्रश्ने कृते नानाविधानां फलानां वर्णनम्। अश्विन्याद्यष्टनक्षत्रेषु, पुनः आश्लेषादिचित्रान्तेषु, पुनः स्वात्यादिवसुनक्षत्रेषु, पुनश्चोत्तराषाढादिरेवत्यन्तेषु नक्षत्रेषु प्रश्नानां विविधानि फलानि वर्णितानि।

चतुर्दशे पटले आज्ञाचक्रविषय एव भरण्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां स्वरूपाणि फलानि च विस्तरेण वर्णितानि।

पञ्चदशे पटले आज्ञाचक्रस्यात्रापि विशदं माहात्म्यादिवर्णनम्, ब्रह्मस्तोत्र-ब्रह्मविद्या-ब्रह्मज्ञानिलक्षणवर्णनम्, ब्रह्ममार्गस्थानां षट्चक्रमण्डले स्वरूपनिरूपणम्, वैष्णवलक्षणम्।

षोडशे पटले आज्ञाचक्रस्य भुवनकरणसामर्थ्यं निरूप्य तत्र अधोमण्डलमण्डिते द्विबिन्दुनिलये द्विदले स्थाने श्रीगुरोः पदस्य ध्यानं विहितमस्ति।तन्मध्ये महावह्निशिखाकृतेरपि चिन्तनं प्रतिपादितमस्ति। एतद्योगप्रसादेन चिरजीवित्वं वागीश्वरत्वं च फलं निरूपितम्। पुनश्च त्रिखण्डे आज्ञाचक्रे श्मशानाधिपवेष्टितं कलानिधिं महाकालं तीक्ष्णदंष्ट्रं बहुरूपिणं सुरेश्वरं ध्यायेत्, नासिकाया ऊर्ध्वभागे भ्रुवोर्मध्ये परेश्वरस्य कालरुद्रस्य ध्यानेन झटिति तन्मयता भवति। पुनश्च तत्र नानालङ्कारशोभाङ्ग्या नवयौवनशालिन्या रौरवादिविनाशिन्या डाकिनी-भगवत्या ध्यानं विधेयम्। एषैव भगवती त्रिपुरसुन्दरीपदेनापि विख्याताऽस्ति। पूरक-कुम्भक-रेचकप्राणायामद्वारा मनोयोगेन ध्यानं कार्यम्। षण्मासपर्यन्तं प्रातः सायं निरन्तरं ध्यानेन महती सिद्धिः, संवत्सरं ध्यानेन खेचरो योगिराड् भवति, अन्ते च कौलमार्गं पालयन्नमरत्वं प्राप्नोति।

सप्तदशे पटलेऽथर्ववेदस्य लक्षणमुक्तम्। तच्च सर्ववर्णानां सारतया शक्त्याचारसमन्वयरूपत्वं प्रोक्तम्। अथ च ऋगादिवेदा जलचरभूचर-खेचराः, कुलविद्या, महाविद्या, बिन्दुत्रयलयस्थितिः, ब्रह्मविष्णुशिवाः, चतुर्विंशतितत्त्वानि चेमे सर्वेऽथर्ववेदे निवसन्ति। पुरदेवतारूपायाः कुण्डलिन्याश्चैतन्यकरणे षण्मासाभ्यासस्योपायता प्रदर्शिता। तस्याश्चैतन्यसम्पत्तौ भूयांसि फलानि प्रदर्शितानि।

कामरूपे मूलाधारे सा भगवती प्रज्वलन्ती विराजते। यदा सा सहस्रदलपङ्कजे शिरोमण्डले सम्बन्धं प्रज्वलन्तं सम्पादयति, तदा साधको योगिराड् भूत्वा परमज्ञानानन्दे निमग्नो भवति। यदा शिरसि समागम्य अमृतपानं सा करोति, तदा परमां सिद्धिं प्राप्नोति साधकः। वायव्याः सिद्धेरुपायः प्रदर्शितः। तत्र मिताहारः, मनसः संयमः,

दया, शान्तिः, सर्वत्र समबुद्धिः, परमार्थविचारः, भूमितले शरशय्याशयनम्, गुरुचरणयोः श्रद्धा, अतिथिसत्कारः, ब्रह्मचर्यव्रतपालनम्, हर्षशोकयोः समभावः, मौनधारणम्, एकान्तस्थानसेवनम्, बहुजल्पनशून्यता, हास्यहिंसादिराहित्यम्, एतानि साधनानि भवन्ति भगवत्याः कुण्डलिन्याश्चैतन्यसम्पादने। अथ च ललाटे, भ्रूमध्ये, अष्टपुरे कण्ठे, नाभिप्रदेशे, कट्यां चैतेषु पीठेषु वायुनिरोधात्मकः कुम्भकप्राणायामोऽपि परमोपायस्तस्या जागरणे। तत्रोक्तम्—

चालयित्वा महावायुं कुम्भयित्वा पुनः पुनः।
पूरयित्वा रेचयित्वा रोमकूपाद् विनिर्गतम्॥
तिस्रः कोट्यर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे।
नाडीमुखानि सर्वाणि घर्मबिन्दुं च्यवन्ति हि॥
यावत्तद्बिन्दुपातश्च तावत्कालं लयं स्मृतम्।
तावत्कालं प्राणयोगात् प्रस्वेदाधमसिद्धिदम्॥
सूक्ष्मवायुसेवया च किं न सिध्यति भूतले।
लोमकूपे मनो दद्यात् लयस्थाने मनोरमे॥
स्थिरचेता भवेत् शीघ्रं नात्र कार्या विचारणा।
वायुसेवां विना नाथ! कथं सिद्धिर्भवेद् भवे[1]॥

अनया रीत्या संवत्सरेण कृताभ्यासस्य महाखेचरता प्राप्यते। अस्या वायव्याः सिद्धेः प्रसङ्गे महर्षिवसिष्ठस्य साधकतया चर्चा कृताऽस्ति। तत्र च—

वसिष्ठो ब्रह्मपुत्रोऽपि चिरकालं सुसाधनम्॥
चकार निर्जने देशे कृच्छ्रेण तपसा वशी।
शतसहस्रं वत्सरं च व्याप्य योगादिसाधनम्॥
तथापि साक्षाद् विज्ञानं न बभूव महीतले[2]॥

इतः परं क्रुद्धो महर्षिः पितुः सकाशं जगाम, शापं प्रदातुमुद्यतो बभूव। पित्रा श्रीब्रह्मदेवेन निवारितः, तपोमार्गे वायव्याः भगवत्याः साधने समुत्साहितश्च। तदनु महर्षिवसिष्ठो जलधेस्तीरे सहस्रवत्सरं सम्यग् जपं कृतवान्। पुनश्च सिद्धिमप्राप्नुवन् महाविद्यां शप्तुमुद्यतोऽभवत्। शापे प्रदत्ते सति सा भगवती महाविद्याऽऽविरभवत्। उवाच च—अहो महायोगिन्!

ममैव साधनं पुण्यं वेदानामप्यगोचरम्।
बौद्धदेशेऽथर्ववेदे महाचीने तदा व्रज॥
तत्र गत्वा महाभावं विलोक्य मत्पदाम्बुजम्।
मत्कुलज्ञो महर्षे त्वं महासिद्धो भविष्यसि॥
एतद् वाक्यं कथित्वा सा वायव्याकाशवाहिनी।
निराकाराऽभवत् शीघ्रं ततः साकाशवाहिनी[3]॥

---

१. रु० या० १७।५६-६०; २. तत्रैव—१७।१०६-१०८; ३. तत्रैव—१७।१२२-१२४।

एतदनन्तरं महामुनिः चीनभूमौ जगाम। तत्र च भगवान् बुद्धो महामुनिं वसिष्ठमुपदिष्टवान्—

वसिष्ठ शृणु वक्ष्यामि कुलमार्गमनुत्तमम्।
येन विज्ञातमार्गेण रुद्ररूपी भवेत् क्षणात्॥
एकाकी निर्जने स्थित्वा कामक्रोधादिवर्जितः॥
दमयोगाभ्यासरतो योगशिक्षादृढव्रतः।
वेदमार्गाश्रयो नित्यं वेदार्थनिपुणो महान्[1]॥

ततश्च शक्तिचक्रं सत्त्वचक्रं नवविग्रहं वैष्णवं च समाश्रित्य परां भगवतीं कात्यायनीं जपेत्। भगवत्याः स्वरूपमपि वर्णितमस्ति। कुलमार्गः परममार्गतया प्रोक्तः तदाश्रयणेन ब्रह्मा स्रष्टा, विष्णुः पालकः, हरश्च संहारको भवति। जीवात्मपरमात्मनोर्महान् सम्बन्धः प्रकाशितोऽनेन वर्णनेन।

अष्टादशे पटले भगवत्या कामचक्रस्य वर्णानां प्रश्ननिर्णयात्मकं वर्णनं कृतम्। आज्ञाचक्रस्य मध्यभागे कोटिरसालिन्या नाड्या मध्ये मनोरमस्य कामचक्रस्य स्थितिरस्ति। एतदीयकोष्ठेषु वर्णानां स्थापनेन फलं निर्दिश्यते। सर्वेषु चक्रेषु परममुत्तममिदं कामचक्रमस्ति। काम्यफलस्यानुत्तमा सिद्धिर्भवति। प्रश्नविषयवर्णेषु वर्गभेदेन फलभेदः कथितः।

कवर्गे कामसम्पत्ति श्रिया व्याप्तं सुमन्दिरम्।
प्राप्नोति कामचक्रार्थं राशिनक्षत्रसम्मतम्॥
चवर्गे दीर्घजीवी स्याद् दृढसम्पदमेव च।
वृत्तिं प्राप्नोति गमनादनुद्दिश्य शरीरिणः॥
समाचारं समाप्नोति गमने सर्वमुत्तमम्।
टवर्गे सम्भवे नाथ महदुच्चाटनादिकम्॥
पुत्राणामपि वृद्धिः स्यात् तवर्गे धनलाभकम्।
पवर्गे मरण नाथ यादिक्षान्ते महागुणी॥
कामचक्रफलं नाथ राशिदण्डेन योजयेत्।
निजगेहस्थितं राशिं ज्ञात्वा हि दिनदण्डतः॥
गणयित्वा शुभं ज्ञानी अनुलोमविलोमतः।
घटस्थं सकलं सन्धिकोणस्थं पार्श्वके शुभम्॥
शुभमन्त्रं गृहीत्वा तु सिद्धिमाप्नोति साधकः[2]॥

अनेन प्रकारेण संकेतः प्रश्नविषयकः सम्प्रदायसंवेद्यः।

एकोनविंशे पटले प्रश्नचक्रे षडाधारस्य भेदनमुक्तम्। तत्र च पुनः निर्विकल्पादिसाधनभूतं कालचक्रफलं निर्दिष्टम्, पुनश्च आज्ञाचक्रोपरि स्थितस्य प्रश्नचक्रस्य विषये फलनिरूपणं बहु कृतम्। काल एव मृत्युप्रदाताऽस्ति, तस्य कालस्य सूक्ष्मगतिज्ञान-

---

१. रु० या० १७।१३५-१३८; २. तत्रैव—१८।७७-८३।

मस्मादेव चक्राद् भवति। ग्रहनक्षत्रराशिसम्पृक्ता प्रश्नव्यवस्था प्रोक्ता, सा तु सम्प्रदायसंवेद्या, टवर्गे प्रश्नविषये वासनासिद्धिः खेचरीमेलनं च भवति, तवर्गे दीर्घजीवी इन्द्रतुल्यो भवति। पवर्गे परमस्थानस्य प्राप्तिः।

विंशतितमे पटले फलचक्रस्य सर्वमन्त्रसारतया निरूपणं कृतम्। तदीयषट्कोणेषु षण्मनुध्यानमुक्तम्। अष्टकोणेषु अङ्कभेदेन स्थितान् वर्णान् भावयित्वा खेचरताप्राप्तिः। एतच्च फलचक्रं प्रश्नचक्रस्योर्ध्वभागे स्थितं मन्तव्यम्। फलचक्रप्रसादेन तत्त्वचिन्ता-परायणता भवति। अष्टकोणानामूर्ध्वभागे वर्णमालाविधिरित्थं प्रोक्तः—

ओ औ पवर्गमेवं हि यो नित्यं भजतेऽनिशम्॥
तस्य सिद्धिः क्षणादेव वायवीरूपसाधनात्।
चन्द्रबीजस्योर्ध्वदेशे विभाति पूर्णतेजसा॥
ऌ ए ऐ तवर्गञ्च तद्दक्षिणविधानतः।
तेजोमयी वायुशक्तिर्ददाति सर्वमङ्गलम्॥
टवर्गं भावयेन्मन्त्री ऋ ॠ ऌ स्वरसंयुतम्।
अष्टैश्वर्यप्रदं नित्यं कमलासनसिद्धिदम्॥
इ ई युग्मं तवर्गं च भावयित्वाऽमरो भवेत्।
अ आ इ संयुतो नाथ कवर्गः कुरुते जयम्॥
इत्येतत्कथितं नाथ फलचक्रं च सादरम्।
एतच्चक्रभावनाभिर्महाविद्यापतिर्भवेत्[1] ॥

अयं सर्वोऽपि प्रकारः सम्प्रदायतो वेदनीयः।

एकविंशे पटले योगमार्गानुसारेण वीरभावस्य साधनं सर्वसिद्धिप्रदं प्रोक्तम्। महायोगस्तु वेदाधीनः, योगाधीना कुण्डली शक्तिः कुण्डल्यधीनं चित्तम्, तदधीनं चराचरमुक्तम्। पुनश्च भूमिचक्रस्य वर्णनम्। अत्र षड् गृहाणि वर्णितानि। मध्यगेहं र-बीजकं ध्यायेत्। दक्षिणे गृहे वकारात्मकं बीजम्, वारुणाध्यक्षं वं बीजम्, देवेन्द्रपूजितं लं बीजम्, दक्षिणपार्श्वे श्रीबीजम्, वामपार्श्वे ब्रह्मसम्मितं प्रणवबीजं ध्यायेत्। इत्थं चानेकधा भूमिचक्रीयं ध्यानं प्रोक्तमस्ति। द्वितीये दक्षिणे पत्रे वान्तबीजं महाप्रभं ध्यातव्यम्। तत्र स्वर्गशोभासमाकुलं स्वर्गचक्रमनेकधा ध्यानगर्भं प्रोक्तम्। वायवीशक्तिसम्पृक्तस्यास्य चक्रस्य समाश्रयेण ध्यानकर्ता वाक्पतिर्भवति।

तृतीयदलमध्ये तुलाचक्रस्य विशिष्टं ध्यान-फलादिवर्णनं कृतमस्ति। अस्मिन् तुलाचक्रे षकारं व्याप्य मौनभावेन जपः क्रियते, तर्हि योगिराड् भूत्वा कुण्डलीजागरणे सामर्थ्यं प्राप्नोति। पुनरग्रे वारिचक्रस्य विस्तृतं वर्णनं कृतम्। तत्र च गङ्गादयो महानद्यो लवणादिसप्तसागराः, समस्तानि तीर्थानि च वर्णितानि सन्ति। समस्ताङ्गोपाङ्गसहित-स्यैतस्य चक्रस्य प्रसादेन चिरजीवित्वं योगिराजत्वादिकं च भवति।

---

१. रु० या० २०।३२-३९।

द्वाविंशे पटले षट्चक्रस्य फलोदय उक्तः। प्रथमं चतुर्दलसमन्वितं मूलाधारं महापद्ममस्ति। एतच्च वकारादिसकारान्तं स्वर्णवर्णं शक्तितत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य च समर्पकमस्ति, एवमस्य ध्यानं विधेयम्। मूलविद्यायाः सिद्धिरप्येतत् फलम्। मूलपद्मस्योर्ध्वदेशे षड्दलशोभितं महाप्रभं स्वाधिष्ठानं वकारादिलकारान्तं विष्णुं कर्णिकास्थाने ध्यातव्यम्। तस्योर्ध्वे नाभिदेशे मणिकोटिसमप्रभं दशदलयुतं डादिफान्तं योगवर्णं ध्यायेत्। पुनश्च तदूर्ध्वदेशे बन्धूकपुष्पसंकाशं द्वादशदलशोभितं महामोक्षप्रदं लाकिनीयुक्तं भगवन्तं रुद्रं ध्यायेत्। तदूर्ध्वे कण्ठदेशे षोडशोल्लासशोभितं साक्षात्सदाशिवं साकिनीसहितं महादेवीसमन्वितं ध्यायेत्। पुनस्तदूर्ध्वे भ्रूकटे प्रदेशे बिन्दुपदं हंसस्थानं हिमकुन्देन्दुसमप्रभं द्विदलमाज्ञानामोत्पलं ध्यायेत्। पुनः षोडशपत्रे कण्ठे षोडशस्वरवेष्टितमकारादिविसर्गान्तं तत्त्वं विभाव्य कुण्डलिनीं देवीं ध्यायेत्, जीवन्मुक्तो भवेत्। अथ च कीदृशस्य साधकस्यैषा सिद्धिर्भवतीत्युच्यते—

आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा योगसाधनम्।
तस्यैव जायते सिद्धिरिष्टपादाम्बुजे मतिः॥
देवे गुरौ महाभक्तिर्यस्य नित्यं विवर्धते।
संवत्सरात्तस्य सिद्धिर्भवत्येव न संशयः॥
वेदागमपुराणानां सारमालोक्य यत्नतः।
मनः संस्थापयेदिष्टपादाम्भोरुहमण्डले॥
चेतसि क्षेत्रकमले षट्चक्रे योगनिर्मले।
मनो निधाय मौनी यः स भवेद् योगवल्लभः॥
मनः करोति कर्माणि मनो लिप्यति पातके।
मनःसंयमनी भूत्वा पापपुण्यैर्न लिप्यते[1]॥

अग्रे च प्रणवस्य ध्यानमुक्तम्। तत्र अकारादिक्रम उक्तः, अकारो ब्रह्मणो रूपतयोक्तः। उकारो वैष्णवरूपत्वेन प्रोक्तः, मकारः शम्भुरूपतया निर्दिष्टः। एवं वर्णत्रयविभागेन प्रणवस्य कल्पना कृता। प्रणवाज्जायते हंसः, हंसः सोऽहं परः, तच्च सोऽहं ज्ञानं महाज्ञानं बोध्यम्, योगिनामपि दुर्लभमस्ति। पुनश्च—

हं पुमान् श्वासरूपेण चन्द्रेण प्रकृतिस्तु सः।
एतद्धंसं विजानीयात् सूर्यमण्डलभेदकम्॥
विपरीतक्रमेणैव सोऽहं ज्ञानं यदा भवेत्।
तदैव सूर्यगः सिद्धः स्वधास्वरप्रपूजितः॥
हंसं सूर्यं विजानीयात् सोऽहं चन्द्रो न संशयः।
विपरीतो यदा भूयात् तदैव मोक्षभाग् भवेत्[2]॥

अग्रे च प्रणवान्तमहामन्त्रस्य जपेन वायुसिद्धिः। बृहद्धंसस्य जपेन वाक्सिद्धिर्भवति। बृहद्धंसमन्त्रस्य स्वरूपमपि गोप्यतया सङ्केतितमस्ति।

---

१. रु० या० २२।३२-३६; २. तत्रैव—२२।९३-९४,९७।

त्रयोविंशतितमे पटले पूरक-कुम्भक-रेचकविधिना वायुभक्षणस्य विशिष्टो विधिर्वर्णितोऽस्ति। तस्मिन्नेव प्रसङ्गे पद्मासनाद्यासनविधिरपि प्रतिपादितः। वायुलोलापघाताय लोलासनस्य विधानं दर्शितमस्ति। सव्यापसव्ययोगेन उत्तमाङ्गासनस्य निर्देशः कृतः। पर्वतासनस्य स्थिरतासिद्धिरूपं फलमुक्तम्। पुनश्च योन्यासनस्य चर्चा कृता। तत्र लिङ्गगुह्यादिबन्धनं भवति। खगासन-भेकासन-महाभेकासन-अपानासन-समानासन-वीरासन-सिद्धवीरासन-ग्रन्थिभेदासन-कार्मुकासन-ज्ञानासन-मुण्डासन-गरुडासन-खञ्जनासन-पवनासन-सर्पासनादिविविधासनानां वर्णनं कृतम्। एतेषामासनानां लक्षणानि फलानि च विस्तरेण वर्णितानि सन्ति। अन्ते च काकरूपस्कन्धासनमुक्तम्, तत्समाश्रयणेन फलमित्थं निर्दिष्टम्—

कलिपापात् प्रमुच्येत वायवीं वशमानयेत्।
निजपादद्वयं बद्ध्वा स्कन्धदेशे च साधकः॥
नित्यमेतत् पदद्वन्द्वं भूमौ पुष्टिकरद्वयम्[1]॥

ज्ञानासन-गरुडासन-सर्पासनानां विषये विशेषो द्रष्टव्यः। सम्प्रदायतो ज्ञात्वा एषामासनानां सदाभ्यासो विधेयः।

चतुर्विंशे पटले आसनानां प्राचुर्येण निरूपणं वर्तते। 'शतलक्षसहस्राणि आसनानि महीतले' इत्युक्तम्। तत्र प्रथमं कूर्मासनस्य लक्षणं फलं चोक्त्वा समानासन-कुम्भीरासनयोः स्वरूपं फलं चोक्तम्। ततः मकरासन-सिंहासन-व्याघ्रासनानां स्वरूपं फलं चोक्तम्। कुञ्जरासन-भल्लूकासन-गरुडासन-वर्तुलासन-मोक्षासन-मालासन-दिव्यासन-अर्द्धोदयासन-चन्द्रासन-हंसासन-योगासन-गदासन-लक्ष्म्यासन-कुल्यासन-ब्राह्मणासन-क्षत्रियासन-वैश्यासन-शूद्रासन-जात्यासन-पाशवासन-नरासन-भेकासन-शैलासन-स्वेच्छासन-पद्मासन-कोमलासन-मृतासन-वीरासनप्रभृतीनि आसनानि स्वरूपोपन्यासमुखेन कथितानि। अन्ते च जितेन्द्रियेण साधकेन शवेन्द्रस्य साधनं कर्तव्यमित्युक्तम्। तद्यथा—

यावत्कालं स्थिरं चित्तं न प्राप्नोति जितेन्द्रियः।
तावत्कालं नापि कुर्यात् शवेन्द्रस्यापि साधनम्॥
शवमानीय तद्द्वारे तेनैव परिखन्य च।
तद्दिनात्तद्दिनं यावत् यद् बद्ध्वा व्याप्य साधयेत्॥
एवं कृत्वा हविष्याशी महाविद्यादिसाधनम्।
जितेन्द्रियो मुदा कुर्याद् अष्टाङ्गसाधनेन च॥
अष्टाङ्गधारणेनैव सिद्धो भवति नान्यथा।
अष्टाङ्गलक्षणं वक्ष्ये साक्षात् सिद्धिकरं परम्॥
जन्मकोटिसहस्राणां फलेन कुरुते नरः।
यमेन लभ्यते ज्ञानं ज्ञानात् कुलपतिर्भवेत्[2]॥

---

१. रु० या० २३।११३-११४; २. तत्रैव—२४।११६-११८, १३२-१३३।

आसनस्य दीर्घजीवित्वं फलम् । प्राणायामस्य वशीभावः, प्रत्याहारस्य कामनालयः, धारणाया वायुसिद्धिः, ध्यानस्य मोक्षसुखम्, समाधेः महाज्ञानं सूर्यचन्द्रलोकयोर्गमनम्, स्थिरमतिप्रयुक्ता शान्तिश्च फलत्वेन उक्ताः सन्ति । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ।

पञ्चविंशे पटले सृष्टिप्रक्रियायामुत्पत्ति-पालन-संहारवर्णनं कृतम् । तत्राव्यक्तरूपात् प्रणवात् सृष्टिः, सूक्ष्माकारात् खे (आकाशे) प्रतिभानम्, स्थूलकलान्निरक्षरात् प्रणाशः । मायादिकस्य वशीकरणेन योगप्रतिष्ठा भवति । काम-क्रोध-मोह-मद-मात्सर्य-लोभादीनां जयेन योगस्य पराकाष्ठा । अहिंसा, सत्यम्, अस्तेयम्, मिताहारः, प्रपञ्चार्थवर्जनम्, शौचम्, ब्रह्मचर्यम्, आर्जवम्, क्षमा, धैर्यं च साधकस्यावश्यकम् ।

साधकस्य कृते चरमावस्थायां ब्रह्मज्ञानं परमावश्यकम् । तदुक्तम्—

कोटिकन्याप्रदानेन कोटिजापेन किं फलम् ।
ब्रह्मज्ञानसमो धर्मो नान्यधर्मो विधीयते ॥
ब्रह्मज्ञानं तु द्विविधं प्राणायामजमव्ययम् ।
भक्तिवाक्यं शब्दरसं स्वरूपं ब्रह्मणः पदम्[1] ॥

एतत्प्रसङ्गेनैवोक्तम्—

इडा च भारती गङ्गा पिङ्गला यमुना मता ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती ॥
त्रिवेणीसंगमो यत्र तीर्थराजः स उच्यते ।
त्रिवेणीसंगमे वीरश्चालयेत्तान् पुनः पुनः ॥
सर्वपापाद् विनिर्मुक्तः सिद्धो भवति नान्यथा ।
पुनः पुनः भ्रामयित्वा महातीर्थे निरञ्जने[2] ॥

पुनश्च प्राणायामस्य त्रिसन्ध्यं विधानम् । पुनश्च--

महामृता खेचरी च सर्वतत्त्वस्वरूपिणी ।
कीदृशी शांकरीविद्या श्रोतुमिच्छामि तत्क्रियाम् ॥
पथापथज्ञानविवर्जिता ये धर्मार्थकामाद्धि विहीनमानसाः ।
विनावलम्बं जगतामधीश्वर एषैव मुद्रा विचरन्ति शांकरी[3]॥

पुनश्च महादेव्याः कुण्डलिन्याः प्राणायामस्य च स्वरूपप्रकारो विस्तरेण निरूपितः ।

षड्विंशे पटले प्राणायामस्य जपध्यानान्यतरगर्भता प्रोक्ता । तत्र जपस्यापि व्यक्ताव्यक्तातिसूक्ष्मभेदेन त्रैविध्यमुक्तमस्ति । व्यक्तो वाचिकः, अव्यक्त उपांशुः, सूक्ष्मो मानसः । ध्यानस्य तु एकविंशतिः प्रकाराः सन्ति । ध्यानस्तु मनोमात्रसाध्यः । तद्यथा—

---

१. रु० या० २५।३६,३९; २. तत्रैव—२५।४५-४७; ३. तत्रैव—२५।९९,१०४ ।

मनः करोति सर्वाणि धर्मकर्माणि सर्वदा।
यत्र गच्छति स श्रीमान् तत्र वायुश्च गच्छति ॥
ध्यायेद्देवीं कुण्डलिनीं परापरगुरुप्रियाम् ।
आनन्दां भुवि मध्यस्थां योगिनीं योगमातरम् ॥
कुण्डलीभावनादेव खेचराद्यष्टसिद्धिभाक् ।
ईश्वरत्वमवाप्नोति साधको भूपतिर्भवेत् ॥
त्रिविधं कुण्डलीध्यानं दिव्यवीरपशुक्रमम् ।
पशुभावादियोगेन सिद्धो भवति योगिराट् ॥
अस्या ध्यानप्रसादेन त्वं तुष्टो भैरवः स्वयम् ।
अहं च तुष्टा संसारे सर्वे तुष्टा न संशयः[1] ॥

अन्ते च पञ्चमकारसेवनविधिः प्रोक्तः। स चेत्थम्—व्योमपङ्कजनिष्यन्द-सुधापानमेव मद्यपानम् । पुण्यापुण्यपशुहननं ज्ञानखड्गेन कृत्वा परशिवस्य स्वमनसाऽऽस्वाद एव मांसभक्षणास्वादः। शरीरस्थजले स्थितानां मत्स्यानां भक्षणमेव मत्स्यभक्षणम् । महीगतस्निग्धसौम्योद्भवमुद्रा ब्रह्माधिकरणे समारोप्य सुधीः तर्पयेत्, एतदेव मुद्राभोजनम् । परशक्त्या सहात्मसंयोग एव मैथुनम्, अनया रीत्या पटलान्ते पञ्चमकारचर्चा विस्तरेण द्रष्टव्या ।

सप्तविंशे पटल आनन्दभैरवेण अष्टाङ्गयोगस्य फलं पुनरपि पृष्टम्, प्राणवायोर्हरणं प्राणधारणम्, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानम्, समाधिश्च विस्तरेण पृष्टाः। तदुपरि आनन्दभैरव्या उत्तरितम्—

पूरकाह्लादसिद्धेश्च प्राणायामशतं शतम्[2] ॥

प्रतिपद्द्वितीयादितिथ्यनुसारेण प्राणायामविधिः प्रोक्तः। यदि तिथिव्यत्यासः क्रियते, तदा मरणं रोगो बन्धुनाशश्च भवति। प्राणायामस्य फलं भूतदर्शित्वं दूरश्रवणं च। इन्द्रियाणां प्रत्याहार ईश्वरे भक्तिः, खेचरत्वम्, विषयेषु निवर्तनम्। धारणाया धैर्यधारणं प्राणवायोः प्रशमनम्। ध्यानयोगस्य फलं मोक्षावाप्तिः। समाधिफलं जीवात्मपरमात्मनोः समत्वभावना ।

अनाहत-विशुद्ध-महापूरक-मणिपूरक-बिन्दुचक्रादिस्वरूपफलयोश्च वर्णनम् । षट्चक्रभेदन-प्रक्रिया, पञ्चकृत्यविधिश्च विस्तरेणात्र पटले द्रष्टव्यः। अन्ते च भगवतः शिवस्य कीर्तनं ध्यानं मननं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं चोक्तम् । एतद्भक्तिप्रसादेन जीवन्मुक्तिलाभः ।

अष्टाविंशे पटले मन्त्रसिद्धेर्लक्षणमुक्तम्, तच्च तर्पणं होमभोजनं प्रत्यहं प्राणवायुपानं सूक्ष्मचन्द्रनियोजनादि कर्म कुर्यात्, एतत्कर्मकरणेनोत्तमा मन्त्रसिद्धिर्भवति । कुण्डलिनी महाभगवती योगेन चैतन्यमुखी भवति, अतो योगं सदा कुर्यात् । वीरभावेन पुरश्चरणकर्मणा सिद्धिरुक्ता—

---

१. रु० या० २६।१२,२१,३१,५०,६७;   २. तत्रैव—२७।५।

तत्र वीरो यजेत् कान्तां परकीयामथापि वा।
स्वीयामलङ्कारयुक्तां सुन्दरीं चारुहासिनीम् ॥
दीक्षितां लोलवदनां वदनाम्भोजमोहिनीम्।
नानादेशस्थितां कन्यां युवतीं परिपूजयेत्[१] ॥

ईदृश्या युवत्याः परिपूजनं वीरभावस्थितेन कार्यम्। ततः षोडशकन्यापूजनं नानावस्त्रालङ्कार-गन्धफल-मृगनाभिचन्दन-श्रीखण्ड- नानासुगन्धिपुष्प-रक्तचन्दनकुङ्कुम-कमलपुष्प-नवपल्लवादिभिः निर्जने विपिने करणीयम्। परा मोक्षदा कामचारिणी भाविनी भवानी विद्या सदा पूजनीया, तस्या अङ्के समस्ता देवतास्तिष्ठन्ति। योगिना शुद्धभावेन तस्याः समर्चा विधेया, तत एव अचिरेण योगसिद्धिर्भवति।

अथ च षट्चक्रभेदनक्रिया वर्णिता, सर्वव्याधिविनाशश्च तत्फलत्वेन प्रोक्तः। पुनश्च कन्दवासिनीदेव्याः स्तोत्रं तन्मन्त्रविन्यासश्च विस्तरेण प्रोक्तः।

सा बालाबलवाहना सुगहना सम्मानना धारणा
खं खं खं खचराचरा कुलचरा वाचाचरा वंखरा।
चं चं चं चमरीहरीभगवती गाथागताः संगतिः
बाहौ मे परिपातु पङ्कजमुखी या चण्डमुण्डापहा[२] ॥

अनया रीत्या भगवत्याः स्तुतिपद्यानि विन्यस्तानि।

एकोनत्रिंशे पटले पुनरपि षट्चक्रभेदनमुक्तम्। षट्चक्रज्ञाता सर्वशास्त्रार्थविद् भवति। तत्र चतुर्दलं मूलपद्मं वादिलान्तार्णसम्भवमस्ति। आद्याक्षरं वं वरभावसाधनं नारायणं भावनपत्रमच्युतं तेजोमयं ध्यायेत्। एवं कनकाचलप्रभं गौरीपतेः श्रीकरणं पुराणं सर्वसुवर्णवेष्टितं सदा मुदा शकारं ध्यायेत्। षकारमीश्वरीषष्ठगुणावतंसं षट्पद्मसम्भेदनकारकं हेमाचलं ध्यायेत्, ततश्च आनन्दरसं सकारम्, मायामहामोहविनाशनं हकारं च ध्यायेत्। ततश्च पुनर्ध्यानप्रकार उक्तः—

चतुर्भुजं भुजयुगमष्टादशभुजन्तथा।
अष्टहस्तं सदा ध्यायेन्मन्त्री भावविशुद्धये ॥
ततो ध्यायेत् कर्णिकायां मध्यदेशे मनोरमम्।
स्वयम्भूलिङ्गपरमं योगिनां योगसिद्धिदम् ॥
प्रातः सूर्यसमप्रख्यं तडित्कोटिसमप्रभम्।
तं संवेष्ट्य महादेवी कुण्डली योगदायिनी ॥
सार्धत्रिवेष्टनग्रन्थियुता सा मुक्तिदायिनी।
निद्रिता सा सदा भद्रा महापातकघातिनी ॥
मनो निधाय यो योगी श्वासमार्गपरो भवेत्।
तदा सा द्रवति क्षिप्रं चैतन्या कुण्डली परा ॥

---

१. रु० या० २८।३२, ३४; २. तत्रैव—२८।८६।

मानी विचारार्थविवेकचित्तश्चातुर्यचित्तोल्बणताविवर्जितः ।
योगी भवेत् साधकचक्रवर्ती व्योमाम्बुजे चित्तविसर्जनं सदा[1] ॥

अनेन प्रकारेण ध्यानसाधनविधिर्वर्णितोऽस्ति ।

त्रिंशत्तमे पटले भेदिनीनामिकाया देव्या वर्णनमस्ति। तस्याः साधको मन्त्रः—

हर युग्मं स्वं महापापं नमो नमोऽग्निजायया ।
एतन्मन्त्रं जपेत्तत्र डाकिनीरक्षसि प्रभो[2] ॥

इतः पूर्वं वाक्यद्वयस्य योजना कार्या—

चित्तचञ्चीशब्दान्ते मां रक्ष युग्ममेव च ।
भेदिनी मम शब्दान्ते अकालमरणं हर[3] ॥

तदुत्तरम्—हर युग्ममित्यादि योजना करणीया ।

आदौ प्रणवमुद्धृत्य ब्रह्ममन्त्रं ततः परम् ।
शाम्भवीति ततश्चोक्त्वा ब्राह्मणीति पदं ततः ।
मनोनिवेशं कुरुते तारयेति द्विधापदम् ॥
छेदिनीपदमुद्धृत्य मम मानसशब्दतः ।
महान्धकारमुद्धृत्य छेदयेति द्विधापदम् ॥
स्वाहान्तं मनुमुद्धृत्य जपेन्मूलाम्बुजे सुधीः ।
एतन्मन्त्रप्रसादेन जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
स्वाहान्तं मनुमुद्धृत्य जपाद् योगी भवेन्नरः ।
खेचरत्वं समाप्नोति योगाभ्यासेन योगिराट्[4] ॥

अत्र पटले प्रधानतया डाकिनीदेव्याः स्तुतिपद्यानि पठितानि सन्ति, यथा—

या देवी नवडाकिनी स्वरमणी विज्ञानिनी मोहिनी
मां पातु प्रियकामिनो भवविधेरानन्दसिन्धूद्भवा ।
मे मूलं गुणभासिनी प्रचयतु श्रीः कीर्तिचक्रं हि मां
नित्या सिद्धिगुणोदया सुरदया श्रीसंज्ञया मोहिता ॥

धात्री धैर्यवती सती मधुमती विद्यावती भारती
कल्याणी कुलकन्यकाधरनरारूपा हि सूक्ष्मास्पदा ।
मोक्षस्था स्थितिपूजिता स्थितिगता माता शुभा योगिनां
नौमि श्रीभविकाशयां शमनगां गोतोद्गतां गोपनाम्[5] ॥

अनया रीत्या भगवती डाकिनी स्तुताऽस्ति । 'एवं ध्यात्वा पठेत् स्तोत्रं पठित्वा योगिराड् भवेत्'[6] इत्थं चान्ते फलसंकेतः कृतोऽस्ति ।

---

१. रु० या० २९।१२-१५, १९-२०, ४३; २. तत्रैव—३०।६-७; ३. तत्रैव—३०।५-६ ।
४. तत्रैव—३०।७-१०,१३; ५. तत्रैव—३०।३०,३२; ६. तत्रैव—३०।४१ ।

एकत्रिंशे पटले भेदिन्यादिदेवीनां साधनविधय उक्ताः सन्ति। तत्र भेदिनी-देव्याः साधनेन ग्रन्थीनां भेदनमाञ्जस्येन सम्पद्यते, उक्तञ्च—

या भेदिनी सकलग्रन्थिविनाशनानां
धर्मान्तरे सकलशत्रुविनाशनस्था।
सा मे सदा प्रतिदिनं परिपातु देहं
कालात्मिका भगवती शुभकार्यकर्त्री[1] ॥

एतत्स्तोत्रपाठेन रिपुवर्गविनाशः, क्रोधपुञ्जविनाशः, भक्तितत्त्वस्योदयः, इह लोके राज्यावाप्तिरन्ते परमसुखावाप्तिश्च भवति।

द्वात्रिंशे पटले पुनरपि कुण्डलिनीदेव्याः स्तोत्रं ध्यानं न्यासो मन्त्रश्च वर्णितोऽस्ति। यावत्कालं कुण्डलिन्याः सिद्धिर्न जायते, तावत्कालं जपः कर्तव्य एव। मानसं होमतर्पणम्, मानसं ध्यानम्, मानसो जपः, मानसोऽभिषेकः—एतत्सर्वं यद्याचर्यते, तदा भावशुद्धौ सत्यां भगवत्याः सिद्धिर्भवत्येव। अन्ते च--

प्रणवेन पुटितं कृत्वा यः स्तौति नियतः शुचिः।
स भवेत् कुण्डलीपुत्रो भूतले नात्र संशयः[2] ॥

अनया रीत्या भगवत्या ध्यानं स्तोत्रादिकं च विस्तरेण वर्णितमस्ति।

त्रयस्त्रिंशे पटले कुण्डली-कवचस्य प्रधानतया वर्णनं कृतमस्ति।

प्रातःकाले त्रिवारं च मध्याह्ने वारयुग्मकम्।
सायाह्ने वारमेकं तु पठेत् कवचमेव च।
पठेदेवं महायोगी कुण्डलीदर्शनं भवेत्[3] ॥

पुनश्च—

शिरो मे ललिता देवी पातूग्राख्या कपोलकम्।
ब्रह्ममन्त्रेण पुटिता भ्रूमध्यं पातु मे सदा ॥
नेत्रत्रयं महाकाली कामाग्निभक्षिका शिखाम्।
दन्तावलीं विशालाक्षी ओष्ठमिष्टानुवासिनी[4] ॥

अनेन प्रकारेण सर्वेषामङ्गोपाङ्गानां रक्षणं देव्या कृतमस्ति।

तत्फलं च रोगविमुक्तिः, राज्यप्राप्तिः, लक्ष्मीप्राप्तिः, सर्वसिद्धिप्राप्तिश्च, विस्तरेण ग्रन्थे सर्वं द्रष्टव्यम्।

चतुस्त्रिंशे पटले जननमरणदुःखप्रशमनाय पञ्चस्वरनामकं योगं कुर्यात्। योगोऽयमत्यन्तं गोपनीयोऽस्ति। भगवत्याः श्रीकुण्डलिनीदेव्या अष्टोत्तरसहस्रसंख्याकानि नामानि यः पठति, स महायोगी भवति। पञ्चस्वरयोगविधिरुक्तः। आदौ नेती-योगः, ततो दन्तियोगः, ततो धौतीयोगः, ततो नेउलीयोगः, ततश्च नाडीनां चालनमि-

---

१. रु० या० ३११८;　　　२. तत्रैव--३२।४३।
३. तत्रैव--३३।४-५;　　　४. तत्रैव--३३।७-८।

त्येवं पञ्चस्वरविधानेन महाकफविनाशः, हृदयशुद्धिः, सर्वगलापहारः, सर्वान्त्रशोधनम्, सर्वनाडीशोधनं च क्रमशो भवति ।

तत्र च दूर्वा-विजया-बिल्वपत्रम्, निर्गुण्डी, कालितुलसी, एतानि सर्वाणि पत्राणि समानीय चूर्णयेत्, अत्र विजयापत्रं द्विगुणं ग्राह्यम् । एतत्पत्रभक्षणे मन्त्रा अपि संकेतिता वर्तन्ते । भक्षणावसरे धेनुमुद्रा-योनिमुद्रा-मत्स्यमुद्राणां दर्शनं करणीयम् । तत्त्वमुद्रा-क्रमेणैव तर्पणमपि कर्तव्यम् । ततश्च कुण्डलीनामपूर्वकं हवनं कुर्यात् । नेतीक्रियायाः प्रकारः, दन्तीक्रियाप्रकारश्च विस्तरेण वर्णितोऽस्ति । पुनश्च दुग्धेन कुण्डल्यास्तर्पणं विहितम् ।

पञ्चत्रिंशे पटले धौतीयोगस्य विधिर्वर्णितो वर्तते । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं द्वात्रिंश-द्धस्तपरिमितं वस्त्रमानयेत् । एकहस्तमितवस्त्रत आरभ्य द्वात्रिंशद्धस्तमितवस्त्रं यावत् क्रिया कर्तव्या । एतत्क्रियाकरणेन दृढासने योगः सिध्यति । अष्टाङ्गुलं वस्त्रमायामे, दैर्घ्ये तु द्वात्रिंशद्धस्तमितमिति विवेकः । श्वासगणनापूर्वकं प्राणायामविधानम् । ततो नेउलीयोगविधिः, तत्र मुद्गद्विदलमिश्रितं कृसरान्नं सघृतं पक्वं भुञ्जीत । उदर-मध्यस्थ-कुलालचक्रवत् परिभ्रमणं कारयितव्यम् । एतदनु नाडीक्षालनं कार्यम् । सर्व-सिद्धिप्रदमेतद् नेउलीसाधनं मतम् ।

षट्त्रिंशे पटले भगवत्याः कुण्डलीदेव्या अष्टाधिकसहस्रनामोल्लेखपूर्वकं स्तोत्रमुक्तम् । ऋषिश्छन्दोदेवतानां च निर्देशः कृतोऽस्ति ।

कुलक्षेत्रस्थिता कौली कुलीनार्थप्रकाशिनी ।
कुलाख्या कुलमार्गस्था कुलशास्त्रार्थपातिनी ॥
कुलज्ञा कुलयोग्या च कुलपुण्यप्रकाशिनी ।
कुलीना च कुलाध्यक्षा कुलचन्दनसेविता[1] ॥

इत्येवमष्टोत्तरसहस्रनामस्तोत्रं जपित्वा कवचेनात्मरक्षा करणीया । तत्र—

इं किं श्रीं कामकमला पातु कैलासरक्षिणी ।
मम श्री ईं बीजरूपा पातु काली शिरःस्थलम् ॥
पातु मे कर्णयुग्मं तु क्रौं क्रौं जीवकरालिनी ।
गण्डयुग्मं सदा पातु कुण्डली अङ्कवासिनी[2] ॥

इत्यादिमन्त्रैरङ्गोपाङ्गरक्षणं विधेयम् । एतत्स्तवनपाठस्य कवचस्य च फलं कोटि-जन्माघनाशः ।

सप्तत्रिंशे पटले पीताम्बरधरस्य वंशीनादध्वनिगुणपरस्य महाकालियदमन-परस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य योगिराजराजेश्वरस्य विमलं ध्यानं निरूपितमस्ति । अन्ते च—

---

१. रु० या० ३६।८-९; २. तत्रैव—३६।१७१,१७५ ।

विना कृष्णपदाम्भोजं स्वाधिष्ठानं कुतो जयम् ।
कृष्णध्यानान्महापद्मभेदं प्राप्नोति शङ्कर[1] ॥

इत्येवं महापद्मभेदनं स्वाधिष्ठानभेदनं फलत्वेन प्रोक्तम् ।

अष्टात्रिंशे पटलेऽपि भगवतः श्रीकृष्णस्य ध्यानविधिर्विस्तरेण प्रोक्तः । एतत्पटलीयपञ्चमषष्ठश्लोकयोर्मध्ये ध्यानमन्त्रः सुगोपितो वर्तते । पुनश्च भगवतो नरसिंहस्यापि ध्यानमन्त्रः संकेतितोऽस्ति ।

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य नान्तबीजं तथोद्गिरेत् ।
वह्निबीजसमालग्नमधोदन्तस्वरान्वितम् ॥
नादबिन्दुसमायुक्तं पुनर्वारद्वयं वदेत् ।
नरसिंहाय शब्दान्ते पुनर्वारत्रयं वदेत् ॥
देवीबीजं शक्तिबीजं स्वाहान्तं मनुमुद्गिरेत् ।
एतन्मन्त्रप्रयोगेण कुण्डलीवशमानयेत्[2] ॥

अनया रीत्या स्वाधिष्ठाने सिद्धिप्राप्त्या स्वात्मनि चिन्मये कृष्णे मनोलयं कुर्यात् ।

एकोनचत्वारिंशे पटले भगवतः श्रीकृष्णस्य स्तोत्रं कवचपद्धतिश्च विस्तरेण प्रोक्ताऽस्ति । यथा—

श्रीकृष्णं जगतामघोशमनघं ध्यानात् सिद्धिप्रदं
गोविन्दं भवसिन्धुपारकरणं सन्तारणं कारणम् ।
श्रीविष्णुं वनमालिनं नरहरिं नारायणं गोकुलं
योगेन्द्रं नरनाथमादिपुरुषं वृन्दावने भावयेत् ॥

मोक्षश्रीसहितं कृतान्तविकृतं धर्मार्णवं सुन्दरं
श्रीरामं बलरामभावविमलं नित्याकुलं सत्कुलम् ।
श्रीश्यामं कनकादिहारविलसल्लम्बोदरं श्रीधरं
तं वन्दे हरिमीश्वरं गुणवतीमायाश्रयं स्वाश्रयम्[3]॥

इत्येवं स्तोत्रं विधाय तदीयकवचमन्त्रेणात्मरक्षा कार्या । एतेन विधिना मासेनैव षड्दले सर्वसिद्धिप्राप्तिर्भवति ।

चत्वारिंशे पटले षड्गतं वर्णं भावयित्वा पृथक् पृथग् ध्यानं कुर्यात्, षट्पद्मस्थो नूनं भवेत् । ततश्च—

यावन्मूलाधारयोगं तावद् यमादिकं प्रभो ।
यमनियमासने काले योगं पञ्चामरान्वितम् ॥
तावत् कुर्यान्महादेव यावत्तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।
यदि पञ्चामरासिद्धिस्तदा मायादिसिद्धिभाक् ॥

---

१. रु० या० ३७।३५; २. तत्रैव—३८।१५-१७; ३. तत्रैव—३९।८-९ ।

पञ्चासवा सिद्धिकाले प्राणादिवायुपञ्चमम् ।
धृत्वा धृत्वा पुनर्धृत्वा कुम्भयेदनिशं शनैः[1] ॥

अनया रीत्या शरीरस्य निर्मलतायां प्राणवायोर्नैर्मल्यं निश्चितं भवति ।

एकचत्वारिंशे पटले राकिणीदेव्या सहितस्य योगिराजश्रीकृष्णस्य स्तवनमुद्गीतमस्ति ।

या राकिणी त्रिजगतामुदयाय चेष्टा
संज्ञामयी कुलवती कुलवल्लभस्था ।
विश्वेश्वरी स्मरहरप्रियकर्मनिष्ठा
कृष्णप्रिया मम सुखं परिपातु देवी ॥
षड्वर्गनाथकरपद्मनिषेविता या
राधेश्वरी प्रियकरी सुरसुन्दरी सा ।
माता कुलेशजननी जगतां मनुस्था
विद्या परा रिपुहराऽवतु मे शरीरम्[2] ॥

अनया पद्धत्या स्तोत्रस्य कवचस्य च विस्तरेण निर्देशः कृतोऽस्ति ।

त्रिसन्ध्यं चेदमाकुर्यात् पठित्वा च पुनः पुनः ।
ध्यात्वा भावपरो भूत्वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥
अचलां भक्तिमाप्नोति विश्वामित्रो यथा वशी ।
पठनात् पामरो याति ब्रह्मलोकं कुलाधिप[3] ! ॥

इत्येवं फलस्य निर्देशो द्रष्टव्यः ।

द्विचत्वारिंशे पटले राकिणीसमलङ्कृतस्य श्रीकृष्णस्य प्रीत्यै हवनतर्पणयोर्विधानम्, गुप्तमन्त्रस्य स्फुटं संकेतः, तर्पणान्तेऽभिषेकः, तदन्तेऽष्टाङ्गनतिभिः समर्चनम्, अष्टोत्तरसहस्रनामभिः स्तवनम् । तत्र स्तवन एकं नाम भगवतः श्रीकृष्णस्य, अपरं भगवत्या राधायाः (राकिण्याः) । यथा—

मुकुन्दो मालती माला विमला विमलाकृतिः ।
रमानाथो महादेवो महायोगी प्रभावती ॥
वैकुण्ठो देवजननी दहनो दहनप्रिया ।
दैत्यारिर्दैत्यमथिनी मुनीशो मौनभाविता ॥
नारायणो जयकला करुणो करुणामयी ।
हृषीकेशः कौशिकी च केशवः केशिघातिनी[4] ॥

एतत्स्तोत्रपाठेन किं फलम् ? तदुच्यते—

यः पठेत् प्रातरुत्थाय शुचिर्वाऽशुचिमानसः ।
भक्त्या शान्तिमवाप्नोति अनायासेन योगिराट् ॥

१. रु० या० ४०।१९-२१; २. तत्रैव—४१।२०-२१ ।
३. तत्रैव—४१।३८-३९; ४. तत्रैव—४२।१८-२० ।

अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
अपमृत्व्यादिहरणं वारमेकं पठेद् यदि[1] ॥

इत्यादिफलसङ्कीर्तनं विस्तरेण द्रष्टव्यम्। पुनश्च कैलासदर्शनादिफलकोऽष्टाङ्गसाधनविधिः प्रोक्तः ।

त्रिचत्वारिंशे पटले मणिपूरचक्रभेदनविधिः प्राचुर्य्येण निरूपितः । उक्तञ्च—

असाध्यसाधनं कर्म मणिपूरस्थनिर्मलम् ।
मणिपूरे महापीठे ध्यानगम्ये सति प्रभो ॥
मनो निवेशनं कृत्वा नरो मुच्येत सङ्कटात् ।
मनोयोगी मनोभोगी मनोभक्तो मनोयुवा ॥
महायन्त्रे मनो दत्त्वा निर्माणं कारयेद् बुधः ।
मणिभिर्ग्रथनं कृत्वा नानामणिविभूषितम् ॥
श्रीविद्यापीठमालिख्य विभाव्य च पुनः पुनः[2] ॥

तत्र भगवतो महारुद्रस्य ध्यानविधिर्निरूपितः । गन्ध-पुष्प-धूप-दीपादिभिः समर्चनविधिः । प्राणायामो भक्त्या ध्यानं मन्त्रजपश्च कार्यः ।

चतुश्चत्वारिंशे पटले प्राणायामपूर्वकं महापीठस्य मणिपूरस्य ध्यानेन पञ्चामराशवासिद्धिपूर्वकेण च किं न सिध्यति ? सर्वं सिध्यति इति भावः । हृदयपद्मस्याधोभागे ध्यानविधानेन योगिराड् रुद्रं महान्तं देवं प्रपश्यति, जीवन्मुक्तिसुखं च लभते ।

पञ्चचत्वारिंशे पटले वर्णध्यानस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितमस्ति ।

पूर्वादिदलमारभ्य ध्यानं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥
डां डां डां डाकिनीं तां डमरुवररतां तारिणींताररूपां
डिं डिं डिं डामरस्थां डमरुडमगृहे डंकडिंकिं मनुस्थाम् ।
डं डं डं डामरेशीं डिमिडिमिडिमिगध्याननिर्माणडोरां
डों डों डों डाकडं डः प्रडुमडमुडां दाडिमामाश्रयामि[3]॥

इत्येवमादिवर्णध्यानमन्त्रनिर्देशः कृतोऽस्ति । अन्ते च पुनरपि ध्यानविधिं प्रतिपाद्य स्तोत्रफलं निर्दिष्टम् । तथा च—

वरहस्तां विशालाक्षीं चन्द्रावयवलक्षणाम्[4] ॥

इत्याद्यारभ्य—

अष्टादशभुजां श्यामां हस्तविद्युतिधारिणीम् ।
एवं ध्यात्वा पूजयित्वा रुद्राणीस्तोत्रमापठेत्[5] ॥

अनया रीत्या रुद्राणीस्तोत्रपाठाङ्गभूतो वर्णध्यानविधिः विस्तरेण निर्दिष्टोऽस्ति ।

---

१. रु० या० ४२।१३१, १३३; २. तत्रैव—४३।५३-५४, ५९-६० ।
३. तत्रैव—४५।४१-४२; ४. तत्रैव—४५।५३; ५. तत्रैव—४५।५८ ।

मान्या विद्वांसो निवेद्यन्ते यद्योगतन्त्रग्रन्थमालायां **सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन** रुद्रयामलस्योत्तरतन्त्रस्य नवतितमपटलान्तस्य प्रथमं संस्करणं प्रातःस्मरणीयानां तदानीन्तनकुलपतिपदमधितिष्ठतां विद्वद्वरेण्यानां **श्रीमद्बदरीनाथशुक्लमहोदयानां** सत्प्रेरणया सुसम्पन्नमभवत् । अधुनाऽस्य ग्रन्थस्य दौर्लभ्यमालक्ष्य पुनर्मुद्रणाय सन्नद्धेन सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन पञ्चचत्वारिंशपटलान्तः पूर्वभागः प्रकाश्यमानोऽस्तीति परमं प्रमोदस्थानम् ।

"**श्रेयांसि बहु विघ्नानि**" इति वादसत्त्वेऽपि दुर्लभस्यास्य ग्रन्थस्याचिरप्रकाशने साम्प्रतिककुलपतिपदं सभाजयतां प्राच्यप्रतीच्योभयविधविद्यापारदृश्वनां महामनीषिणां **डॉ० श्रीविद्यानिवासमिश्र**महानुभावानां साधुप्रेरणैव महत्कारणम् । मान्या मिश्रमहोदयाः सर्वथा धन्यवादैः सत्क्रियन्ते ।

पुनश्चास्य ग्रन्थस्य प्रकाशने प्रकाशनाधिकारिणः **श्रीहरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिनः**, प्राग्रूपसंशोधकस्य **श्रीहरिवंशकुमारपाण्डेयस्य**, तत्सहयोगिकर्मचारिणाम्, रत्नाप्रेससञ्चालकमहोदयानां **श्रीविनयशङ्करपण्ड्यानां** तत्रत्येतरकर्मचारिणाम्, अत्रत्याचार्योपाचार्यादीनाम्, छात्राणां च सहयोगेन कठिनतरमपि एतत्कार्यं सम्पन्नतामलभत, तदर्थं ते सर्वे शुभाशीराशिभिः समेध्यन्ते ।

शिष्याणामध्यापनेन स्वयमपि शास्त्रचिन्तया च समयस्याल्पतया भ्रमाद् मुद्रणदोषाद्वा त्रुटयो नूनं सम्भाव्यन्ते, ताश्च यदि सुधीभिः सोसूच्यन्ते, तर्ह्यहं तदीयां कृतज्ञतामावक्ष्यामि । अन्ते च भगवन्तौ भवानीविश्वनाथौ प्रार्थये यत्तदीयानुग्रहेणैष विश्वविद्यालय ईदृशे महनीयकार्ये सर्वथा सर्वदा च तत्परतां भजेतेति स्वीयं हार्दं प्रकाशयति—

वाराणस्याम्, वसन्तपञ्चम्याम्, २०४७ वैक्रमेऽब्दे	**रामप्रसादत्रिपाठी** सम्मानिताध्यापकः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये वाराणस्याम् ।

विषयानुक्रमणिका

-: ❀ :-

॥ ॐ कालिकायै नमः ॥

अथ रुद्रयामलम्

[उत्तरतन्त्रम्]

प्रथमः पटलः

भैरव उवाच—

परा श्रीपरमेशानीवदनाम्भोजनिःसृतम् ।
श्रीयामलं महातन्त्रं स्वतन्त्रं विष्णुयामलम् ॥ १ ।

शक्तियामलमाख्यातं ब्रह्मणः स्तुतिहेतुना ।
ब्रह्मयामलवेदाङ्गं सर्वञ्च कथितं प्रिये ॥ २ ।

इदानीमुत्तराकाण्डं वद श्रीरुद्रयामलम् ।
यदि भाग्यवशाद्देवि तव श्रीमुखपङ्कजे ॥ ३ ।

यानि यानि स्वतन्त्राणि संदत्तानि महीतले ।
प्रकाशय महातन्त्रं नान्यतन्त्रेषु तृप्तिमान् ॥ ४ ।

सर्ववेदान्तवेदेषु कथितव्यं ततः परम् ।
तदा ते भक्तवर्गाणां सिद्धिः सञ्चरते ध्रुवम् ॥ ५ ।

यदि भक्ते दया भद्रे वद त्रिपुरसुन्दरि[1] ।
महाभैरववाक्यञ्च पङ्कजायतलोचना[2] ॥ ६ ।

श्रुत्वोवाच महाकाली कथयामास भैरवम् ।

---

१. संबोधनविभक्त्यन्तमिति ह्रस्वान्तम् ।

२. पङ्कजानि इवायतलोचनानि यस्या इति बहुव्रीहिः । श्रुत्वा पङ्कजलोचना—क० ।

भैरवो उवाच—

शम्भो महात्मदर्पघ्न कामहीन कुलाकुल ॥ ७ ।

चन्द्रमण्डलशीर्षाक्ष हालाहलनिषेवक ।
अद्वितीयाघोरमूर्त्ते[1] रक्तवर्णशिखोज्ज्वल ॥ ८ ।

[2]महाऋषिपते देव सर्वेषाञ्च नमो नमः ।
सर्वेषां प्राणमथन श्रृणु आनन्दभैरव ॥ ९ ।

आदौ बालाभैरवीणां साधनं षट्कलात्मकम् ।
पश्चात् कुमारीललितासाधनं परमाद्भुतम् ॥ १० ।

कुरुकुल्लाविप्रचित्तासाधनं शक्तिसाधनम् ।
योगिनीखेचरीयज्ञकन्यकासाधनं ततः ॥ ११ ।

उन्मत्तभैरवीविद्या-कालीविद्यादिसाधनम् ।
पञ्चमुद्रासाधनञ्च पञ्चबाणादिसाधनम् ॥ १२ ।

प्रत्यङ्गिरासाधनञ्च कलौ साक्षात्करं परम् ।
हरितालिकास्वर्णविद्याधूम्रविद्यादिसाधनम् ॥ १३ ।

आकाशगङ्गा विविधा[3] कान्यकासाधनं ततः ।
भ्रूलतासाधनं[4] सिद्धसाधनं तदनन्तरम् ॥ १४ ।

उल्काविद्यासाधनं च पञ्चतारादिसाधनम् ।
अपराजितापुरुहूताचामुण्डासाधनं ततः ॥ १५ ।

कालिकासाधनं कौलसाधनं घनसाधनम् ।
चर्चिकासाधनं पश्चात् घर्घरासाधनं ततः ॥ १६ ।

---

१. अद्वितीया अघोरा मूर्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः, स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः ।

२. पतिः शिवः—ग० ।

३. विवुधा वालुकासाधनं ततः—क०, विवधा—ख० ।

४. भूतबलिसाधनं ततः—क० ।

त्रिमलासाधनं रौद्री[1]त्रिपुरासाधनं ततः ।
सम्पत्प्रदासप्तकूटासाधनं [2]चेटीसाधनम् ।
शक्तिकूटादिषट्कूटानवकूटादिसाधनम् ॥ १७ ।

कनकाभाकाञ्चनाभावह्न्याभासाधनं ततः ।
वज्रकूटापञ्चकूटासकलासाधनं ततः ॥ १८ ।

तारिणीसाधनं पश्चात् षोडशीसाधनं स्मृतम् ।
छिन्नादि-उग्रप्रचण्ड्यादिसाधनं सुमनोहरम् ॥ १९ ।

उल्कामुखीरक्तमुखीसाधनं वीरसाधनम् ।
नानाविधाननिर्माणशवसाधनमेव च ॥ २० ।

कृत्वा देवीसाधनञ्च कृत्वाहिसाधनं ततः ।
नक्षत्रविद्यापटलं कालीपटलमेव च ॥ २१ ।

श्मशानकालिकादेवीसाधनं भूतसाधनम् ।
रतिक्रीडासाधनञ्च सुन्दरीसाधनं तथा ॥ २२ ।

महामालासाधनञ्च महामायादिसाधनम् ।
भद्रकालीसाधनञ्च नीलासाधनमेव च ॥ २३ ।

[3]भुवनेशीसाधनञ्च दुर्गासाधनमेव च ।
वाराहीगारुडीचान्द्रीसाधनं परमाद्भुतम् ॥ २४ ।

---

१. संज्ञायामिति निषेधान्न पुंवद्भावः ।

२. त्रिकुटासाधनं ततः—क० ।

३. कामाख्यासाधनं भद्रे भानुमत्याश्च साधनम् ।
महारात्रिसाधनञ्च सप्तमीसाधनं तथा ॥
पञ्चमीरोहिणिकुल्यासाधनं साभिचारकम् ।
अष्टमीविषमाषष्ठीकौशल्यासाधनं ततः ॥
विजयासाधनं मुद्रा देवीसाधनमेव च । इत्यधिकः पाठः—क० ।

ब्रह्माणीसाधनं पश्चाद् हंसीसाधनमुत्तमम् ।
माहेश्वरीसाधनञ्च कौमारीसाधनं तथा ॥ २५ ।

वैष्णवीसाधनं धात्रीधनदारतिसाधनम् ।
[1]पञ्चाभ्राबलिपूर्णास्या नारसिंहीसुसाधनम् ॥ २६ ।

[2]कालिन्दीरुक्मिणीविद्याराधाविद्यादिसाधनम् ।
गोपोश्वरीपद्मनेत्रापद्ममालादिसाधनम् ॥ २७ ।

मुण्डमालासाधनञ्च भृङ्गारीसाधनं ततः ।
सकलाकर्षणीविद्याकपालिन्यादिसाधनम् ॥ २८ ।

गुह्यकालीसाधनञ्च बँगलामुखीसाधनम् ।
[3]महाबालासाधनञ्च कलावत्यादिसाधनम् ॥ २९ ।

कुलजाकलिकाकक्षाकुक्कुटीसाधनं महत् ।
चिञ्चादेवीसाधनञ्च शाङ्करीगूढसाधनम् ॥ ३० ।

प्रफुल्लाब्जमुखीविद्याकाकिनीसाधनं ततः ।
कुब्जिकासाधनं नित्यासरस्वत्यादिसाधनम् ॥ ३१ ।

भूर्लेखाशशिमुकुटा-उग्रकाल्यादिसाधनम् ।
[4]मणिद्वीपेश्वरीधात्रीसाधनं यज्ञसाधनम् ॥ ३२ ।

---

१. पञ्चास्यबलिपूर्णास्या—क० ।

२. ऐन्द्रीघोरतराविद्यासाधनं रतिसाधनम् ।
वज्रज्वालासाधनञ्च चन्द्रदुर्गादिसाधनम् ॥
महाविद्यासाधनञ्च लक्ष्मीसाधनमेव च ।
शाकम्भरीसाधनञ्च भ्रामरीसाधनं तथा ॥
रक्तदण्डामहाविद्यापूर्वविद्यादिसाधनम् । इत्यधिकः पाठः—ख० ।

३. महाबला—क० ।

४. धात्री—ख० ।

केतकीकमलाकान्तिप्रदाभेद्यादिसाधनम्[1] ।
[2]वागीश्वरीमहाविद्या-[3]अन्नपूर्णादिसाधनम् ॥ ३३ ।

वज्रदण्डारक्तमयीमन्वारीसाधनं[4] तथा ।
हस्तिनीहस्तिकर्णाद्यामातङ्गीसाधनं ततः ॥ ३४ ।

परानन्दानन्दमयीसाधनं गतिसाधनम् ।
कामेश्वरीमहालज्जाज्वालिनीसाधनं वसोः ॥ ३५ ।

गौरीवेतालकङ्कालीवासवीसाधनं तथा ।
चन्द्रास्यासूर्यकिरणारटन्तीसाधनं ततः ॥ ३६ ।

किङ्गिनी पावनीविद्या अवधूतेश्वरीति च ।
एतासां सिद्धविद्यानां साधनाद्रुद्र एव सः ॥ ३७ ।

अलकाकलियुगस्थाशक्तिटङ्कारसाधनम्[5] ।
हरिणीमोहिनीक्षिप्रातृष्यादिसाधनं तथा ॥ ३८ ।

अट्टहासाघोरनादामहामेधादिसाधनम् ।
वलरीकौरविण्यादिसाधनं परमाद्भुतम् ॥ ३९ ।

रङ्किणीसाधनं पश्चाद् नन्दकन्यादिसाधनम् ।
मन्दिरासाधनं कात्यायनीसाधनमेव च ॥ ४० ।

रजनीराजतीघोरासाधनं तालसाधनम् ।
पादुकासाधनं चित्तासाधनम् रविसाधनम् ॥ ४१ ।

मुनिनाथेश्वरीशान्तिवल्लभासाधनं तथा ।
मदिरासाधनं [6]वीरभद्रासाधनमेव हि ॥ ४२ ।

---

१. भैम्यादिसाधनम्—क० ।
२. शशीश्वरी—क० ।
३. पृषोदरादित्वात् प्रकृतिभावः ।
४. मन्दारीसाधनं तथा—क० ।
५. कङ्कादिसाधनम्—क० ।
६. वीरमुद्रा—क० ।

मुण्डालीकालिनीदैत्यदंशिनीसाधनं ततः ।
प्रविष्टवर्णालघिमामीनादिसाधनं महत् ।। ४३ ।

फेत्कारीसाधनं[1] भल्लातकीसाधनमद्भुतम् ।
उड्डीयानेश्वरीपूर्णागिरिजासाधनं तथा ।। ४४ ।

सौकरी[2] राजवशिनीदीर्घजङ्घादिसाधनम् ।
अयोध्यापूजितादेवीद्राविणीसाधनाद्भुतम् ।। ४५ ।

ज्वालामुखीसाधनञ्च कृष्णजिह्वादिसाधनम् ।
पञ्चवक्त्रप्रियाविद्यानन्तविद्यादिसाधनम् ।। ४६ ।

श्रीविद्याभुवनेशानीसाधनं कायसाधनम् ।
रक्तमालामहाचण्डीमहाज्वालादिसाधनम् ।। ४७ ।

[3]प्रक्षिप्तामन्त्रिकाकामपूजिताभक्तिसाधनम् ।
श्वासस्थावायवीप्राप्तालेलिहानादिसाधनम् ।। ४८ ।

भैरवीलसितापृथ्वीवाटुकीसाधनं तथा ।
अगम्या-[4]आकुलीमौलीन्द्राञ्जनमन्त्रसाधनम् ।। ४९ ।

कुलावतीकुलक्षिप्तारतिचीनादिसाधनम् ।
शिवाक्रोडादितरुणीनायिकामन्त्रसाधनम् ।। ५० ।

साधनं शैलवासिन्या अकस्मात् सिद्धिवर्धनम् ।
मन्त्रयन्त्रस्वतन्त्रादिपूज्यमानाः परात्पराः ।। ५१ ।

एताः सर्वाः कलियुगे कालिका हरकोमलाः ।
मन्त्राद्या येन सिद्ध्यन्ति सत्यं सत्यं न संशयः ।। ५२ ।

---

१. माकरीभल्लातकी—क० ।
२. कौमारीसाधनम्—क० ।
३. संपूजिता—क० ।
४. पृषोदरादिकल्पनया सन्ध्यभावः ।

महाकालशिवानन्दपरमानन्दपारगः ।
भक्तानामनुरागेण विद्यारत्नं पुनः शृणु ।। ५३ ।

आदौ वैष्णवदेवस्य मन्त्राणां नित्यसाधनम् ।
ततस्ते मङ्गलं मन्त्रसाधनं परमाद्भुतम् ।। ५४ ।

अकस्माद्विहिता सिद्धिर्येन सिद्ध्यति भूतले ।
बालभैरवयोगेन्द्रसाधनं शिवसाधनम् ।। ५५ ।

महाकालसाधनञ्च तथा रामेश्वरस्य च ।
अघोरमूर्त्ते रमणासाधनं शृणु यत्नतः ।। ५६ ।

क्रोधराजभूतराज-एकचक्रादिसाधनम् ।
गिरीन्द्रसाधनं पश्चात् कुलनाथस्य साधनम् ।। ५७ ।

वटुकेशादिश्रीकण्ठेशादिसाधनमेव च ।
मृत्युञ्जयस्य रौद्रस्य कालान्तकहरस्य[1] च ।। ५८ ।

उन्मत्तभैरवस्यापि तथा [2]पञ्चास्यकस्य च ।
कैलासेशस्य शम्भोश्च तथा शूलिन एव च ।। ५९ ।

भार्गवेशस्य सर्वस्य महाकालस्य साधनम् ।
सुरान्तकस्य पूर्णस्य तथा देवस्य शङ्कर ।। ६० ।

हरिद्रागणनाथस्य वरदेश्वरमालिनः ।
ऊर्ध्वकेशस्य धूम्रस्य जटिलस्यापि साधनम् ।। ६१ ।

आनन्दभैरवस्यापि बाणनाथस्य साधनम् ।
करीन्द्रस्य शुभाङ्गस्य हिल्लोलमर्द्दकस्य च ।। ६२ ।

पुष्पनाथेश्वरस्यापि वृषनाथस्य साधनम् ।
[3]अष्टमूर्त्तेः कालमूर्त्तेश्चन्द्रशेखरसाधनम् ।। ६३ ।

---

१. हरतीति हरः, कालान्तकस्य हर इति षष्ठीतत्पुरुषः ।

२. पञ्चकालस्य च—क० ।

३. कपिलेशस्य रुद्रस्य तथा पिङ्गाक्षकस्य च ।
दिगम्बरस्य सूक्ष्मस्य उपेन्द्रपूजितस्य च ।।
अवधूतेश्वरस्यापि अष्टवसोश्च साधनम् । इत्यधिकः पाठः—ख० ।

क्रमुकस्यापि घोरस्य कुबेराराधितस्य च ।
त्रिपुरान्तकमन्त्रस्य कमलाक्षस्य साधनम् ।। ६४ ।

ईत्यादिसिद्धमन्त्राणां मन्त्रार्थं विविधं मुदा ।
उदितं तद्विशेषेण सुविस्तार्यं श्रृणुष्व तत् ।। ६५ ।

इन्द्रादिदेवता सर्वा येन सिद्धयन्ति भूतले ।
तत्प्रकारं महादेव सावधानोऽवधारय ।। ६६ ।

[1]उपविद्यासाधनञ्च मन्त्राणि विविधानि च ।
नानाकर्माणि धर्माणि षट्कर्मसाधनानि च ।। ६७ ।

श्रीरामसाधनं यज्ञसाधनं योगसाधनम् ।
सर्वविद्यासाधनञ्च राजज्वालादिसाधनम् ।। ६८ ।

मन्त्रसिद्धिप्रकारञ्च हनुमत्साधनादिकम् ।
विषज्वालासाधनञ्च पातालुलोकसाधनम् ।। ६९ ।

भूतलिपिप्रकारञ्च तत्तत्साधनमेव च ।
नवकन्यासाधनञ्च अष्टसिद्धिप्रकारकम् ।। ७० ।

आसनानि च अङ्गानि साधनानि बहूनि च ।
कात्यायनीसाधनानि चेटीसाधनमेव च ।। ७१ ।

कृष्णमार्जारसिद्धिश्च खड्गसिद्धिस्ततः परम् ।
पादुकाजङ्घसिद्धिश्च निजजिह्वादिसाधनम् ।। ७२ ।

संस्कारगुटिकासिद्धिः खेचरीसिद्धिरेव च ।
भूप्रवेशप्रकारत्वं नित्यतुङ्गादिसाधनम् ।। ७३ ।

स्तम्भनं दारुणं पश्चादाकर्षणं मुनेरपि ।
नानाविधानि देवेश औषधादीनि यानि च ।। ७४ ।

हरितालादिसिद्धिश्च रसपारदसाधनम् ।
नानारससमुद्भूतं रसभस्मादिसाधनम् ।। ७५ ।

---

१. विद्यामुपगता उपविद्या, अपराविद्या ।

वृद्धस्य तरुणाकारं साधनं परमाद्भुतम् ।
वैजयन्तीसाधनञ्च चरित्रं वासकस्य च ॥ ७६ ।

शिवाचरित्रमश्वस्य चरित्रं वायसस्य च ।
कुमारीणां प्रकारन्तु वज्राणां वारणं तथा ॥ ७७ ।

सम्पत्तिसाधनं देशसाधनं कामसाधनम् ।
गुरुपूजाविधानञ्च गुरुसन्तोषसाधनम् ॥ ७८ ।

निजदेवाराधनञ्च निजसाधनमेव च ।
वारुणीपैष्टिकीगौडीकैतकीमाध्विसाधनम् ॥ ७९ ।

स्वदेहगमनं स्वर्गे मर्त्ये मर्त्यैश्च दुर्लभम् ।
शरीरवर्धनञ्चैव कृष्णभावस्य साधनम् ॥ ८० ।

नयनाकर्षणञ्चैव कालसर्पस्य दर्शनम् ।
रणक्षोभप्रकारञ्च पञ्चेन्द्रियनिवारणम् ॥ ८१ ।

योगविद्यासाधनञ्च भक्षप्रस्थनिरूपणम् ।
चान्द्रायणव्रतञ्चैव[1] श्रृणु तद्योगसिद्धये ॥ ८२ ।

यामलाग्रेण शंसन्ति यानि सर्वाणि कानि च ।
ब्रह्माण्डे यानि वस्तूनि सर्वत्र दुर्लभं शिवम् ॥ ८३ ।

येऽभ्यस्यन्ति महातन्त्रं बालाद्वा मन्त्रतोऽपि वा ।
यामलं मम वक्त्राम्भोरुहसुन्दरसंभवम् ॥ ८४ ।

अतिगुह्यं महागुह्यं शब्दगुह्यं निराकुलम् ।
नानासिद्धिसमुद्राणां गृहं योगमयं[2] शुभम् ॥ ८५ ।

शास्त्रजालस्य सारं हि नानामन्त्रमयं प्रियम्[3] ।
वाराणसीपुरपतेः सदामोदं सुखास्पदम् ॥ ८६ ।

---

१. चान्द्रायणव्रतं द्विविधम्, यवचान्द्रायण-पिपीलिकाचान्द्रायणभेदात् । आद्यं पूर्णिमोत्तरप्रतिपत्तिथित आरभ्यते, द्वितीयममावास्योत्तरप्रतिपत्तिथितः ।

२. योगालयम्—क० । ३. प्रिये—क० ।

सरस्वतीदैवतं यत्[1] कालीषु शिखरे वृतम् ।
महामोक्षं द्वारमोक्षं सर्वसंकेतशोभितम् ॥ ८७ ।

वाञ्छाकल्पद्रुमं तन्त्रं शिवसंस्कारसंस्कृतम् ।
अप्रकाश्यं क्रियासारं सहस्रस्तुतिराजितम् ॥ ८८ ।

अष्टोत्तरशतं नाम सहस्रनाममङ्गलम् ।
नानाद्रव्यसाधनादिविधृताञ्जनरञ्जितम् ॥ ८९ ।

कालीप्रत्यक्षकथनं कालीषोढादिसंपुटम् ।
महाचमत्कारकरं स्थितिसंहारपालकम् ॥ ९० ।

अष्टादशप्रकारञ्च षोढायाः सौख्यमुक्तये ।
ये जानन्ति महाकालं[2] यामलं कलिपावनम् ॥ ९१ ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं करे तस्य न संशयः ।
तत्प्रकारमहं वक्ष्ये निगमागममङ्गलम्[3] ॥ ९२ ।

यस्माद्रुद्रो भवेज्ज्ञानी नानातन्त्रार्थपारगः ।
यामिनीविहितं कर्म कुलतन्त्राभिसाधनम् ॥ ९३ ।

[4]महावीरहितं यस्मात् पञ्चतत्त्वस्वरूपकम् ।
लङ्घनं नास्ति मे नाथ[5] अस्मिन् तन्त्रे सुगोपनम् ॥ ९४ ।

ततो यामलमाख्यातं चन्द्रशेखर शङ्कर ।
रुद्राक्षं साधनोत्कृष्टं शतयागफलप्रदम् ॥ ९५ ॥

मनःसन्तोषविपुलं यामलं परिकीर्त्तितम् ।
रुरुकादिभैरवाणां ब्राह्मीदेव्याश्च[6] साधनम् ॥ ९६ ।

---

१. तत् कालीस्व शिखावृतम्—क० ।
२. समस्यमानमिदं पदम्, षष्ठीतत्पुरुषोऽत्र ।
३. सङ्कुलम्—क० ।
४. मकारविहितं—क० ।
५. यस्मिन् तन्त्रे सुगोपेन—क० ।
६. संज्ञायामिति पुंवद्भावनिषेधः ।

[1]जाम्बूनदलताकोटिहेमदासाधनं यतः ।
मनसासाधनं यत्र लङ्कालक्ष्मीप्रसाधनम् ॥ ९७ ।

देवतानाञ्च कवचं नानाध्यानव्रतं महत् ।
अन्तर्यागविधानानि कलिकालफलानि च ॥ ९८ ।

भाति यत्नप्रभाकारं प्रायश्चित्तविमर्षणम् ।
पटलं त्रिंशता व्याप्तं ये पठन्ति निरन्तरम् ॥ ९९ ॥

अवश्यं सिद्धिमाप्नोति यद्यदिच्छति भूतले ।
कर्मणा मनसा वाचा महातन्त्रस्य साधनम् ॥ १०० ।

करोति कमलानाथकरपद्मनिषेवितम् ।
ज्ञात्वा [2]सर्वधरं तन्त्रं [3]सम्पूर्णं लोकमण्डले ॥ १०१ ॥

प्राप्नोति साधकः सिद्धिं मासादेव न संशयः ।
नानाचक्रस्य माहात्म्यं नानाङ्कमण्डलावृतम् ॥ १०२ ।

सर्वज्ञसिद्धिशतकं खण्डकालीकुलालयम् ।
तरुणादित्यसंकाशं वनमालाविभूषितम् ॥ १०३ ।

दैवतं परमं हंसं कालकूटाशिनं प्रभुम् ।
आदौ ध्यात्वा पूजयित्वा नमस्कुर्याद् [4]महेश्वरम् ॥

प्रथमारुणसंकाशं रत्नालङ्कारभूषितम् ।
वरदं वारुणीमत्तं परमहंसं नमाम्यहम् ॥ १०४ ।

भैरव उवाच—

यदि न पठ्यते तन्त्रं यामलं सर्वशङ्करम् ।
तदा केन प्रकारेण साधकः सिद्धिभाग्भवेत् ॥ १०५ ।

---

१. जाम्बूनदतुलाकोटि—क० ।
२. सर्वेश्वरम्—क० ।
३. संपूर्णे—क० ।
४. कलेश्वरम्—क० ख० ।

केचिच्च बुद्धिहीनाश्च मेधाहीनाश्च ये जनाः ।
मन्दभाग्याश्च धूर्ताश्च मूढाः सर्वापदावृताः ॥ १०६ ।

प्राप्नुवन्ति कथं सिद्धिं दया जाता कथं वद ।
तेषु मूर्खेषु हीनेषु शास्त्रार्थवर्जितेषु च ॥ १०७ ।

ज्ञानं भवति केनैव निर्मलं द्वैतवर्जितम् ।
तत्प्रकारं वद स्नेहाद् लोकानां [1]पुण्यवृद्धये ॥ १०८ ॥

भैरवी उवाच—

कर्मसूत्रं यश्छिनत्ति प्रत्यहं तनुसंस्थितः ।
स पश्यति जगन्नाथ मम श्रीचरणाम्बुजम् ॥ १०९ ॥

विश्वमावेशसंस्कारभिन्नबुद्धिक्रियान्विताः ।
अतो मां नहि जानन्ति नानाकार्योत्कटावृताः ॥ ११० ।

तेषां शरीरं गृह्णाति कालदूतो भयानकः ।
यः करोति महायोगं त्यागसन्न्यासधर्मवान् ॥ १११ ।

मन्दभाग्यः पशोर्योनिं प्राप्नोति मां विहाय सः ।
मयि भावं यः करोति दुर्लभो जनवल्लभः ॥ ११२ ।

भावेन लभ्यते सर्वं भावेन देवदर्शनम् ।
भावेन परमं ज्ञानं तस्माद् भावावलम्बनम् ॥ ११३ ।

भावश्च सर्वशास्त्राणां गूढं सर्वेन्द्रियस्थितम् ।
सर्वेषां मूलभूतश्च देवीभावं यदा [2]लभेत् ॥ ११४ ।

तदैव सर्वसिद्धिश्च तदा ध्यानदृढो भवेत् ।
अकलङ्की निराहारी निवासधृतमानसः[3] ॥ ११५ ।

नित्यस्नानाभिपूजाङ्गो भावी भावं यदा लभेत् ।
क्रियादक्षो महाशिक्षानिपुणोऽपि जितेन्द्रियः ॥ ११६ ।

---

१. अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति कृत्वा परस्मैपदम् ।

२. सुखवृद्धये—क० ।

३. निराज्ञावृतमानसः—क० ।

सर्वशास्त्रनिगूढार्थवेत्ता न्यासविवर्जितः ।
तेषां हस्तगतं भावं वद भावं यथा तनौ ॥ ११७ ।

भावात् परतरं नास्ति येनानुग्रहवान् भवेत् ।
भावादनुग्रहप्राप्तिरनुग्रहान्महासुखी ॥ ११८ ।

सुखात् पुण्यप्रभावः स्यात् पुण्यादच्युतदर्शनम् ।
यदा [1]कृतस्य दर्शनाम्भोजदर्शनमङ्गलम् ॥ ११९ ।

योगी भूत्वा सूक्ष्मपदं योगिनामप्यदर्शनम् ।
पश्यत्येव महाविद्यापादाम्भोरुहपावनम् ॥ १२० ।

गुरूणां परमहंसानां वाक्यं त्रैलोक्यपावनम् ।
श्रुत्वा साधकसिद्ध्यर्थं योगी योगमवाप्नुयात् ॥ १२१ ।

पञ्जरे शुकसारी च पतगाः पक्षियोनयः ।
गृह्णाति साधकः स्वर्गान् मन्नामविमलं महत् ॥ १२२ ।

यावत् ज्ञानस्य सञ्चारं तावत् कालं कुलेश्वर ।
साधकानाञ्च साधूनां निकटस्थो भवेन्नरः ॥ १२३ ।

विद्याभ्यासी न पतति यदि बुद्धिपरो भवेत् ।
नहि चेज्जन्म[2] व्याख्यार्थं नानाशास्त्रार्थभाषणम् ॥ १२४ ।

सुरज्ञानं विना किञ्चिन्नहि सिद्ध्यति भूतले ।
मन्त्रं श्रीकायसिद्धिश्च कथं भवति भैरव ॥ १२५ ।

सांख्यज्ञानं वेदभाषाविधिज्ञानं तथा समम् ।
शक्तिं विना यथा शाक्तं सुरज्ञानं विना हि सः ॥ १२६ ।

अहिताचारसम्पत्तिर्दरिद्रस्य गृहे यथा ।
साधकस्य गृहे शक्तिर्ज्ञानाचारविवेचना ॥ १२७ ।

---

१. कृतस्य चरणदर्शनाह्लादमानसः—क० ।

२. जन्म केवलं व्याख्यानफलकं नानाशास्त्रार्थभाषणफलकं च भवति ।

जायते यदि सायुज्यपदनाशाय केवलम् ।
यद्यज्ञानविशिष्टा सा स्वशक्तिः शिवकामिनी ॥ १२८ ।

तदा न कुर्याद्ग्रहणाशक्तिसाधनमेव च ।
यदि कुर्यादसंस्कारात् संसर्गं साधकोत्तमः ॥ १२९ ।

असंस्कृत्यादिदोषेण सिद्धिहानिः प्रजायते ।
शक्तिप्रधानं भावानां त्रयाणां साधकस्य च ॥ १३० ।

दिव्यवीरपशूनाञ्च भावत्रयमुदाहृतम् ।
पशुभावे क्रियासिद्धिः पश्वाचारनिरूपणम् ॥ १३१ ।

वीरभावे क्रियासिद्धिः साक्षाद्रुद्रो न संशयः ।
दिव्यभावे वीरभावे विभिन्नमेकभावतः ॥ १३२ ।

अण्डः[1] पूर्वः सर्वगतं दिव्यभावस्य लक्षणम् ।
दिव्यभावे देवताया दर्शनं परिकीर्त्तितम् ॥ १३३ ।

वीरभावे मन्त्रसिद्धिरद्वैताचारलक्षणम् ।
आदौ भावं पशोः प्राप्य रात्रिकर्म विवर्जयेत् ॥ १३४ ।

दिवसे दिवसे स्नानं पूजानित्यक्रियान्वितः ।
पुरश्चरणवत् कार्यं शुचिभावेन सिद्ध्यति ॥ १३५ ।

पशुभावं विना वीरः को वशी भवति ध्रुवम् ।
इन्द्रियाणाञ्च दमनं दमनं शमनस्य च ॥ १३६ ।

योगशिक्षानिविष्टाङ्गो यतिर्योगपरायणः ।
सर्वक्षणादभ्यसतः[2] प्रभातावधि रात्रिषु ॥ १३७ ।

सर्वकालं च कर्तव्यो योगः सर्वसुखप्रदः ।
वाञ्छाकल्पतरुं नित्यं तरुणं पातकापहम् ॥ १३८ ।

---

१. अन्तःपूर्णं सर्वगतम्—क० ।

२. गणकार्यस्य बाहुलकं मत्वा असुधातुः तुदादौ मन्तव्यः, ततः शतृप्रत्यये इदं षष्ठ्यन्तं रूपम् ।

साधयेदवहितं मन्त्री पशुभावस्थितो यदि ।
योगभाषाविधिज्ञानं सर्वभावेषु दुर्लभम् ॥ १३९ ।

तथापि पशुभावेन शीघ्रं सिद्धयति निश्चितम् ।
गुरूणां श्रीपदाम्भोजे यस्य भक्तिर्दृढा भवेत् ॥ १४० ।

स भवेत् कामनात्यागो भावमात्रोपलक्षणम् ।
वीरभावो महाभावो न भावं[1] दुष्टचेतसाम् ॥ १४१ ।

भावं मन्दगतं सूक्ष्मं रुद्रमूर्त्याः प्रसिद्धयति ।
भ्रष्टाचारं महागूढं त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम् ॥ १४२ ।

पञ्चतत्त्वादिसिद्धयर्थं महामोहमदोद्भवम् ।
सर्वपीठकुलाचारं हठादानन्दसागरम् ॥ १४३ ।

कारुण्यवारिधिं वीरसाधने भक्तिकेवलम् ।
ज्ञानी भूत्वा पशोर्भावे वीरचारं ततः परम् ॥ १४४ ।

वीराचाराद्भवेद्रुद्रोऽन्यथा नैव च नैव च ।
भावद्वयस्थितो मन्त्री दिव्यभावं विचारयेत् ॥ १४५ ।

सदा शुचिर्दिव्यभावमाचरेत् सुसमाहितः ।
देवतायाः प्रियार्थञ्च सर्वकर्मकुलेश्वर ॥ १४६ ।

यद्यत्तत् सकलं [2]सिद्धयत्यस्माद् धर्मोदयं शुभम् ।
देवतातुल्यभावश्च देवतायाः क्रियापरः ॥ १४७ ।

तद्विद्धि देवताभावं सुदिव्यभाक्प्रकीर्तितम् ।
सर्वेषां भाववर्गाणां शक्तिमूलं न संशयः ॥ १४८ ।

भक्तिं केन प्रकारेण प्राप्नोति साधकोत्तमः ।
ज्ञात्वा देवशरीरस्य निजकार्यानुशासनात् ॥ १४९ ।

---

१. क्वचिद् घञजबन्ता अपि नपुंसके भवन्ति, सम्बन्धमनुवर्तिष्यते इति 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । २. विद्धि—क० ।

ज्ञानञ्च त्रिविधं प्रोक्तमागमाचारसम्भवम् ।
शब्दब्रह्ममयं तद्धि ज्ञानमार्गेण पश्यति ॥ १५० ।

पठित्वा सर्वशास्त्राणि स्वकर्मगायनानि च ।
कृशे विवेकमालम्ब्य नित्यं ज्ञानो च साधकः ॥ १५१ ।

विवेकसंभवं ज्ञानं शिवज्ञानप्रकाशकम् ।
लोचनद्वयहीनञ्च [1]बाह्यभावविवर्जितम् ॥ १५२ ।

लोकानां परिनिर्मुक्तं कालाकालविलोडनम् ।
नित्यज्ञानं परं ज्ञानं तं विद्धि प्राणगोचरम् ॥ १५३ ।

मानुषं सफलं जन्म सर्वशास्त्रेषु गोचरम् ।
चतुरशीतिलक्षेषु शरीरेषु शरीरिणाम् ॥ १५४ ।

न मानुष्यं विनान्यत्र तत्त्वज्ञानन्तु विद्यते ।
कदाचिल्लभ्यते जन्म मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥ १५५ ।

सोपानीभूतमोक्षस्य[2] मानुष्यं जन्म[3] दुर्लभम् ।
मानुषेषु च शंसन्ति सिद्धयः स्युः प्रधानिकाः ॥ १५६ ।

अणिमादिगुणोपेतास्तस्माद् देवो नरोत्तमः ।
विना देहेन कस्यापि पुरुषार्थो न लभ्यते ॥ १५७ ।

तस्माच्छरीरं संरक्ष्य नित्यं ज्ञानं प्रसाधय ।
मानुषं ज्ञाननिकरं ज्ञानात्मानं परं विदुः ॥ १५८ ।

मुनयो मौनशीलाश्च मुनितन्त्रादिगोचरम् ।
मानुषः सर्वगामी च नित्यस्थाननिराकुलः ॥ १५९ ।

मित्रजापं योगजापं कृत्वा पापनिवारणम् ।
परं मोक्षमवाप्नोति मानुषो नात्र संशयः ॥ १६० ।

---

१. बाह्यवाग्दृष्टिवर्जितम्—क० । २. सोपानभूतं मानुष्यं मोक्षस्य जन्मदुर्लभम्—क० ।
३. पृथक् पदमेतत्, न तु समस्तम् ।

मयोक्तानि च तन्त्राणि मद्भक्ता ये पठन्ति च ।
पठित्वा कुरुते कर्म कृत्वा मत्सन्निधिं व्रजेत् ।। १६१ ।

मदुक्तानि च शास्त्राणि न ज्ञात्वा साधको यदि ।
अन्यशास्त्राणि सम्बोध्य कोटिवर्षेण सिद्ध्यति ।। १६२ ।

शुक्तौ रजतविभ्रान्तिर्यथा भवति भैरव ।
तथान्यदर्शनेभ्यश्च भुक्तिं मुक्तिञ्च काङ्क्षति ।। १६३ ।

यत्र भोगस्तत्र मोक्षो द्वयं कुत्र न सिद्ध्यति ।
मम श्रीपादुकाम्भोजे सेवको मोक्षभोगगः ।। १६४ ।

बाह्यद्रष्टा प्रगृह्णाति आकाशस्थिततेजसम् ।
ब्रह्माण्डज्ञानद्रष्टा च देशाण्डस्थं प्रपश्यति ।। १६५ ।

घटप्रत्यक्षसमये आलोको व्यञ्जको यथा ।
विना घटत्त्वयोगेन न प्रत्यक्षो यथा घटः ।। १६६ ।

इतराद्भिद्यमानोऽपि न भेदमुपगच्छति ।
पुरुषे नैव भेदोऽस्ति विना शक्तिं कथञ्चन ।। १६७ ।

शक्तिहीनो यथा देही निर्बलो योगविर्वजितः ।
ज्ञानहीनस्तथात्मानं न पश्यति पदद्वयम् ।। १६८ ।

स्वभावं नाधिगच्छन्ति संसारज्ञानमोहिताः ।
अभिपश्यति सश्लोको यद्भावं परिभाव्यते ।। १६९ ।

ईश्वरस्यापि दूतस्य यमराजस्य बन्धनम् ।
निधनं चानुगच्छन्ति दृष्ट्वा च तनुजं घनम्[1] ।। १७० ।

लोको मोहसुरां पीत्त्वा न वेत्ति हितमात्मनः ।
सम्पदः स्वप्नमेव स्याद् यौवनं कुसुमोपमम् ।। १७१ ।

---

१. घनम्—क० ।

तडिच्चपलमायुष्यं[1] कस्याप्यज्ञानतो धृतिः ।
शतं जीवति मर्त्यश्च निद्रा स्यादर्धहारिणी ।। १७२ ।

अर्धं हरति कामिन्याः शक्तिर्बुद्धिप्रतापिनी ।
असद्वृत्तिश्च मूढानां हन्त्यायुषमर्हर्निशम् ।। १७३ ।

बाल्यरोगजरादुःखैः सर्वं[2] तदपि निष्फलम् ।
स्त्रीपुत्रपितृमात्रादिसम्बन्धः केन हेतुना ।। १७४ ।

दुःखमूलो हि संसारः स यस्यास्ति स दुःखितः ।
अस्य त्यागः कृतो येन स सुखी नात्र संशयः ।। १७५ ।

सुखदुःखपरित्यागो[3] कर्मणा किं न लभ्यते ।
लोकाचारभयार्थं हि यः करोति क्रियाविधिम् ।। १७६ ।

ब्रह्मज्ञाताहमखिले[4] ये जपन्ति निरादराः ।
सांसारिकसुखासक्तं ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनम् ।। १७७ ।

त्यजेत् तं सततं धीरश्चाण्डालमिव दूरतः ।
गृहारण्यसमालोके गतव्रीडा दिगम्बराः ।। १७८ ।

चरन्ति गर्दभाद्याश्च व्रतिनस्ते भवन्ति किम् ।
तृणपर्णोदकाहाराः सततं वनवासिनः ।। १७९ ।

हरिणादिमृगाश्चैव तापसास्ते भवन्ति किम् ।
शीतवातातपसहा भक्ष्याभक्ष्यसमा अपि ।। १८० ।

चरन्ति शूकराद्याश्च व्रतिनस्ते भवन्ति किम् ।
आकाशे पक्षिणः सर्वे भूतप्रेतादयोऽपि च ।। १८१ ।

---

१. यथा विद्युत् चपला, तथैव आयुरपि क्षणिकं भवति ।
२. वर्जम्—क० ।
३. सुखदुःखपरित्यागः कर्मणा केन लभ्यते—क० ।
४. ब्रह्मज्ञाताहमात्मानं ये वदन्ति निरादाराः—क० ।

चरन्ति रात्रिगाः सर्वे खेचराः किं महेश्वराः ।
आजन्ममरणान्तञ्च गङ्गादितटनीस्थिताः ॥ १८२ ॥

मण्डूकमत्स्यप्रमुखा व्रतिनस्ते भवन्ति किम् ।
एतज्ज्ञाननिविष्टाङ्गाः यदि गच्छन्ति पण्डिताः ॥ १८३ ॥

तथापि कर्मदोषेण नरकस्था भवन्ति हि ।
कौटिल्यालससंसर्गवर्जिता[1] ये भवन्ति हि ॥ १८४ ॥

प्राप्नुवन्ति मम स्थानं मम भक्तिपरायणाः ।
ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि शरीरमातिवाहिकम् ॥ १८५ ॥

निजदेहाभिशापेन नानारूपो भवेन्नरः ।
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां[2] नरः ॥ १८६ ॥

इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ १८७ ॥

गुरुपादविहीना ये ते नश्यन्ति ममाज्ञया ।
[3]गुरुर्मूलं हि मन्त्राणां गुरुर्मूलं परन्तपः ॥ १८८ ॥

गुरोः प्रसादमात्रेण सिद्धिरेव न संशयः ।
अहं गुरुरहं देवो मन्त्रार्थोऽस्मि न संशयः ॥ १८९ ॥

भेदका नरकं यान्ति नानाशास्त्रार्थवर्जिताः ।
सर्वासामेव विद्यानां दीक्षा मूलं यथा प्रभो ॥ १९० ॥

गुरुमूलस्वतन्त्रस्य गुरुरात्मा न संशयः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ १९१ ॥

आत्मना क्रियते कर्म भावसिद्धिस्तदा भवेत् ।
हीनाङ्गी कपटी रोगी वह्वाशी[4] शीलवर्जितः ॥ १९२ ॥

---

१. कौटिल्यं च अलससंसर्गश्चेति द्वन्द्वः, ताभ्यां वर्जिता इत्यर्थः ।

२. याति दुष्टाङ्गतिं नरः—ख० ।

३. गुरुस्थलीहतत्राणां गुरुर्मूलं परन्तपः—क० ।

४. बहु अश्नाति तच्छीलः ।

[1]मय्युपासनमास्थाय उपविद्यां सदाभ्यसेत् ।
धनं धान्यं सुतं वित्तं राज्यं ब्राह्मणभोजनम् ॥ १९३ ।

शुभार्थं सम्प्रयोक्तव्यं नान्यचिन्ता वृथाफलम् ।
नित्यश्राद्धरतो मर्त्यो धर्मशीलो नरोत्तमः ॥ १९४ ।

महीपालः प्रियाचारः पीठभ्रमणतत्परः ।
पीठे पीठे महाविद्यादर्शनं यदि लभ्यते ॥ १९५ ।

तदा तस्य करे सर्वाः सिद्धयोऽव्यक्तमण्डलाः ।
अकस्माज्जायते सिद्धिर्महामायाप्रसादतः ॥ १९६ ।

महावीरो महाधीरो दिव्यभावस्थितोऽपि वा ।
अथवा पशुभावस्थो मन्त्रपीठं विवासयेत् ॥ १९७ ।

क्रियायाः फलदं प्रोक्तं भावत्रयमनोरमम् ।
तथा च युगभावेन दिव्यवीरेण भैरव ॥ १९८ ।

प्रपश्यन्ति महावीराः पशवो हीनजातयः ।
न पश्यन्ति कलियुगे शास्त्राभिभूतचेतसः ॥ १९९ ।

अपि वर्षसहस्रेण शास्त्रान्तं नैव गच्छति ।
तर्काद्यनेकशास्त्राणि अल्पायुर्विघ्नकोटयः ॥ २०० ।

तस्मात् सारं विजानीयात् क्षीरं हंस इवाम्भसि ।
कलौ च दिव्यवीराभ्यां नित्यं तद्गतचेतसः ॥ २०१ ।

महाभक्ताः प्रपश्यन्ति महाविद्यापरं पदम् ।
साधवो मौनशीलाश्च[2] सदा साधनतत्पराः ॥ २०२ ।

दिव्यवीरस्वभावेन पश्यन्ति मत्पदाम्बुजम् ।
भावद्वयं ब्राह्मणानां [3]महासत्फलकाङ्क्षिणाम् ॥ २०३ ।

---

१. ममोपासनम्—क० ।
२. मुनेर्भावो मौनम्, मौनं शीलं येषां ते ।
३. मोक्षसत्फलकांक्षिणाम्—क० ।

अथवा चावधूतानां भावद्वयमुदाहृतम् ।
भावद्वयप्रभावेण महायोगी भवेन्नरः ॥ २०४ ।

मूर्खोऽपि वाक्पतिः श्रेष्ठो भावद्वयप्रसादतः ।
ये जानन्ति महादेव मम तन्त्रार्थसाधनम् ॥ २०५ ।

भावद्वयं हि वर्णानां ते रुद्रा नात्र संशयः ।
भावुको भक्तियोगेन्द्रः सर्वभावज्ञसाधनः ॥ २०६ ।

उन्मत्तजडवन्नित्यं निजतन्त्रार्थपारगः ।
वृक्षो वहति पुष्पाणि गन्धं जानाति नासिका ॥ २०७ ।

पठन्ति सर्वशास्त्राणि दुर्लभा भावबोधकाः ।
प्रज्ञाहीनस्य पठनमन्धस्यादर्शदर्शनम् ॥ २०८ ।

प्रज्ञावतो धर्मशास्त्रं बन्धनायोपकल्पते ।
तत्त्वमीदृगिति भवेदिति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥ २०९ ।

अहं कर्ताऽहमात्मा च सर्वव्यापी निराकुलः ।
मनसेति स्वभावश्च चिन्तयत्यपि वाक्पतिः ॥ २१० ।

सौदामिनीतेजसो वा सहस्रवर्षकं[1] यदा ।
प्रपश्यति महाज्ञानी एकचन्द्रं सहस्रकम् ॥ २११ ।

कोटिवर्षशतेनापि यत्फलं लभते नरः ।
एकक्षणमङ्घ्रिरजो[2] ध्यात्वा तत्फलमश्नुते ॥ २१२ ।

विचरेद्यदि सर्वत्र केवलानन्दवर्धनम् ।
कामरूपं महापीठं त्रिकोणाधारतैजसम् ॥ २१३ ।

जलबुद्बुद्शब्दान्तमनन्तमङ्गलात्मकम् ।
स भवेन्मम दासेन्द्रो गणेशगुहवत्प्रियः[3] ॥ २१४ ।

---

१. सौदामिनी तेजसा वा सहस्तचषकं यथा--क० ।

२. एकक्षणमदङ्घ्रिरजो--क० ।

३. गणेशश्च गुहश्च ताभ्यां तुल्यः । गुहः = कार्तिकेयः । सूतवत्प्रियः--क० ।

कङ्कालाख्या-साट्टहासा-विकटाक्षोपपीठकम् ।
विचरेत् साधकश्रेष्ठो मत्पादाब्जं यदीच्छति ।। २१५ ।

ज्वालामुखीमहापीठं मम प्रियमतर्कवित् ।
यो भ्रमेन्मम तुष्टयर्थं स योगी भवति ध्रुवम् ।। २१६ ।

भावद्वयादिनिकरं ज्वालामुख्यादिपीठकम् ।
भ्रमन्ति ये साधकेन्द्रास्ते सिद्धा नात्र संशयः ।। २१७ ।

भावात् परतरं नास्ति त्रैलोक्यसिद्धिमिच्छताम् ।
भावो हि परमं ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमनुत्तमम् ।। २१८ ।

कोटिकन्याप्रदानेन वाराणस्यां शताटनैः ।
किं कुरुक्षेत्रगमने यदि भावो न लभ्यते ।। २१९ ।

गयायां श्राद्धदानेन नानापीठाटनेन किम् ।
नानाहोमैः क्रियाभिः किं यदि भावो न लभ्यते ।। २२० ।

भावेन ज्ञानमुत्पन्नं ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात् ।
आत्मनो[1] मनसा देव्या गुरोरीश्वरमुच्यते[2] ।। २२१ ।

ध्यानं संयोजनं प्रोक्तं मोक्षमात्ममनोलयम् ।
गुरोः प्रसादमात्रेण शक्तितोषो महान् भवेत् ।। २२२ ।

शक्तिसन्तोषमात्रेण मोक्षमाप्नोति साधकः ।
गुरुमूलं जगत्सर्वं गुरुमूलं परन्तपः ।। २२३ ।

गुरोः प्रसादमात्रेण मोक्षमाप्नोति सद्वशी ।
न लङ्घयेद् गुरोराज्ञामुत्तरं न वदेत् तथा ।। २२४ ।

दिवारात्रौ गुरोराज्ञां दासवत् परिपालयेत् ।
उक्तानुक्तेषु[3] कार्येषु नोपेक्षां कारयेद् बुधः ।। २२५ ।

---

१. आत्मना मनसा वाचा गुरावीश्वर उच्यते--ख० ।

२. सन्मते--क० ।

३. उक्तानि च अनुक्तानि च, उक्तानुक्तानि तेषु ।

गच्छतः प्रयतो गच्छेद् गुरोराज्ञां न लङ्घयेत् ।
न शृणोति गुरोर्वाक्यं शृणुयाद् वा पराङ्मुखः ॥ २२६ ।

अहितं वा हितं वापि रौरवं नरकं व्रजेत् ।
आज्ञाभङ्गं गुरोर्दैवाद् यः करोति विबुद्धिमान् ॥ २२७ ।

प्रयाति नरकं घोरं शूकरत्वमवाप्नुयात् ।
आज्ञाभङ्गं तथा निन्दां गुरोरप्रियवर्तनम् ॥ २२८ ।

गुरुद्रोहञ्च यः कुर्यात् तत्संसर्गं न कारयेत् ।
गुरुद्रव्याभिलाषी[1] च गुरुस्त्रीगमनानि च ॥ २२९ ।

पातकञ्च भवेत् तस्य प्रायश्चित्तं न कारयेत् ।
गुरुं दुष्कृत्य[2] रिपुवन्निर्हरेत् परिवादतः ॥ २३० ।

अरण्ये निर्जने देशे स भवेद् ब्रह्मराक्षसः ।
पादुकाम् आसनं वस्त्रं शयनं भूषणानि च ॥ २३१ ।

दृष्ट्वा गुरुं नमस्कृत्य आत्मभोगं न कारयेत् ।
सदा च पादुकामन्त्रं जिह्वाग्रे यस्य वर्तते ॥ २३२ ।

अनायासेन धर्मार्थकाममोक्षं लभेन्नरः ।
श्रीगुरोश्चरणाम्भोजं[3] ध्यायेच्चैव सदैव तम् ॥ २३३ ।

भक्तये मुक्तये वीरं नान्यभक्तं ततोऽधिकम् ।
एकग्रामे स्थितः शिष्यो गत्वा तत्सन्निधिं[4] सदा ॥ २३४ ।

एकदेशे स्थितः शिष्यो गत्वा तत्सन्निधिं[5] सदा ।
सप्तयोजनविस्तीर्णं मासैकं प्रणमेद् गुरुम् ॥ २३५ ।

---

१. गुरोर्द्रव्यं गुरुद्रव्यम्, तद् अभिलषति तच्छीलः ।

२. गुरुं हुंकृत्य रिपुवन्निर्गत्य परिवादतः--क० ।

३. चरणौ अम्भोजमिव, उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ।

४. त्रिसन्धिं प्रणमेत् गुरुम्--क० । ५. सन्निधिं मुदा--क० ।

श्रीगुरोश्चरणाम्भोजं यस्यां दिशि विराजते ।
तस्यां दिशि नमस्कुर्यात् कायेन मनसा धिया ।। २३६ ।

विद्याङ्गमासनं मन्त्रं मुद्रां तन्त्रादिकं प्रभो ।
सर्वं गुरुमुखाल्लब्ध्वा सफलं नान्यथा भवेत् ।। २३७ ।

कम्बले कोमले वापि प्रसादे संस्थिते तथा ।
दीर्घकाष्ठेऽथवा पृष्ठे गुरुञ्चैकासनं त्यजेत् ।। २३८ ।

श्रीगुरोः पादुकामन्त्रं मूलमन्त्रं स्वपादुकाम् ।
शिष्याय नैव देवेश प्रवदेद् यस्य कस्यचित् ।। २३९ ।

यद् यदात्महितं वस्तु तद्द्रव्यं नैव वञ्चयेत् ।
गुरोर्लब्ध्वा एकवर्णं तस्य तस्यापि सुव्रत ।। २४० ।

भक्ष्यं वित्तानुसारेण गुरुमुद्दिश्य यत्कृतम् ।
स्वल्पैरपि महत्तुल्यं भुवनाद्यं दरिद्रताम् ।। २४१ ।

सर्वस्वमपि यो दद्याद् गुरुभक्तिविवर्जितः ।
नरकान्तमवाप्नोति भक्तिरेव हि कारणम् ।। २४२ ।

गुरुभक्त्या च शक्रत्वमभक्त्या शूकरो भवेत् ।
गुरुभक्तः[1] परं नास्ति भक्तिशास्त्रेषु सर्वतः ।। २४३ ।

गुरुपूजां विना नाथ कोटिपुण्यं वृथा[2] भवेत् ।। २४४ ।

।। इति [3]श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने सर्वविद्यानुष्ठाने सिद्धिमन्त्रप्रकरणे भैरवीभैरवसंवादे प्रथमः पटलः ।।

●

---

१. विद्याङ्गं शासनम्--क० ।

२. कोटिपुण्यं वृथाचयम्--क० ।

३. अतः सर्वजने ख्यातं गुरुणा सिद्धिमाप्नुयात् ।
गुरुस्त्रीपुत्रबन्धूनां दोषं नैव प्रकाशयेत् ।।
भक्षयेन्नैव तद्द्रव्यं दत्तं नैव परित्यजेत् ।--क० अधिकः पाठः ।

अथ द्वितीयः पटलः

देवी उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वदर्शनविद्यया ।
सर्वज्ञ परमानन्दो दयाबीज भयङ्कर ॥ १ ।

शृणुष्वैकमनाः[1] शम्भो कुलाचारविधिं शृणु ।
पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः प्रभो ॥ २ ।

व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूजादिकर्मणि ।
सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रो व्रतदोषोपशान्तये ॥ ३ ।

नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥ ४ ।

गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम् ।
पशुभावस्थितो मर्त्यो महासिद्धिं लभेद् ध्रुवम् ॥ ५ ।

पशूनां प्रथमो भावो वीरस्य वीरभावनम् ।
दिव्यानां दिव्यभावस्तु तेषां भावास्त्रयः स्मृताः ॥ ६ ।

स्वकुलाचारहीनो यः साधकः स्थिरमानसः ।
निष्फलार्थी[2] भवेत् क्षिप्रं कुलाचारप्रभावतः ॥ ७ ।

भैरव उवाच—

केनोपायेन भगवतीचरणाम्भोजदर्शनम् ।
प्राप्नोति पद्मवदने पशुभावस्थितो नरः ॥ ८ ।

तत्प्रकारं सुविस्तार्य कथ्यतां कुलकामिनि ।
यदि भक्तिर्दृढा मेऽस्ति यदि स्नेहोऽस्ति मां प्रति ॥ ९ ।

महाभैरवी उवाच—

प्रभाते च समुत्थाय अरुणोदयकालतः ।
निशाष्टदण्डपर्यन्तं पशूनां भाव ईरितः ॥ १० ।

---

१. एकमेकविषयकं मनो यस्य सः । २. निष्फलमर्थयते तच्छीलः ।

प्रातः [1]शय्यादिकं कृत्वा पुनः शय्यास्थितः पशुः ।
गुरुं सञ्चिन्तयेच्छीर्षाम्भोजे साहस्रके दले ॥ ११ ।

तरुणादित्यसंकाशं तेजोबिम्बं महागुरुम् ।
अनन्तानन्तमहिमासागरं शशिशेखरम् ॥ १२ ।

महाशुभ्रं भासुराङ्गं द्विनेत्रं द्विभुजं विभुम् ।
आत्मोपलब्धिर्विषमं तेजसा शुक्लवाससम् ॥ १३ ।

आज्ञाचक्रोद्‌र्ध्वनिकरं कारणं जगतां मुखम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाङ्गं वराभयकरं विभुम् ॥ १४ ।

प्रफुल्लकमलारूढं सर्वज्ञं जगदीश्वरम् ।
अन्तःप्रकाशचपलं वनमालाविभूषितम् ॥ १५ ।

रत्नालङ्कारभूषाढ्यं देवदेवं सदा भजेत् ।
अन्तर्यागक्रमेणैव पद्मपुष्पैः समर्चयेत् ॥ १६ ।

एकान्तभक्त्या प्रणमेदायुरारोग्यवृद्धये ।
अथ मध्ये जपेन्मन्त्रमाद्यन्तप्रणवेन च ॥ १७ ।

मध्ये वाग्भवमायोज्य गुरुनाम ततः परम् ।
आनन्दनाथशब्दान्ते गुरुं ङेऽन्तं समुद्धरेत् ॥ १८ ।

नमःशब्दं ततो ब्रूयात् प्रणवं सर्वसिद्धिदम् ।
महागुरोर्मनुं जप्त्वा सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥ १९ ।

वाक्सिद्धिर्वदनाम्भोजे[2] गुरुमन्त्रप्रभावतः ।
शतमष्टोत्तरं नित्यं सहस्रं वा तथाष्टकम् ॥ २० ।

प्रजप्यार्पणमाकृत्य प्राणायामत्रयञ्चरेत् ।
वाग्भवेन ततः कुर्यात् प्राणायामविधिं मुदा ॥ २१ ।

---

१. प्रातः क्रियादिकं कृत्वा--क० ।

२. वदत्यनेनेति वदनं मुखम्, तद् अम्भोजं कमलमिव इति वदनाम्भोजम्, तत्र ।

अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् ।
तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २२ ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २३ ।

देवतायाः दर्शनस्य कारणं करुणानिधिम् ।
सर्वसिद्धिप्रदातारं श्रीगुरुं प्रणमाम्यहम् ॥ २४ ।

वराभयकरं नित्यं श्वेतपद्मनिवासिनम् ।
महाभयनिहन्तारं गुरुदेवं नमाम्यहम् ॥ २५ ।

महाज्ञानाच्छापिताङ्गं नराकारं वरप्रदम् ।
चतुर्वर्गप्रदातारं[1] स्थूलसूक्ष्मद्वयान्वितम् ॥ २६ ।

सदानन्दमयं देवं नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।
शुद्धसत्त्वमयं सर्वं नित्यकालं कुलेश्वरम् ॥ २७ ।

ब्रह्मरन्ध्रे महापद्मे तेजोविम्बे निराकुले ।
योगिभिर्ध्यानगम्ये च चक्रे शुक्ले विराजिते ॥ २८ ।

सहस्रदलसङ्काशे कर्णिकामध्यमध्यके ।
महाशुक्लभासुरार्ककोटिकोटिमहौजसम् ॥ २९ ।

सर्वपीठस्थममलं परं हंसं परात्परम् ।
वेदोद्धारकरं नित्यं काम्यकर्मफलप्रदम् ॥ ३० ।

सदा मनःशक्तिमायालयस्थानं पदद्वयम् ।
शरज्ज्योत्स्नाजालमालाभिरिन्दुकोटिवन्मुखम्[2] ॥ ३१ ।

वाञ्छातिरिक्तदातारं सर्वसिद्धीश्वरं गुरुम् ।
भजामि तन्मयो भूत्वा तं हंसमण्डलोपरि ॥ ३२ ।

---

१. चत्वारो वर्गा धर्मार्थकाममोक्षाख्याः, तेषां प्रदातारम् ।

२. शोभेन्दुकोटिवन्मुखम्——क० ।

आत्मानं च निराकारं साकारं ब्रह्मरूपिणम् ।
महाविद्यामहामन्त्रदातारं परमेश्वरम् ।। ३३ ।

सर्वसिद्धिप्रदातारं गुरुदेवं नमाम्यहम् ।
कायेन मनसा वाचा ये नमन्ति निरन्तरम् ।। ३४ ।

अवश्यं श्रीगुरोः पादाम्भोरुहे ते वसन्ति हि ।
प्रभाते कोटिपुण्यञ्च प्राप्नोति साधकोत्तमः ।। ३५ ।

मध्याह्ने दशलक्षञ्च सायाह्ने कोटिपुण्यदम् ।
प्रातःकाले पठेत् स्तोत्रं ध्यानं[1] वा सुसमाहितः ।। ३६ ।

तदा सिद्धिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।। ३७ ।

शिरसि[2] सितपङ्कजे तरुणकोटिचन्द्रप्रभं
वराभयकराम्बुजं सकलदेवतारूपिणम् ।
भजामि वरदं गुरुं किरणचारुशोभाकुलं
प्रकाशितपदद्वयाम्बुजमलक्तकोटिप्रभम् ।। ३८ ।

जगद्भयनिवारणं भुवनभोगमोक्षप्रदम्
गुरोः पादयुगाम्बुजं जयति यत्र योगे जयम् ।
भजामि परमं गुरुं नयनपद्ममध्यस्थितं
भवाब्धिभयनाशनं [3]शमनरोगकायक्षयम् ।। ३९ ।

प्रकाशितसुपङ्कजे मृदुलषोडशाख्ये प्रभुं
परापरगुरुं भजे सकलबाह्यभोगप्रदम् ।
विशालनयनाम्बुजद्वयतडित्प्रभामण्डलं
कडारमणिपाटलेन्दुबिन्दुबिन्दुकम् ।। ४० ।

---

१. ध्यानन्याससमन्वितः–क० ।

२. ओं शिवः स्थितसुपङ्कजे–क० ।

३. शमनयोगकामक्षयम्–क० । रोगश्च कायक्षयश्च रोगकायक्षयौ, शमनं रोगकायक्षययोर्येन तम् ।

चलाचलकलेवरं प्रचपलदले द्वादशे
महौजसमुमापतेर्विगतदक्षभागे हृदि ।
प्रभाकरशतोज्ज्वलं सुविमलेन्दुकोट्याननं
भजामि परमेष्ठिनं गुरुमतीव वारोज्ज्वलम्[1] ।। ४१ ।

गुर्वाद्यञ्च शुभं मदननिदहनं हेममञ्जरोसारं
[2]नानाशब्दाद्भुताह्लादितपरिजनाच्चारुचक्रत्रिभङ्गम्[3] ।
नित्यं ध्यायेत् प्रभाते अरुणशतघटाशोभनं योगगम्यं
नाभौ पद्मेऽतिक्रान्ते दशदलमणिभे भाव्यते योगिभिर्यत् ।।४२।

या माता मयदानवादिस्वभुजा निर्वाणसीमापुरे
स्वाधिष्ठाननिकेतने रसदले वैकुण्ठमूले मया ।
जन्मोद्धारविकारसुप्रहरिणी[4] वेदप्रभा भाव्यते
कन्दर्पार्पितशान्तियोनिजननी विष्णुप्रिया शाङ्करी ।। ४३ ।

या [5]भाषाननकुण्डली कुलपथाच्छामाभशोभाकरी
मूले पद्मचतुर्दले कुलवती निश्वासदेशाश्रिता ।
साक्षात्काङ्क्षितकल्पवृक्ष लतिका [6]सून्ध्राषयन्ती प्रिया
नित्या योगिभयापहा विषहरा गुर्वम्बिका भाव्यते ।। ४४ ।

ऊद्ध्र्वाम्भोरुहनिःसृतामृतघटी मोदोद्बलाप्लाविता
गुर्वास्या परिपातु सूक्ष्मपथगा तेजोमयी भास्वती ।
सूक्ष्मा साधनगोचरामृतमयी मूलादिशीर्षाम्बुजे
पूर्णा चेतसि भाव्यते भुवि कदा माता सदोद्ध्र्वामगा[8] ।।४५।।

---

१. गुरुगतिवरालोम्बनम्—मु० । २. नानाशब्दैः अद्भुतमाह्लादितो यः परिजनस्तस्मात् ।

३. चक्रादिभङ्गम्—क० । ४. घोरहरिणी—क० ।

५. ताम्राणन—क० । ६. साक्षात् काङ्क्षितो यः कल्पवृक्षः (शिवः) तत्र लतिका इवेत्यर्थः ।

७. सुप्ता स्वयम्भू प्रिया—क० । ८. सदोर्ध्वाङ्गमा—क०, सदावामगा—ख० ।

स्थितिपालनयोगेन ध्यानेन पूजनेन वा ।
यः पठेत् प्रत्यहं व्याप्य[1] स देवो न तु मानुषः ।। ४६ ।

कल्याणं धनधान्यं च कीर्तिमायुर्यशःश्रियम् ।
सायाह्ने च प्रभाते च पठेद्यदि सुबुद्धिमान् ।। ४७ ।

स भवेत् साधकश्रेष्ठः कल्पद्रुमकलेवरः ।
स्तवस्यास्य [2]प्रसादेन वागीशत्वमवाप्नुयात् ।। ४८ ।

पशुभावस्थिता ये तु तेऽपि सिद्धा न संशयः ।
आदौ साधकदेवश्च सदाचारमतिः सदा ।। ४९ ।

पशुभावस्ततो वीरः सायाह्ने दिव्यभाववान् ।
एतेषां भाववर्गाणां गुरुर्वेदान्तपारगः ।। ५० ।

शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेषवान् ।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ।। ५१ ।

आश्रमी [3]ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
निग्रहानुग्रहे[4] शक्तो वशी मन्त्रार्थजापकः ।। ५२ ।

निरोगी निरहङ्कारो विकाररहितो महान् ।
पण्डितो वाक्पतिः श्रीमान् सदा यज्ञविधानकृत् ।। ५३ ।

पुरश्चरणकृत् सिद्धो हिताहितविवर्जितः ।
सर्वलक्षणसंयुक्तो [5]महाजनगणादृतः ।। ५४ ।

प्राणायामादिसिद्धान्तो ज्ञानी मौनी विरागवान् ।
तपस्वी सत्यवादी च सदा ध्यानपरायणः ।। ५५ ।

---

१. प्राप्य—क० । २. प्रभावेन—क० । ३. ज्ञाननिष्ठश्च—क० ।

४. निग्रहश्चानुग्रहश्चानयोः समाहारः । अथवा निग्रहेण सहितो निग्रहसहितः, स चासावनुग्रहश्च निग्रहानुग्रहः, मध्यमपदलोपिसमासः ।

५. महाज्ञान—क० ।

आगमार्थविशिष्टज्ञो निजधर्मपरायणः ।
अव्यक्तलिङ्गचिह्नस्थो भावको[1] भद्रवान् ॥ ५६ ।
लक्ष्मीवान् धृतिमान्नाथो गुरुरित्यभिधीयते ।
शिष्यस्तु तादृशो भूत्वा सद्गुरुं पर्युपाश्रयेत् ॥ ५७ ।
वर्जयेच्च परानन्दरहितं रूपवर्जितम् ।
कुष्ठिनं क्रूरकर्माणं निन्दितं रोगिणं गुरुम् ॥ ५८ ।
अष्टप्रकारकुष्ठेन गलत्कुष्ठिनमेव च ।
श्वित्रिणं जनहिंसार्थं सदार्थग्राहिणं तथा ॥ ५९ ।
स्वर्णविक्रयिणं चौरं बुद्धिहीनं सुखर्वकम् ।
श्यावदन्तं कुलाचाररहितं शान्तिवर्जितम् ॥ ६० ।
सकलङ्कं नेत्ररोगैः पीडितं परदारगम् ।
असंस्कारं प्रवक्तारं स्त्रीजितं चाधिकाङ्क्षकम् ॥ ६१ ।
कपटात्मानकं हिंसाविशिष्टं बहुजल्पकम् ।
बह्वाशिनं हि कृपणं मिथ्यावादिनमेव च ॥ ६२ ।
अशान्तं[2] भावहीनं च पञ्चाचारविवर्जितम् ।
दोषजालैः पूरिताङ्गं पूजयेन्न गुरुं विना ॥ ६३ ।
गुरौ मानुषबुद्धिन्तु मन्त्रेषु लिपिभावनम् ।
प्रतिमासु शिलारूपं विभाव्य नरकं व्रजेत् ॥ ६४ ।
जन्महेतू हि पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
गुरुर्विशेषतः पूज्यो धर्माधर्मप्रदर्शकः ॥ ६५ ।
गुरुः पिता गुरुर्माता गुरुर्देवो गुरुर्गतिः ।
शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥ ६६ ।
गुरोर्हितं प्रकर्तव्यं वाङ्मनःकायकर्मभिः[3] ।
अहिताचरणाद् देव विष्ठायां जायते कृमिः ॥ ६७ ।

---

१. यश्चेति पूर्तिः कर्तव्या । २. असाधुम्—क० ।
३. वाङ्मनःकायानां कर्मभिरिति द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषः ।

मन्त्रत्यागाद् भवेन्मृत्युर्गुरुत्यागाद् दरिद्रता ।
गुरुमन्त्रपरित्यागाद्रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ ६८ ।

गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदन्यदेवताम् ।
प्रयाति नरकं घोरं सा पूजा विफला भवेत् ॥ ६९ ।

गुरुवद् गुरुपुत्रेषु गुरुवत् तत्सुतादिषु ।
अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुरेव तु दैवतम् ॥ ७० ।

अमार्गस्थोऽपि मार्गस्थो गुरुरेव तु दैवतम् ।
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदो गुरुः ॥ ७१ ।

तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम् ।
[1]गुरुदेवाधीनश्चास्मि शास्त्रे मन्त्रे कुलाकुले ॥ ७२ ।

नाधिकारी भवेन्नाथ श्रीगुरोः पदभावकः ।
गुरुर्माता पिता स्वामी बान्धवः सुहृत् शिवः ॥ ७३ ।

इत्याधाय मनो नित्यं भजेत् सर्वात्मना गुरुम् ।
एकमेव परं ब्रह्म स्थूलशुक्लमणिप्रभम् ॥ ७४ ।

सर्वकर्मनियन्तारं गुरुमात्मानमाश्रयेत् ।
गुरुश्च सर्वभावानां भावमेकं न संशयः ॥ ७५ ।

निःसन्दिग्धं गुरोर्वाक्यं संशयात्मा[2] विनश्यति ।
निःसंशयी गुरुपदे सर्वत्यागी पदं व्रजेत् ॥ ७६ ।

खेचरत्वमवाप्नोति मासादेव न संशयः ।
सद्गुरुमाश्रितं शिष्टं वर्षमेकं प्रतीक्षयेत् ॥ ७७ ।

---

१. गुरुदेवं विना चास्मिन् शास्त्रे मन्त्रे कुलाकुले ।
सोऽधिकारी भवेन्नाथ श्रीगुरोः पादसेवकः ॥—क० ।

२. संशयापन्नश्चासौ आत्मा चेति मध्यमपदलोपिसमासः ।

सगुणं निर्गुणं वापि ज्ञात्वा मन्त्रं प्रदापयेत् ।
शिष्यस्य लक्षणं सर्वं शुभाशुभविवेचनम् ॥ ७८ ।

अन्यथा विप्रदोषेण सिद्धिपूजाफलं दहेत् ।
कामुकं कुटिलं लोकनिन्दितं सत्यवर्जितम् ॥ ७९ ।

अविनीतमसमर्थं प्रज्ञाहीनं रिपुप्रियम्[1] ।
सदापापक्रियायुक्तं विद्याशून्यं जडात्मकम् ॥ ८० ।

कलिदोषसमूहाङ्गं वेदक्रियाविवर्जितम् ।
आश्रमाचारहीनश्चाशुद्धान्तःकरणोद्यतम् ॥ ८१ ।

सदा श्रद्धाविरहितमधैर्यं क्रोधिनं भ्रमम् ।
असच्चरित्रं विगुणं परदारातुरं सदा ॥ ८२ ।

असद्बुद्धिसमूहोत्थमभक्तं द्वैतचेतसम् ।
[2]नानानिन्दावृताङ्गं च तं शिष्यं वर्जयेद् गुरुः ॥ ८३ ।

यदि न त्यज्यते वीर धनादिदानहेतुना ।
नारकी शिष्यवत् पापी तद्विशिष्टमवाप्नुयात् ॥ ८४ ।

क्षणादसिद्धः स भवेत् शिष्यासादितपातकैः[3] ।
अकस्मान्नरकं प्राप्य कार्यनाशाय केवलम् ॥ ८५ ।

विचार्य यत्नाद् विधिवत् शिष्यसंग्रहमाचरेत् ।
अन्यथा शिष्यदोषेण नरकस्थो भवेद् गुरुः ॥ ८६ ।

न पत्नीं दीक्षयेद् भर्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं नैव दीक्षयेत् ॥ ८७ ।

सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन भैरवस्तु न च सा पुत्रिका भवेत् ।
मन्त्राणां देवता ज्ञेया देवता गुरुरूपिणी ॥ ८८ ।

---

१. यत् तच्छिष्यम्—क० ।   २. नानानिन्दाभिरावृतमङ्गं यस्य सः, तम् ।
३. शिष्येण आसादितानि पातकानि तैः । शिष्यदोषादिपातकैः—क० ।

तेषां भेदो न कर्तव्यो यदीच्छेच्छुभमात्मनः ।
एकग्रामे स्थितः शिष्यस्त्रिसन्ध्यं प्रणमेद् गुरुम् ।। ८९ ।

क्रोशमात्रस्थितो भक्त्या गुरुं प्रतिदिनं नमेत् ।
अर्धयोजनतः शिष्यः प्रणमेत् पञ्चपर्वसु ।। ९० ।

एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधिः ।
दूरदेशस्थितः शिष्यो भक्त्या तत्सन्निधिं गतः ।। ९१ ।

तन्त्रयोजनसंख्योक्तमासेन प्रणमेद् गुरुम् ।
वर्षैकेण भवेद् योग्यो विप्रो हि गुरुभावतः[1] ।। ९२ ।

वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः ।
चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता ।। ९३ ।

यदि भाग्यवशेनैव सिद्धमन्त्रं लभेत् प्रभो ।
महाविद्या त्रिशक्त्याश्च गृह्णीयात् तत्कुलाद्ध्रुवम् ।। ९४ ।

गुरोर्विचारं सर्वत्र तातमातामहं विना ।
प्रमादाच्च तथाज्ञानाद् एभ्यो मन्त्रं समाचरन् ।। ९५ ।

प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् ।
सावित्रीमन्त्रजापञ्च लक्ष्यं जाप्यं जगत्पतेः ।। ९६ ।

विष्णोर्वा प्रणवं लक्ष्यं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ।
अशक्तश्चेन्महादेव चायुतं प्रजपेन्मनुम् ।। ९७ ।

दशसाहस्रजाप्येन सर्वकल्मषनाशिनी ।
गायत्रीच्छन्दसां माता पापराशितुलानला ।। ९८ ।

मम मूर्त्तिप्रकाशा च पशुभावविवर्जिता ।
फलोद्भवप्रकरणे ब्रह्मणापद्यते निशि ।। ९९ ।

यदि भाग्यवशाद् देव सिद्धमन्त्रं गुरुं तथा ।
तदैव तान्तु दीक्षेत अष्टैश्वर्याय[2] केवलम् ।। १०० ।

---

१. गुणसमन्वितः—क० । २. अष्टानामैश्वर्याणां समाहारः, अष्टैश्वर्यं तस्मै ।

निर्बीजञ्च पितुर्मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति ।
ज्येष्ठपुत्राय दातव्यं कुलीनैः कुलपण्डितैः ॥ १०१ ।

कुलयुक्ताय[1] दान्ताय महामन्त्रं कुलेश्वरम् ।
तदैव मुक्तिमाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ॥ १०२ ।

कनिष्ठञ्च रिपुं चापि सोदरं वैरिपक्षगम् ।
मातामहञ्च पितरं यतिञ्च वनवासिनम् ॥ १०३ ।

अनाश्रमं[2] कुसंसर्गं स्वकुलत्यागिनन्तथा ।
वर्जयित्वा च शिष्यांस्तान् दीक्षाविधिमुपाचरेत् ॥ १०४ ।

अन्यथा[3] तद्विरोधेन कामनाभोगनाशनम् ।
सिद्धमन्त्रञ्च गृह्णीयाद् दुष्कुलादपि भैरव ॥ १०५ ।

सद्गुरो[4]र्भावनेच्छन्नरूपे रूपे धरे शुभे ।
तत्र दीक्षां समाकुर्वन् अष्टैश्वर्यजयं लभेत्[5] ॥ १०६ ।

स्वप्ने तु नियमो नास्ति दीक्षासु गुरुशिष्ययोः ।
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते संस्कारेणैव शुद्धयति ॥ १०७ ।

साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।
सर्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥ १०८ ।

सर्वलक्षणसम्पन्ना जापिका पद्मलोचना ।
रत्नालङ्कारसंयुक्ता वर्णाभूवनभूषिता ॥ १०९ ।

शान्ता कुलीना कुलजा चन्द्रास्या सर्ववृद्धिगा ।
अनन्तगुणसम्पन्ना रुद्रत्वदायिनी प्रिया ॥ ११० ।

---

१. गुणयुक्ताय–क० । २. नानाश्रमम्–क० ।

३. अन्यथा तद्विरोधेन कार्यनाशो भवेद्ध्रुवम्–क० । ४. यद्भवौ–ग० ।

५. अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति लभ्धातोः परस्मैपदेऽस्य रूपस्य साधुता ।

गुरुरूपा मुक्तिदात्री शिवज्ञाननिरूपिणी ।
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्जिता ।। १११ ।

स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मन्त्रश्चाष्टगुणाः स्मृताः ।
पुत्रिणी विधवा ग्राह्या केवला ऋणकारिणी[१] ।। ११२ ।

सिद्धमन्त्रो यदि भवेद् गृह्णीयाद्विधवामुखात् ।
केवलं सुफलं[२] तत्र मातुरष्टगुणं ध्रुवम् ।। ११३ ।

सधवा[३] स्वप्रकृत्या च ददाति यदि तन्मनुम् ।
ततोऽष्टगुणमाप्नोति यदि सा पुत्रिणी सती ।। ११४ ।

यदि माता स्वकं मन्त्रं ददाति स्वसुताय च ।
तदाष्टसिद्धिमाप्नोति भक्तिमार्गे न संशयः ।। ११५ ।

तदैव दुर्लभं देव यदि मात्रा प्रदीयते ।
आदौ भक्ति ततो मुक्ति सम्प्राप्य कालरूपधृक्[४] ।। ११६ ।

सहस्रकोटिविद्यार्थं जानाति नात्र संशयः ।
स्वप्ने तु माता यदि वा ददाति शुद्धमन्त्रकम् ।। ११७ ।

पुनर्दीक्षां सोऽपि कृत्वा दानवत्वमवाप्नुयात् ।
यदि भाग्यवशेनैव जननी दानवर्तिनी[५] ।। ११८ ।

तदा सिद्धिमवाप्नोति तत्र मन्त्रं विचारयेत् ।
स्वीयमन्त्रोपदेशेन[६] न कुर्याद् गुरुचिन्तनम् ।। ११९ ।

---

१. आनन्दकारिणी—क० ।   २. सफलं तन्त्रे—क० ।

३. सधवा स्वप्नविषये ददाति यदि सन्मनुम् ।
तत्राष्ट .... ।।—क० ।

४. कालरूपेण धृष्णोति इति कालरूपधृक्, धृषेः क्विप्, क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वम् ।

५. चानुवर्तिनी—क० ।   ६. तु—क० ।

तथा श्रीललिता काली महाविद्या महामनोः[1] ।
सर्वसिद्धियुतो भूत्वा वत्सरात् तां प्रपश्यति ॥ १२० ।

काली कल्पलता देवो महाविद्यादिसाधने ।
गुरुचिन्ता न कर्तव्या ये जानन्ति गुरोर्वचः ॥ १२१ ।

यदि मन्त्रं विचार्याशु गृह्णाति साधकोत्तमः ।
अनन्तकोटिपुण्यस्य द्विगुणं भवति ध्रुवम् ॥ १२२ ।

विचार्य चक्रसारञ्च मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।
वैकुण्ठनगरे वासस्तेषां जन्मशतैरपि ॥ १२३ ।

इति श्रुत्वा महादेवो महादेव्याः सरस्वतीम् ।
उवाच पुनरानन्दपुलकोल्लासविग्रहः ॥ १२४ ।

ज्ञातुं चक्रं षोडशञ्च चक्रहस्तवरप्रदम्[2] ।
अत्यद्भुतफलोपेतं धर्मार्थकाममोक्षदम् ॥ १२५ ।

श्रीभैरव उवाच—

कथयस्व महादेवि कुलसद्भावप्राप्तये[3] ।
यदि मे सुकृपादृष्टिः[4] वर्तते स्नेहसागरे ॥ १२६ ।

त्वत्प्रसादाद्भैरवोऽहं कालोऽहं जगदीश्वरः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदाता च योगयोग्यो दिगम्बरः[5] ॥ १२७ ।

इदानीं सर्वविद्यानां दीक्षाद्यं चक्रमण्डलम् ।
[6]अकालकुलहीनञ्चाकडमञ्च[7] कुलाकुलम् ॥ १२८ ।

---

१. महामनोः–क० ।
२. पुरप्रदम्–ख० ग० ।
३. पण्डिते–ख० ग० ।
४. स्वक्कपादृष्टि इति ग० ख० ।
५. यागयोगो—ख० ग० ।
६. अकालः कालरहितः कुलहीनश्च, कर्मधारयसमासः ।
७. कालीकुलकुलान्तरे–क० ।

[1]श्रीभैरवी उवाच—

ताराचक्रं राशिचक्रं कूर्मचक्रं तथापरम् ।
शिवचक्रं विष्णुचक्रं ब्रह्मचक्रं विलक्षणम् ॥ १२९ ।

देवचक्रं ऋणिधनि उल्काचक्रं ततः परम् ।
वामाचक्रं चतुश्चक्रं सूक्ष्मचक्रं ततो वदेत् ॥ १३० ।

तथा क-थ-ह-चक्रञ्च कथितं षोडशं प्रभो[2] ।
एतदुत्तीर्णमन्त्रञ्च ये गृह्णन्ति नरोत्तमाः ॥ १३१ ।

तेषामसाध्यं जगति न किमपि वर्तते ध्रुवम् ।
किमन्यत् कथयामीह देवतादर्शनं लभेत्[3] ॥ १३२ ।

सर्वत्रगामी स भवेत् चक्रराजप्रसादतः ।
सर्वचक्रविचारञ्च न जानाति द्विजोत्तमः ॥ १३३ ।

यज्जानाति तद्विचार्यं देवताप्रीतिकारकम् ।
ताराशुद्धिं वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिं शिवस्य च ॥ १३४ ।

राशिशुद्धिं त्रैपुरस्य गोपालेऽकडमः स्मृतः ।
अकडमो वामने च गणेशे हरचक्रतः ॥ १३५ ।

कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कुलाकुलम् ।
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ॥ १३६ ।

त्रैपुरं तारचक्रे च शुद्धं मन्त्रं भजेद् बुधः ।
वैष्णवं राशिसंशुद्धं शैवञ्चाकडमं स्मृतम् ॥ १३७ ।

---

१. शृणु नाथ प्रवक्ष्यामि त्वं योग्योऽसि सुरद्रुमः ।
नानाविशेषणे सक्तः सावधानोऽवधारय ॥
आदावकडमं प्रोक्तं श्रीचक्रञ्च कुलाकुलम् ॥ अधिकः—क० ।

२. कथय त्वं मयि प्रभो—ख० ग० ।

३. पूर्ववत् परस्मैपदम् ।

कालिकायाश्च ताराया: हरचक्रं शुभं भवेत् ।
चण्डिकाया भवेत् कोष्ठे गोपाले ऋक्षचक्रकम्[1] ।। १३८ ।

हरचक्रे सर्वमन्त्रान् ऋणाधिक्येन चाश्रयेत् ।
ऋणाधिक्ये शुभं विद्याद् धनाधिक्ये च नो विधिः ।। १३९ ।

दोषान् संशोध्य गृह्णीयान्मध्यदेशे तु साधकः ।
पितृमातृकृतं नाम त्यक्त्वा शर्मादिदेवकान् ।। १४० ।

श्रीवर्णञ्च ततो विद्याचक्रेषु योजयेत् क्रमात् ।
क्रमेण शृणु तत्सर्वं शुभाशुभफलप्रदम् ।। १४१ ।

जापकानां भावुकानां शुद्धं सिद्ध्यति तत्क्षणात् ।
मन्त्रमात्रं प्रसिद्ध्येत भक्तानामिति निश्चयः ।। १४२ ।

कुलीनकुलजातानां ध्यानमार्गार्थंगामिनाम् ।
महाविद्या महाज्ञानं[2] संशुद्धमपि सिध्यति ।। १४३ ।

सिद्धमन्त्रप्रकरणे यदुक्तञ्च महेश्वर ।
अष्टसिद्धिकरे तस्य सायुज्यपदमाप्नुयात् ।। १४४ ।

चक्रं षोडशसारञ्च सर्वेषां मन्त्रसिद्धये ।। १४५ ।

विचार्य सर्वमन्त्रञ्च यन्मया गदितं हितम् ।
आदौ बालाभैरवीणामकडमान्मतं मया ।। १४६ ।

कुमारीललितादेव्याः कुरुकुल्लादिसाधने ।
श्रीचक्रं फलदं प्रोक्तं सर्वचक्रफलप्रदम् ।। १४७ ।

योगिन्यादिसाधने च ताराचक्रं महत्फलम् ।
उन्मत्तभैरवीविद्याद्यादिसाधननिर्मले[3] ।। १४८ ।

---

१. गोपाले सूक्ष्मचक्रकम्–क० । २. महामन्त्रम्–क० ।

३. उन्मत्तभैरवी विद्या आद्यादि साधने निर्मले इत्यर्थः ।

राशिचक्रं कोटिफलं नानारत्नप्रदं शुभम् ।
प्रत्यङ्गिरासाधने च उल्काविद्यादिसाधने ॥ १४९ ।

शिवचक्रं महापुण्यं सर्वचक्रफलप्रदम् ।
कालिकार्चिकामन्त्रे विमलाद्यादिसाधने ॥ १५० ।

सम्पत्प्रदाभैरवीणां मन्त्रग्रहणकर्मणि ।
विष्णुचक्रे कोटिशतं पुण्यं प्राप्नोति मानवः ॥ १५१ ।

छिन्नादिश्रीविद्यायाः[1] कृत्यादेव्याश्च साधने ।
नक्षत्रविद्याकामाख्या ब्रह्माण्यादि सुसाधने ॥ १५२ ।

ब्रह्मचक्रं महापुण्यं सर्वविद्याफलं लभेत् ।
कोटिजाप्येन यत्पुण्यं ग्रहणात् तत्फलं लभेत्[2] ॥ १५३ ।

वज्रज्वालामहाविद्यासाधने मन्त्रजापने ।
गुह्यकालीसाधने च कुब्जिकामन्त्रसाधने ॥ १५४ ।

देवचक्रं शुभं प्रोक्तं वाक्यसिद्धिप्रदायकम् ।
कामेश्वरी[3]अट्टहासा मन्त्रसाधनकर्मणि ॥ १५५ ।

राकिणोमन्दिरादेवी[4] मन्दिरामन्त्रसाधने ।
ऋणिधनिमहाचक्रं विचार्यं सर्वसिद्धिदम् ॥ १५६ ।

श्रीविद्याभुवनेशानी-भैरवीसाधने तथा ।
पृथ्वीकुलावतीवीणासाधने[5] वामनीमनोः ॥ १५७ ।

उल्काचक्रं महापुण्यं राजत्वफलदं शुभम् ।
शिवादिनायिकामन्त्रे बालाचक्रं[6] सुखप्रदम् ॥ १५८ ।

---

१. उग्रविद्यायाः—क० ।
२. पूर्ववत् परस्मैपदम् ।
३. पृषोदरादित्वाद् आर्षत्वाद्वा प्रकृतिभावः ।
४. दक्षिणी—क० ।
५. चीनासाधने वासनीमनो—क० ।
६. वामाचक्रं—क० ।

फेत्कारी मन्त्रजाप्ये च उड्डीयानेश्वरी मनोः ।
चतुश्चक्रं शतफलं महामन्त्रफलप्रदम् ॥ १५९ ।

द्राविणीदीर्घजङ्घादि ज्वालामुख्यादिसाधने[1] ।
नारसिंहीसाधने च सूक्ष्मचक्रं फलोद्भवम् ॥ १६० ।

हरिणी मोहिनी कात्यायनी-साधनकर्मणि ।
वैष्णवे च तथा शैवे देवीमन्त्रे च भैरव ॥ १६१ ।

अकथहं महाचक्रं विचार्यं यत्नपूर्वकम् ।
यो गृह्णाति महामन्त्रं स शिवो नात्र संशयः ॥ १६२ ।

॥ इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महायन्त्रोद्दीपने सर्वचक्रानुष्ठाने महागुरुप्रकरणे भावनिर्णये भैरवीभैरवसंवादे द्वितीयः पटलः ॥



१. ज्वाला मुखे यस्याः सा ज्वालामुखी, सा आदिर्यासां ताः ज्वालामुख्यादयः, तासां साधनं यत्कर्म, तस्मिन् । बहुव्रीहिगर्भषष्ठीतत्पुरुषगर्भः कर्मधारयः ।

अथ तृतीयः पटलः

भैरवी उवाच—

अथ चक्रं प्रवक्ष्यामि कालाकालविचारकम् ।
यदाश्रितो महावीरो[1] दीव्यो वा पशुभाववान् ॥ १ ।

चक्रराजं प्रविचार्य सिद्धमन्त्रं न चालयेत् ।
प्रबलस्य प्रचण्डस्य प्रासादस्य महामनोः ॥ २ ।

शक्तिकूटादिमन्त्राणां[2] सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ।
वराहार्कनृसिंहस्य तथा[3] पञ्चाक्षरस्य च ॥ ३ ।

महामन्त्रस्य[4] कालस्य चन्द्रचूडस्य सन्मनोः ।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ॥ ४ ।

विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
सूर्यमन्त्रस्य योगस्य कृत्यामन्त्रस्य शङ्कर ॥ ५ ।

शंभुबीजस्य देवस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ।
चक्रेश्वरस्य चन्द्रस्य वरुणस्य महामनोः ॥ ६ ।

कालीतारादिमन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ।
तथापि शोधयेन्मन्त्रं प्रशंसापरमेव तत् ॥ ७ ।

---

१. यदाश्रित्य महादेवी इति क० ।

२. शक्तिहृदादि इति क० ।

३. सिद्धादीन्नैव शोधयेत् का० ।

४. श्रीदत्तस्य तथा सुप्तलब्धस्य च महामनोः ।
एकाक्षरस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ॥
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धमन्त्रस्य वैदिके ।
इत्यष्टाक्षरमन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ॥ इत्यधिकः पाठः क० ।

यत्र प्रशंसापरमं तत्कार्यं दैवतं स्मृतम् ।
प्रशंसा यत्र नास्त्येव तत्कार्यं नापि कारयेत् ॥ ८ ।

अत्यन्तफलदं मन्त्रं गृह्णीयात् [1]कुलरक्षणात् ।
धनिमन्त्रं न गृह्णीयाद् अकूलञ्च तथैव च ॥ ९ ।

[2]गृहीत्वा निधनं याति कोटिजाप्येन सिद्धयति ।
मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात्[3] ॥ १० ।

यतः करोति संसिद्धौ मन्त्र इत्यभिधीयते ।
प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा ॥ ११ ।

आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चानपसंज्ञकम् ।
पितुर्मन्त्रं तथा मातुर्मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम् ॥ १२ ।

शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ॥ १३ ।

न भवन्ति श्रिये तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ।
देवीदीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ॥ १४ ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ।
[4]विचारं चक्रसारस्य करणीयमवश्यकम् ॥ १५ ।

अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ।
तस्माद्दीक्षा प्रयत्नेन सदा कार्या च तान्त्रिकात् ॥ १६ ।

दीक्षापूर्वदिने कुर्यात् सुविचारं प्रयत्नतः ।
तत्प्रकारं प्रयत्नेन कार्यं पर्वतपूजित ॥ १७ ।

आदावकडमे सिद्धिर्मन्त्रं सञ्चारयेद् बुधः ।
रेखाद्वयं पूर्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत् ॥ १८ ।

---

१. कुलवर्त्मना इति क० ।
२. विघ्नविज्ञानम् इति का० ।
३. भीत्रार्थानां भयहेतुरिति पञ्चमी ।
४. विचार्यक्रमारभ्यं करणीयमवश्यकम् इति क० ।

चतुष्कोणे चतूरेखा कडमं चक्रमण्डलम् ।
भ्रामयित्त्वा महावृत्तं[1] निर्माय वर्णमालिखेत् ॥ १९ ।

अकारादिक्षकारान्तान् क्लीबहीनान् लिखेत्ततः ।
एकैकमतो लेख्यान् मेषादिषु वृषान्तकान् ॥ २० ।

वामावर्त्तेन गणयेत् क्रमशो वीरवल्लभ ।
तन्त्रमार्गेण गणयेन्नामादिवर्णकादिमान् ॥ २१ ।

मेषादितोऽपि मीनान्तं क्रमशः शास्त्रपण्डितः ।
सिद्धसाध्यसुसिद्धादीन्[2] पुनः सिद्धादयः पुनः ॥ २२ ।

नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके ।
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः ॥ २३ ।

एतत्ते कथितं नाथ अकडमादिकमुत्तमम् ।
पद्माकारं महाचक्रं दलाष्टकसमन्वितम् ॥ २४ ।

अ आ वर्णद्वयं पूर्वे द्वितीये च द्वितीयकम् ।
तृतीये कर्णयुग्मञ्च चतुर्थे नासिकाद्वयम् ॥ २५ ।

पञ्चमे नयनं प्रोक्तं षष्ठे ओष्ठाधरं तथा ।
सप्तमे दन्तयुग्मञ्च अष्टमे षोडशस्वरम् ॥ २६ ।

कवर्गञ्च पूर्वदले द्वितीये च चवर्गकम् ।
तृतीये च टवर्गञ्च चतुर्थे च तवर्गकम् ॥ २७ ।

पवर्गं पञ्चमे प्रोक्तं यवान्तं षष्ठपत्रके ।
सप्तमे शषसान् लिख्य लक्षमष्टमके पदे ॥ २८ ।

सुखं राज्यं धनं विद्यां यौवनायुषमेव च ।
विचार्य चक्रमाप्नोति पुत्रत्त्वञ्च स्वजीवनम् ॥ २९ ।

स्वीयनामाक्षरं तत्र देवनामाक्षरं तथा ।
एकस्थानं युगस्थानं विरोधं द्विविधं स्मृतम् ॥ ३० ।

---

१. महाचित्तम् इति क० ।

२. सिद्धसाध्यसुसिद्धा आदयो येषां तान्, अस्य गणयेदित्यनेनान्वयः ।

जीवनं मरणं तत्र आकारादिसुपत्रके ।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री मरणं वर्जयेत् सदा ।। ३१ ।

यत्रास्ति मरणं तत्र जीवनं नास्ति निश्चितम् ।
परस्परविरोधेन सिद्धमन्त्रश्च मूलदम्[1] ।। ३२ ।

जीवने जीवनं ग्राह्यं सर्वत्र मरणं त्यजेत् ।
कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह ।। ३३ ।

वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् ।
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घाः बिन्द्वन्ताः[2] सन्धिसम्भवाः[3] ।। ३४ ।

कादयः पञ्चशः षक्षलसहान्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम् ।। ३५ ।

यद्येकभूतदैवत्यं [4]जानीयात्सकुलं हितम् ।
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम् ।। ३६ ।

पार्थिवाणाञ्च सर्वेषां शत्रुराग्नेयमम्भसाम् ।
ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्मारुतः परिकीर्त्तितः ।। ३७ ।

पार्थिवे वारुणं मित्रं तैजसं शत्रुरीरितः ।
नाभसं सर्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव शीलयेत् ।। ३८ ।

रेखाष्टकं हि पूर्वाग्रं रेखैकादशमध्यतः ।
दक्षिणोत्तरभागेन दक्षिणावधिमालिखेत् ।। ३९ ।

कुलाकुलञ्च कथितं ताराचक्रं पुनः शृणु ।
दक्षिणोत्तरदेशे तु रेखाचतुष्टयं लिखेत् ।। ४० ।

दशरेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्याः वीरवन्दित ।
अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः ।। ४१ ।

---

१. मृत्युदम् इति–क० ।
२. बिन्दुः अन्तो येषां ते ।
३. सन्धिषु संभवो येषां ते ।
४. मङ्गलं हि तत् इति–क० ।

वक्ष्यमाणक्रमेणैव तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् ।
युग्ममेकं तृतीयञ्च[1] वेदमेकैकयुग्मकम् ।। ४२ ।

एकयुग्मं तथैकञ्च युगलं युगलं युगम् ।
एकं युग्मं तृतीयञ्च चन्द्रनेत्रं[2] विविधं विधुम् ।। ४३ ।

चन्द्रयुग्मं चन्द्रयुग्मं रामवेदं गृहे शुभे ।
वर्णाः क्रमाः स्वराण्येव रेवत्यश्विगतावुभौ ।। ४४ ।

अकारद्वयमश्विन्यां[3] देवतागणसम्भवाः ।
इकारं भरणी सत्यां कृत्स्नमुस्वरकृत्तिका ।। ४५ ।

राक्षसी कृत्तिका भूमौ सर्वविघ्नविनाशिनी ।
नासिकागण्डमन्त्रञ्च रोहिणी शिवरूपिणी ।। ४६ ।

ओष्ठमध्ये मृगशिरा देवता परिकीर्त्तिता ।
अधरान्तमार्द्रया च मानुषं सर्वलक्षणम् ।। ४७ ।

दन्तयुग्मं पुनर्वस्वाच्छादितं मानुषं प्रियम् ।
कः पुष्या देवता ज्ञेया खगाश्लेषा च राक्षसी ।। ४८ ।

मघावक्षे घडान्ता च तथा च पूर्वफाल्गुनी ।
छजोत्तरा-फाल्गुनी च मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ।। ४९ ।

झञहस्ता देवगणा टठचित्रा च राक्षसी ।
डस्वाती देवरमणी विशाखा ढणराक्षसी ।। ५० ।

तण्यदानुराधया च शोभिता देवनायिका ।
ध ज्येष्ठा राक्षसी ज्ञेया मूलानपफराक्षसी ।। ५१ ।

पूर्वाषाढा मानुसानी बकाराक्षयमालिनी ।
भोत्तराषाढया मर्त्यो मकारः श्रवणः मतः ।। ५२ ।

धनिष्ठा यरवक्षः स्त्रीलस्था शतभिषा तथा ।
वशपूर्वभाद्रपदा मनुजाः परिकीर्तिताः ।। ५३ ।

---

१. तुरीयञ्च इति–क० ।
२. चन्द्रानलविधुम्, विधुम् इति–क० ।
३. अकारादिवर्णानां तत्तन्नक्षत्रे स्थापना कृता ।

तथोत्तराभाद्रपदा मानुषी-मङ्गलोद्भवा ।
अं अः लक्षरेवती च देवकन्याः प्रकीर्तिताः ।। ५४ ।

स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ।। ५५ ।

जन्मसम्पत् विपत् क्षेमप्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च गणयेच्च पुनः पुनः ।। ५६ ।

वर्जयेज्जन्मनक्षत्रं तृतीयं पञ्चसप्तकम् ।
षडष्टनवभद्राणि युगञ्च युग्मकं तथा ।। ५७ ।

यदीह निजनक्षत्रं न जानाति द्विजोत्तमः ।
नामाद्यक्षरसम्भूतं स्वतारमविरोधकम् ।। ५८ ।

विनीय गणयेन्मन्त्री शुभाशुभविचारवान् ।
प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ।। ५९ ।

इत्येतत् कथितं नाथ ममात्मा पुरुषेश्वर ।
कुलाकुलमनन्ताख्यं ताराचक्रं मनोर्गुणम् ।। ६० ।

तारामन्त्रं प्रदीपाभं रत्नभाण्डस्थितामृतम् ।
एतद्विचारे महतीं सिद्धिमाप्नोति मानवः ।। ६१ ।

राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि सिद्धिलक्षणमुत्तमम् ।
क्रमेण देया युगला रेखा पूर्वापरोद्गमा ।। ६२ ।

तन्मध्यतो द्वयं दद्याद्रेखाग्निदक्षिणे ततः ।
अग्निनैर्ऋतिवायवीशक्रमेण रेखयेत् तथा ।। ६३ ।

विलिखेन्मेषराश्यादि मीनान्तं सर्ववर्णकान् ।
कन्यागृहगतान्[1] शादिवर्णानालिख्य यत्नतः ।। ६४ ।

गणयेत्साधकश्रेष्ठो लग्नाद्यामव्ययान्तकान् ।
स्वराशिदेवकोष्ठानामनुकूलान्भजेन्मनून् ।। ६५ ।

---

१. क्रमेण विलिखेद् वीर राशिचक्रे च साधक ।
वेदरामं रामहस्तं भज लोचनमेव च ॥
पञ्चभूतं पञ्चभूतं पञ्चवेदादिवर्णकान् ।

राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुमृति व्ययम् ।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः ॥ ६६ ।

साध्याद्यक्षरराश्यन्तं गणयेत् साधकाक्षरात् ।
एकं वा पञ्च नवमं बान्धवं परिकीर्तितम् ॥ ६७ ।

द्विषड्दशमसंस्थाश्च सेवकाः परिकीर्तिताः ।
रामरुद्राश्च मुनयः पोषकाः परिकीर्तिताः ॥ ६८ ।

सूर्याष्टवेदयुक्तास्तु घातकाः सर्वदोषदाः ।
शक्त्यादौ तु महादेव कुलचूडामणिर्यतिः ॥ ६९ ।

वर्जयेत् षष्ठगेहञ्च अष्टमं द्वादशं तथा ।
लग्नं धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ॥ ७० ।

मरणं धर्मकर्मायव्यया द्वादशराशयः ।
नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं दिशेत् ॥ ७१ ।

वैष्णवे तु महाशत्रोः स्थाने बन्धुः प्रकीर्तितः ।
कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम् ॥ ७२ ।

यज्ज्ञात्वा सर्वशास्त्राणि जानाति पण्डितोत्तमः ।
अभेद्यभेदकं चक्रं शृणुष्वादरपूर्वकम् ॥ ७३ ।

कूर्माकारं[1] महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम् ।
मुण्डे स्वरा दक्षपादे कवर्गं वामपादके ॥ ७४ ।

चवर्गं कीर्तितं पश्चाद् अधःपादे टवर्गकम् ।
तदधस्तु तवर्गं स्यादुदरे च पवर्गकम् ॥ ७५ ।

यवान्तं हृदये प्रोक्तं सहान्तं पृष्ठमध्यके ।
लाङ्गूले शत्रुबीजञ्च क्षकारं लिङ्गमध्यके ॥ ७६ ।

लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्रं कलिमलापहम् ।
स्वरे लाभं कवर्गे श्रीश्चवर्गे च विवेकदम् ॥ ७७ ।

---

१. सकले कूर्मशरीरे तत्तदङ्गेषु वर्गस्थापनव्यवस्था ।

टवर्गे राजपदवीं तवर्गे धनवान् भवेत् ।
उदरे सर्वनाशः स्याद् हृदये बहुदुःखदम् ॥ ७८ ।
पृष्ठे च सर्वसन्तोषं लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् ।
वैभवं पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके ॥ ७९ ।
विरुद्धद्वयलाभे तु न कुर्याच्चक्रचिन्तनम् ।
विरुद्धैके धर्मनाशो युग्मदोषे च मारणम् ॥ ८० ।
यत्र देवाक्षरञ्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम् ।
विरुद्धञ्चेत्त्यजेत् शत्रुमन्यमन्त्रं विचारयेत् ॥ ८१ ।
पृथक्स्थाने यदि भवेद्वर्णमाला महेश्वर ।
यदि तत् सौख्यभावः स्यात् सौख्यं नापि विवर्जयेत् ॥ ८२ ।
विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च सन्त्यजेत् ।
इति ते कथितं देवि दृष्टादृष्टफलप्रदम् ॥ ८३ ।
यः शोधयेच्चरेद् वर्णं मन्त्रमालामहेश्वरः ।
यदि शुध्यति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम् ॥ ८४ ।
शिवचक्रं प्रवक्ष्यामि महाकालकुलेश्वर ।
अवश्यं सिद्धिमाप्नोति शिवचक्रप्रभावतः ॥ ८५ ।
षट्कोणमध्यदेशे तु चतुरस्रं लिखेद् बुधः ।
तन्मध्ये विलिखेच्चारु चतुरस्रं सवर्णकम् ॥ ८६ ।
मस्तकस्थत्रिकोणे तु शिवसंस्थानमन्त्रकम् ।
दक्षिणावर्तमानेन गणयेत् सर्वमन्त्रकम् ॥ ८७ ।
विष्णुस्थाने स्वमन्त्रञ्च द्वितीये च त्रिकोणके ।
त्रिकोणे च तृतीये च ब्रह्मसंस्थानमन्त्रकम् ॥ ८८ ।
शक्तिमन्त्रादिसंस्थानं त्रिकोणाधो मुखे तथा ।
नायिकामन्त्रसंस्थानं त्रिकोणाधो मुखे तथा ॥ ८९ ।
नायिकामन्त्रसंस्थानं तद्वामे दुर्लभं शुभम् ।
तदूर्द्ध्वे च त्रिकोणे च भूतसंस्थानमन्त्रकम् ॥ ९० ।

शिवाधो यक्षमन्त्रस्य संस्थानमतिदुर्लभम् ।
विष्णुब्रह्मसन्धिदेशे [1]महाविद्यापदं ध्रुवम् ॥ ९१ ॥

[2]स्वरस्थानं तथा वर्णस्थानं शृणु महाप्रभो ।
अ-आवर्णद्वयं शैवे कवर्गञ्च सबिन्दुकम् ॥ ९२ ॥

विष्णौ नेत्रं चवर्गञ्च टवर्गं ब्रह्मणि श्रुतम् ।
तवर्गं नासिकाशक्तौ सर्वमन्त्रार्थचेतनम् ॥ ९३ ॥

नायिकायां पवर्गञ्च न युगं परिकीर्तितम् ।
भूते यत्रान्तं विलिखेदोष्ठाधरसमन्वितम् ॥ ९४ ॥

प्रणवं यक्षमन्त्रे च शकारं परिकीर्तितम् ।
अधोदन्तं पिशाचे च षयुक्तं बिन्दुभूषितम् ॥ ९५ ॥

शिवो बीजं देवमन्त्रे सकारञ्च सबिन्दुकम् ।
महाविद्यादिसंस्थाने लक्षवर्णं प्रकीर्तितम् ॥ ९६ ॥

इति ते कथितं शम्भो शृणु वर्णाङ्कवर्णनम् ।
शिवे एकविंशतिश्च द्वात्रिंशद्विष्णुकोणके ॥ ९७ ॥

ब्रह्मणे षोडशाद्यञ्च शक्तिकूटे युगाष्टकम् ।
नायिकायां वह्निवाणं भूते सप्ताङ्कमेव च ॥ ९८ ॥

यक्षे च चन्द्रवेदञ्च पिशाचेऽष्टवसुः स्मृतः ।
सर्वदेवे बाणवेदं कृत्यायां षष्ठषष्ठकम् ॥ ९९ ॥

मध्ये षष्ठे हुताशञ्च[3] महाविद्यागृहे शुभे ।
साधकस्य च साध्यस्यैकाङ्कं साध्यमन्दिरे ॥ १०० ॥

---

१. पिशाचपदमन्त्रकम् इति—क० ।

२. त्रिकोणं परिसर्वेषां मन्त्रसंस्थानमेव च ।
नायिकाभूतशक्तौ च कृत्यसंस्थानमन्त्रकम् ॥
चतुष्कोणमध्यदेशे महाविद्यापदं ध्रुवम् ।—इति अ० क० प्र० पो० ।

३. अश्नातीति अशः, पचादित्वादच्प्रत्ययः, हुतस्याशः इति षष्ठीतत्पुरुषः । अथवा कर्मण्यण्प्रत्ययः ।

साधकाङ्कमूर्ध्वदेशे साध्याङ्कं गणयेदधः ।
भुजयुग्मं शिवे प्रोक्तं विष्णौ वामाष्टकं तथा ॥ १०१ ।

ऋषिचन्द्रं विधौ प्रोक्तं शक्तौ रामाष्टकं तथा ।
नायिकायां वेदबाणं भूतेऽष्टनवमन्तथा ॥ १०२ ।

यक्षे युग्मं चतुर्थं च पिशाचे वज्रकाष्टकम् ।
शक्तौ वशकृतौ ज्ञेयौ कृत्वा यां [1]मुनिषष्ठकम् ॥ १०३ ।

यस्मिन् यस्मिन् गृहस्था ये देवतास्तु महाफलाः । क०

अनामाक्षरदेहस्थमक्षरं द्विगुणं स्मृतम् ।
साध्याङ्केन योजयित्वा पूरयेत्षष्ठपञ्चमैः ॥ १०४ ।

तद्गेहं ग्राहयेद् यत्नात् देवताद्यक्षरं यथा ।
एकशेषस्थितं[2] वर्णं कुर्यान्नापि[3] विवेचनम् ॥ १०५ ।

शुद्धं तद्धि विजानीयाद्विचारमन्यतोऽपि च ।
षष्ठाङ्केन च वेदाङ्कं तथा च देववर्णकम् ॥ १०६ ।

शशाङ्कं मिश्रितं चाङ्कं द्विगुणं देवतार्णकम् । क०

पश्चात् कृत्वा तदङ्कञ्च हरेद्रामेण वल्लभ ।
यदि साध्याङ्कं विस्तीर्णं तदा नैव शुभं भवेत् ॥ १०७ ।

साधकाङ्कञ्च विस्तीर्णं यदि स्याज्जायते गृहे ।
तदा सर्वकुलेशः स्याद्रुद्रश्रवणसंशयः ॥ १०८ ।

द्विगुणं देवतावर्णं साधकाङ्केन योजयेत् ।
वर्णसंख्याङ्कमालिख्य गणयेत् साधकोत्तमः ॥ १०९ ।

रसबाणेन सम्पूर्य संहरेत् रससंख्यया ।
आत्माङ्कमिश्रितं पश्चाद् यदि किंचिन्न तिष्ठति[4] ॥ ११० ।

---

१. मणि इति—क० ।
२. गेहे स्थितं वर्णम्—क० ।
३. वापि इति—क० ।
४. यदि किञ्चिन्न तिष्ठति—क० ।

स्वीयाभिधानकाङ्कस्य द्विगुणञ्चापि योजयेत् ।
पश्चादनलसंख्याभिर्हरेत् सौख्यार्थिमुक्तये ।। १११ ।

अङ्कं बहुतरं ग्राह्यं साधकस्य सुखावहम् ।
न ग्राह्यं साध्यविस्तीर्णमतिशास्त्रार्थनिश्चयम् ।। ११२ ।

विचारादस्य चक्रस्य राजत्वं लभते ध्रुवम् ।
समानाङ्केन गृह्णीयाद् [1]गुण्याङ्कं वर्जयेदिह ।। ११३ ।

अवश्यं[2] चक्रमेवं हि गोपनीयं सुरासुरैः ।
विष्णुचक्रं प्रवक्ष्यामि चक्राकारं सुगोपनम् ।। ११४ ।

सर्वसिद्धिप्रदं शुद्धं चक्रं कृत्वा फलप्रदम् ।
शृणु नाथ महाविष्णोः स्थानं मङ्गलदायकम् ।। ११५ ।

लक्ष्मीप्रियमङ्कमयं नवकोणं महाप्रभम् ।
तदूर्ध्वे च तमालिख्य तदूर्ध्वेऽष्टग्रहं शुभम् ।। ११६ ।

चतुष्कोणाकारगेहं सन्धौ शून्याष्टकं[3] लिखेत् ।
तदूर्ध्वे च तमालिख्य चक्रमेतद्धनेश्वर[4] ।। ११७ ।

पूर्वे महेन्द्राभरण[5] मूर्द्ध्वदेशोल्लसत्करम् ।
मुनिरामखचन्द्राद्यमङ्कं सर्वसमृद्धिदम् ।। ११८ ।

दक्षिणे वह्निभरणं रसवेदे खयुग्मकम्[6] ।
तदधो रामचक्रञ्च[7] सप्तषट्सु च रामकम् ।। ११९ ।

तदधो निर्ऋते स्वर्गे युगाङ्कशून्यवेदकम् ।
केवलाधो जलेशस्य मन्दिरं सुमनोहरम् ।। १२० ।

---

१. शून्याङ्कम् इति क० ।
२. अवश्यं भावयेत् चक्रम् इति क० ।
३. शूलाष्टकं लिखेत् इति क० ।
४. कुलेश्वर इति क० ।
५. महेन्द्रभवनम् इति क० ।
६. त्रियुग्मकम् इति क० ।
७. यमचक्रञ्च इति क० ।

राभेषु शून्यबाणाढ्यं तस्यामेवायुमन्दिरम् ।
भुजहस्तखरसाढ्यं चक्रदमीश्वरात्मकम्[1] ॥ १२१ ।

नवकोणं मध्यदेशे पञ्चाङ्गभागमालिखेत्[2] ।
तन्मध्ये रचयेद्वर्णं पञ्चकोणे[3] त्रिकोणके ॥ १२२ ।

इन्द्राधो विलिखेद्धीरो वर्णमाद्यञ्च सप्तकम् ।
भागे दक्षिणकोणेषु ऋकारादङ्ककं[4] लिखेत् ॥ १२३ ।

ककारादिटकारान्तं तदधो विलिखेद् बुधः ।
तद्वामे ठादिमान्तञ्च वर्णलक्षणकारणम् ॥ १२४ ।

तदूर्ध्वे मादिवर्णञ्च चक्रञ्च गणयेत्ततः ।
पूर्वकोणपतिः शक्रो द्वितीयेशौ यमानलौ ॥ १२५ ।

निऋर्तिर्वरुणश्चैव तृतीयमन्दिरेश्वरः ।
चतुर्थाधिपतिर्वायुः कुबेरो नाथ इत्यपि ॥ १२६ ।

पञ्चगेहस्याधिपतिरीशो विश्वविदाम्बरः[5] ।
पञ्चकोणे प्रतिष्ठन्ति[6] पञ्चभूताशयस्थिताः ॥ १२७ ।

---

१. प्राणवायुगतं हि तम् इति क० ।
तदूर्ध्वे प्रीतिदं नाम गुह्यकेश्वरमन्दिरम् ।
पञ्चपञ्चखसप्ताढ्यं देवतादर्शनप्रदम् ॥
तदूर्ध्वे शेषगेहे च महेशस्यापि मन्दिरम् ।
नवमाष्टमथाष्टाढ्यं चक्रगोपीश्वरात्मकम् ॥ इति क० पु० अधिकः पाठः ।

२. पञ्चाङ्कं भागतो लिखेत् क० ।

३. पञ्चगेहेषु कोणके इति क० ।

४. ऋकारादित्रयं लिखेत् इति क० ।
एकगेहे स्थितं रत्नं देवतानिजवर्णयोः ।
तदा सिद्धिमवाप्नोति विष्णौ भक्तिः दृढा भवेत् ॥
तदा तु गणयेन्मन्त्री विष्णुचक्रमनोरमम् ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानश्च वायवः ॥ क० अ० पाठः ।

५. विश्वविदामिति षष्ठ्यन्तम्, अथवा वेत्तीति विदः, इगुपधत्वात् कप्रत्ययः, विश्वस्य विदः, तस्य अम्बरमिवाम्बरं यस्य सः ।

६. पृषोदरादित्वात् परस्मैपदम् । अथवा आर्षत्वात् ।

प्राणे सिद्धिमवाप्नोति चापाने व्याधिपीडनम् ।
समाने सर्वसम्पत्तिरुदाने निर्धनं भवेत् ॥ १२८ ।

व्याने च ईश्वरप्राप्तिरेतस्मिन् लक्षणं शुभम् ।
पूर्वगेहे महामन्त्रं मन्त्रत्यागं करोति यः ॥ १२९ ।

स तावत् साधकश्रेष्ठो विष्णुमार्गेण शङ्कर ।
विशेषं शृणु यत्नेन सावधानावधारय ॥ १३० ।

सप्ताक्षरं त्र्यक्षरं च दशमाक्षरमेव च ।
पूर्वगेहे यदि भवेदाद्याक्षरसमन्वितम् ॥ १३१ ।

तदा भवति सिद्धिश्च सर्वमेवंप्रकारकम् ।
षष्ठाक्षरं वेदवर्णं विंशत्यर्णं महामनुम् ॥ १३२ ।

आम्नायाद्यक्षरं व्याप्तं सफलं गणयेद् बुधः ।
तथास्मिन् मम गेहे च मन्त्रं सप्ताक्षरं शुभम् ॥ १३३ ।

षष्ठाक्षरञ्च गणयेत्त्रिंशदक्षरमेव च ।
आद्याक्षरसमायुक्तं साध्यसाधकयोरपि ॥ १३४ ।

एकस्यापि च लाभे च मन्त्रसिद्धिरखण्डिता ।
मन्त्राक्षरादिलाभञ्च अवश्यं गणयेदिह ॥ १३५ ।

नैर्ऋते च जलेशस्य द्व्यक्षरञ्च नवाक्षरम् ।
शून्यदेवाक्षरं[1] नाथ गणनीयं विचक्षणैः ॥ १३६ ।

तथात्र अक्षरं मन्त्रं पञ्चाक्षरमनुं तथा ।
पञ्चाशदक्षरं[2] मन्त्रं मन्दिरे गणयेत् शुभम् ॥ १३७ ।

वायुकोणे कुबेरस्य मन्दिरे गणयेत्तथा ।
द्वाविंशत्यक्षरं मन्त्रं शून्यषष्ठमनुन्तथा ॥ १३८ ।

पञ्चाक्षरं तारिकायाः शिवे पञ्चाक्षरं तथा ।
सुसप्तमन्त्रग्रहणे सफलं परिकीर्तितम् ॥ १३९ ।

१. वेदाक्षरं इति क० ।
२. पञ्चाशदक्षराणि यस्मिन्निति विग्रहः ।

ईशानपञ्चकोणे च सफलञ्च नवाक्षरम् ।
अष्टाक्षरं हि विद्याया गणयेत् सहितं सुधीः ॥ १४० ।

एतदुक्तञ्च गणयेद्विरुद्धं नैव शीलयेत् ।
प्राणमित्रं समानञ्च समानो व्यानबान्धवः ॥ १४१ ।

एतत्स्थितञ्च गृह्णीयाद्दोषभाक् स[1] भवेत् क्वचित् ।
एकदैव[2] प्रिये प्रीतिरेकगेहे तथा प्रियम् ॥ १४२ ।

गृहीत्वा विष्णुपदवीं प्राप्नोति मानवः क्षणात् ।
यदि चक्रं न विचार्य रिपुमन्त्रं सदा न्यसेत् ॥ १४३ ।

निजायुषं[3] छिनत्त्येव मूको भवति निश्चितम् ।
विचार्य यदि यत्नेन सर्वचक्रे प्रियं हितम् ॥ १४४ ।

महामन्त्रं महादेव लघु सिद्ध्यति भूतले ॥ १४५ ।

॥ इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने सर्वचक्रानुष्ठाने सिद्धमन्त्रप्रकरणे भावनिर्णये भैरवभैरवीसंवादे तृतीयः पटलः ॥

---

१. न इति क० । २. एकदैव पतौ इति क० ।
३. निजं च तदायुश्चेति निजायुषम्, समासान्तोऽच्प्रत्ययः अजिति विभक्तेन योगेन ।

अथ चतुर्थः पटलः

श्रीभैरवी उवाच—

अथ वक्ष्यामि चक्रान्यत्[1] शृणु भैरव सादरम् ।
येन हीना[2] न सिद्ध्यन्ति महाविद्या वरप्रदाः ॥ १ ।

तव चक्रं[3] ब्रह्मणा व्यक्तं ब्रह्मचक्रमुदाहृतम् ।
यस्य ज्ञानात् स्वयं ब्रह्मा स्वबलेन भवं सृजेत् ॥ २ ।

अकालमृत्युहरणं[4] परं ब्रह्मपदं व्रजेत्[5] ।
चतुष्कोणे चतुष्कोणं तन्मध्ये च चतुश्चतुः ॥ ३ ।

मध्यगेहं वेष्टयित्वा इष्टं[6] मन्दिरमुत्तमम् ।
अष्टकोणे महादेव षोडशस्वरमालिखेत् ॥ ४ ।

अष्टकोणं वेष्टयित्वा वृत्तयुग्मं लिखेत् सुधीः ।
मध्यगेहे चतुष्कोणे कादिक्षान्तञ्च वर्णकम् ॥ ५ ।

दक्षिणावर्त्तयोगेन विलिखेत् साधकोत्तमः ।
तदूर्द्ध्वे स्वगृहे चाङ्कं विलिख्य गणयेत् सुधीः ॥ ६ ।

चतुर्गेहस्योद्र्ध्वदेशे युग्मगेहे क्रमाल्लिखेत् ।
साध्यस्य साधकस्यापि मेषादिकन्यकान्तकम् ॥ ७ ।

अधो लिखेत्तुलाद्यन्तमिति राश्यादिकं शुभम् ।
ततो लिखेद् गेहदक्षे युग्मगेहे महेश्वर ॥ ८ ।

---

१. चक्रेन्द्रं इति क० । २. विना इति क० ।
३. तच्चक्रं ब्रह्मणा प्रोक्तम् इति क० । तव चक्रं ब्रह्मणा च इति ख० ।
४. न कालोऽकालः, अकाले मृत्युरकालमृत्युस्तस्य हरणम् ।
५. ब्रह्मपदप्रदम् इति क० । ६. अष्ट इति क० ।

तारकानाशिनो ताराद्यन्तान् दक्षिणतो लिखेत् ।
वर्णक्रमेण विलिखेद् वेदमन्दिरमण्डले ॥ ९ ।

ऊद्ध्वाधः क्रमशो लेख्यमङ्गतारं[1] सुरेश्वर ।
ततो हि गणयेन्मन्त्री योजयित्वा क्रमेण तु ॥ १० ।

सुखं राज्यं धनं वृद्धिं कलहं कालदर्शनम् ।
सिद्धिमृद्धिमष्टकोणे विदित्त्वा च शुभाशुभम् ॥ ११ ।

गणयेद्राशिनक्षत्रं मनुचाहं[2] विवर्जयेत् ।
सुखे सुखमवाप्नोति राज्ये राज्यमवाप्नुयात् ॥ १२ ।

धने[3] धनमवाप्नोति वृद्धौ वृद्धिमवाप्नुयात् ।
मेषो वृषमिथुनश्च कर्कटः सिंह एव च ।
कन्यका देवता ज्ञेया नक्षत्राणि पुनः शृणु ॥ १३ ।

ऊद्ध्वं युग्मगृहस्यापि दक्षवामे च भागके ।
नक्षत्राणि सन्ति यानि तानि शृणु महाप्रभो ॥ १४ ।

अश्विनी मृगशिराश्लेषा हस्तानुराधिका तथा ।
उत्तराषाढिकार्द्रा वा पूर्वभाद्रपदा तथा ॥ १५ ।

दक्षाग्रहस्तितास्ताराः[4] स्पष्टीभूताश्च देवताः ।
एतासामधिपा एते राशयो ग्रहरूपिणः ॥ १६ ।

कर्कटकेशरी कन्यादेवताः परिकीर्तिताः ।
एतेषाञ्चापि वर्णानामधिपाश्चेति राशयः ॥ १७ ।

---

१. अङ्गं तारयति इति अङ्गतारस्तम् । २. मृत्युगेहं इति क० ।

३. कलहे सर्वनाशः स्यात् मरणं कालदर्शनम् ।
सिद्धौ सिद्धिमवाप्नोति ऋद्धौ ऋद्धिं न संशयः ॥
आद्यस्वरयुगस्यापि देवता इति राशयः । इति क० ।

४. दक्षाग्रेण हस्तिता इति तत्पुरुषः । दक्षगेहस्थितास्तारा इति क० ।

ककारस्य[1] खकारस्य ञकारस्य ढकारपः ।
दकारस्य फकारस्य यकारस्य सकारपः ॥ १८ ।

नकारस्यापि पतयो ज्ञेयाश्च क्रमशः प्रभो ।
संशृणु रोहिणीपुष्या तथा चोत्तरफाल्गुनी ॥ १९ ।

विशाखा च तथा ज्ञेया पूर्वाषाढा च तारका ।
तथा शतभिषातारा वाममन्दिरपर्वगाः ॥ २० ।

एतासामधिपा एते राशयो ग्रहरूपिणः ।
मेषो वृषो मिथुनश्च ईश्वराः परिकीर्तिताः ॥ २१ ।

एतद्गेहस्थितं वर्णमेते रक्षन्त्यनित्यशः ।
ककारस्य नकारस्य ऋकारस्य उकारपः ॥ २२ ।

अकारस्य पकारस्य मकारस्य वकारपः ।
हकारस्याधिपा एते ऋद्धिमोक्षफलप्रदाः ॥ २३ ।

दक्षिणाधोगृहस्यापि देवता इति राशयः ।
तुला च वृश्चिकश्चैव धनुश्चैव ग्रहेश्वरः ॥ २४ ।

एतासां तारकाणाञ्च पतयो गदिता मया ।
भरण्यार्द्रमघाचित्राज्येष्ठाश्रवणवल्लभाः ॥ २५ ।

तथोत्तरभाद्रपदा वल्लभाः राशयो मताः ।
अथ गेहस्थितं[2] वर्णं शृणु नाथ भयापह ॥ २६ ।

यकारस्य[3] दकारस्य टकारस्य नकारपः ।
धकारस्य वकारस्य चकारस्य यकारपः ॥ २७ ।

---

१. ककारस्य ङकारस्य सकारस्य डकारपः ।
अकारस्य पकारस्य मकारस्य ठकारपः ॥ इति क० ।

२. अधो गेहस्थितं इति क० ।

३. गकारस्य अकारस्य टकारस्य शकारपः ।
धकारस्य यकारस्य रकारस्य षकारपः ॥ इति क० ।

क्षकारपणका[1] एते राशयः परिकीर्तिताः ।
धनवृत्तिप्रदा नित्या नित्यस्थाननिवासिनः ॥ २८ ।
वामाधोमन्दिरस्यापि वल्लभा इति राशयः ।
मकराधस्तु[2] कोष्ठेषु मीनो राशिफलस्थिताः ॥ २९ ।
एतानि भानि रक्षन्ति शूलपाशासिधारकाः[3] ।
पुनर्वसुः कृत्तिका च तथाभंपूर्वंफल्गुनी ॥ ३० ।
स्वाती मूला धनिष्ठा च रेवती वामगेहगाः ।
एतासामधिपा एते जलस्था ग्रहदेवताः ॥ ३१ ।
एतान् वर्णान्[4] प्ररक्षन्ति गृहस्था नव राशयः ।
धकारस्य जकारस्य टकारस्य तकारपः ॥ ३२ ।
नकारस्य भकारस्य लकारस्य तकारपः ।
कलहादिमहादोषकालदर्शनकारकाः[5] ॥ ३३ ।
राशयो लोकहा नाथ तन्मन्त्रं परिवर्जयेत् ।
यद्येकदेवतागेहं विभिन्नञ्च सुशोभनम् ॥ ३४ ।
चतुःस्थानं युगस्थानं सर्वत्रापि निषेधकम् ।
एकगेहस्थितं मन्त्रं बहुसौख्यप्रदायकम् ॥ ३५ ।
नाम्न आद्यक्षरं नीत्वा राशिनक्षत्रविस्मृतौ ।
[6]सभावं साधकश्रेष्ठः कलहे कलहं भवेत् ॥ ३६ ।
[7]रिपुश्चेन्मूलनाशः स्यात् कलहोऽपि सुरेश्वर ।
नेत्रयुग्मं स्वरं पाति सिंहो हि कन्यकां तथा ॥ ३७ ।

---

१. क्षकारपालका इति क० । २. मकरः कुम्भश्चैक मीनो राशिकुलस्थिताः इति क० ।
३. शूलं च पाशश्च असिश्च, तेषां धारकाः । ४. एतान् वर्णान् प्रक्षरन्ति गृहस्थान् राशयस्त्रयः ॥ इति क० । ५. कालदर्शनं कुर्वन्ति कारयन्ति वा इति कालदर्शनकारकाः ।
६. गणयेत् साधकश्रेष्ठः इति क० ।
७. रिपुश्चेन्मृत्युलाभः स्यात् कलहेऽपि सुरेश्वर ।
कलहं कालगेहश्च वर्जयेत् प्रयतः सुधीः ॥
चक्रोद्धारञ्च कथितं फलं शृणु मुदा हितम् ।
दीक्षादिवसे नाथ चक्रराजं यजन्ति ये ॥
ऐहिके धननाथः स्यात् परे याति परं पदम् ॥ इति क० ।

कर्णयुग्मं तुला पाति संयुगं वृश्चिको धनुः ।
चयुगं मकरः पाति कुम्भो मीनश्च पाति हि ॥ ३८ ।

ओष्ठञ्च पाति च तथा अधरं मेष एव च ।
दन्तयुग्मं[1] वृषः पाति मिथुनः शेषगोऽक्षरः ॥ ३९ ।

यस्य ये ये राशयः स्युस्तस्य तत्तच्छुभं स्मृतम् ।
एकराशिः शुभं नित्यं ददाति च मनोरथम् ॥ ४० ।

अस्यालं सुखदं साधकः सिद्धिभाग् भवेत् ।
भिन्नराशौ वर्जनीयं कलहं कालदर्शनम् ॥ ४१ ।

श्रूयतां शैलजानाथ चक्रं श्रीत्रिदशात्मकम् ।
पूर्वपश्चिमभेदेन षट् च रेखाः समालिखेत् ॥ ४२ ।

वामादि दक्षिणान्तञ्च रेखा दश समालिखेत् ।
पञ्चगेहे पूरकाङ्कं सर्वाधोहारकङ्ककम् ॥ ४३ ।

तन्मध्ये रचयेदक्षं देवताग्रहसंयुतम् ।
पूरकाङ्कं [2]मध्यगेहे सप्तर्षियुक्तमालिखेत् ॥ ४४ ।

तद्दक्षिणे द्वादशञ्च तद्दक्षेण रसं तथा ।
तद्दक्षे अष्टदशके तद्दक्षे षोडशस्मृतम् ॥ ४५ ।

पूरकाङ्कं ततो लेख्यं इन्द्राद्यङ्काश्च दक्षतः ।
इन्द्रगेहे च शतकं विधिविद्याफलप्रदम् ॥ ४६ ।

धर्मगेहे शून्यसप्त युगलं विलिखेद् बुधः ।
अनन्तमन्दिरे नाथ शून्याष्टवसुरेव च ॥ ४७ ।

कालीगृहे शून्यवेदवामाद्याङ्कं विलिखेत्ततः ।
धूमावतीमन्दिरे च शून्यखेषु निशापतिम् ॥ ४८ ।

इन्द्राद्या दक्षतो लेख्या अङ्काश्चन्द्राधिदेवताः ।
[3]शून्याष्टचन्द्रयुक्तञ्च सर्वत्र देवता लिखेत् ॥ ४९ ।

---

१. दन्तयुग्मं वृषश्चैव मिथुनमेषगौ स्वरौ । इति क० ।　　२. आद्यगेहे इति क० ।
३. शून्यषष्ठचन्द्रयुक्तं सर्वत्र दक्षतो लिखेत् । इति क० ।

तथाश्विनीकुमारौ[1] च शून्यानलयुगायुगौ[2] ।
तत्पश्चात् पूर्वगेहञ्च सहस्रार्कसमन्वितम् ।। ५० ।

तारिणीमन्दिरस्थाङ्कं शून्यवेदं तथैव[3] च ।
बगलामुखीगेहस्थं शून्याष्टचन्द्रसंयुतम् ।। ५१ ।

ततश्चन्द्रगृहस्याधो वायुर्गेहं मनोरमम् ।
रन्ध्रवेदात्मकं गेहं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।। ५२ ।

राहुगेहं महापापं शून्यशून्यमुनिप्रियम् ।
पश्चादेकत्र[4] हस्तञ्च खशून्ययुगलात्मकम् ।। ५३ ।

षोडशीमन्दिरे शून्यमष्टचन्द्रसमन्वितम्[5] ।
मातङ्गीमन्दिरे शून्यरुद्रचन्द्रसमन्वितम् ।। ५४ ।

वायोरधोवरुणस्य गृहं सप्तशशिप्रियम् ।
तरुणी गेहमध्ये च शून्याष्टकसमन्वितम् ।। ५५ ।

बुधगेहस्थिताङ्कञ्च शून्यचन्द्रयुगात्मकम् ।
भुवनेशीमन्दिरस्थं शून्याष्टकशशिप्रियम् ।। ५६ ।

वरुणाधः कुबेरस्य गृहस्थं षट् च युग्मकम् ।
आनन्तभैरवी गेहे दशकं परिकीर्तितम् ।। ५७ ।

धरणी गृहमध्ये च शून्ययुग्मेन्दुसंयुतम् ।
भैरवी गृहमध्यस्थं शून्ययुगलचन्द्रकम् ।। ५८ ।

[6]राशिगृहस्थितं शून्यर्षिचन्द्रमण्डलसंयुतम् ।
कुवेराधः [7]स्वकं चक्रस्थिताङ्कं सर्वसिद्धिदम् ।। ५९ ।

---

१. अश्विनीकुमारयो द्वित्वं भवति—इति कृत्वा द्विवचनान्तता नियता ।

२. शून्यानलयुगात्मकौ इति क० ।

३. शून्यवेदषडात्मकम् इति क०

४. पश्चादर्कगृहस्थञ्च खशून्ययुगलात्मकम् इति क० ।

५. षष्ठ इति क० ।

६. वाणिगृहस्थितम् इति क० ।

७. सुखम् इति क० ।

ईश्वरस्य गृहस्थञ्च सप्तशून्ययुगात्मकम् ।
तिरस्करिण्या गेहस्थं सहस्राङ्कसमन्वितम् ॥ ६० ।

किङ्किणीमन्दिरं पश्चादष्टचन्द्रसमन्वितम् ।
छिन्नमस्तागृहं पश्चाच्छून्याष्टचन्द्रमण्डलम् ॥ ६१ ।

वागीश्वरीगृहं पश्चात् सप्तमं चन्द्रमण्डलम् ।
[1]महाफलप्रदातारं [2]धर्मो रक्षति तं पुनः ॥ ६२ ।

ईश्वरस्य अधोगेहे वटुकस्य गृहं ततः ।
शून्याष्टमाद्यं स्वगृहं धर्मार्थकाममोक्षदम् ॥ ६३ ।

तत्पश्चात् डाकिनीगेहं खशून्यमुनिसंयुतम् ।
हन्ति साधकसौख्यं[3] हि क्षणादेव न संशयः ॥ ६४ ।

स्वगृहे स्वीयमन्त्रस्य फलदं परिकीर्तितम् ।
भीमादेवीगृहं पश्चात् खसप्तचन्द्रमण्डलम् ॥ ६५ ।

भयदं सर्वदेशे तु वर्जयेत् गृहान्तरम् ।
लक्षवर्णं लिखेत् शेषगृहे द्वे पण्डितोत्तमः ॥ ६६ ।

इन्द्रगेहावधिं धीरो [4]वकारादिकवर्णकम् ।
क्षकारान्तं लिखेत्तत्र गणयेत् साधकस्ततः ॥ ६७ ।

पूरकाङ्कमूर्द्ध्वदेशे हारकाङ्कमधो लिखेत् ।
निजनामाक्षरं यत्र तत्कोष्ठाङ्कं महेश्वर ॥ ६८ ।

नोत्त्वा च पूजयेद्विद्वान् स्वस्वगेहोर्ध्वदेशगैः ।
[5]अङ्कैस्ततो हरेर्नाथ अधोऽङ्के हार्यशेषकम् ॥ ६९ ।

विस्तारञ्चेद्देवताङ्गस्तदङ्गः शुभदः स्मृतः ।
अल्पाङ्गः शुभदः प्रोक्तः साधकस्य सुखावहः ॥ ७० ।

---

१. महच्च तत्फलं चेति महाफलम्, तस्य प्रदातारम् । २. धर्मः क्षरति तस्य च इति क० ।
३. मुख्यम् इति क० । ४. ककारादि इति क० ।
५. आज्ञास्ततो हरेर्नाथ अधोर्द्धेऽङ्के द्वाष्टशोधकम् इति क० ।

एकाक्षरे महासौख्यं तत्रापि गणयेद् वचः[1] ।
धीराङ्कः शून्यगामी च देवताङ्कस्तथा विभो ।। ७१ ।

तदा नैव शुभं विद्यादशुभाय प्रकल्प्यते ।
एके धनमवाप्नोति द्वितोये राजवल्लभः ।। ७२ ।

तृतीये जाप्यसिद्धिः स्याच्चतुर्थे मरणं ध्रुवम् ।
पञ्चमे पञ्चमानः[2] स्यात् षष्ठे दुःखोत्कटानि च ।। ७३ ।

शैवानां [3]शाक्तवर्णानामित्यङ्कः परिगृह्यते ।
वैष्णवानां निषेधे[4] च पञ्चमाङ्को निषेधकः ।। ७४ ।

यासां यासां देवतानां हिंसा तिष्ठति चेतसि ।
तन्मन्त्रग्रहणादेवाष्टैश्वर्ययुतो[5] भवेत् ।। ७५ ।

यद्देवस्याश्रिता ये तु तद्गृहाङ्कं हरन्ति ते ।
ऊद्ध्वाङ्केन पूरयित्वा अधोऽङ्केन हरेत्सदा ।। ७६ ।

ऋणिधनिमहाचक्रं वक्ष्यामि श्रृणु तत्त्वतः ।
दर्शनादेव कोष्ठस्य जानाति पूर्वजन्मगम् ।। ७७ ।

देवं बहुतराङ्केषु ज्ञात्वा सिद्धीश्वरो भवेत् ।
निजसेव्यां महाविद्यां गृहीत्त्वा मुक्तिमाप्नुयात् ।। ७८ ।

कोष्ठशुद्धञ्च मन्त्रञ्च ये गृह्णन्ति द्विजोत्तमाः ।
तेषां दुःखानि नश्यन्ति ममाज्ञा बलवत्तरा ।। ७९ ।

कोष्ठशुद्धं महामन्त्रं फलदं रुद्रभैरव ।
न हातव्यं महामन्त्रं सद्गुरुप्रियदर्शनात् ।। ८० ।

तत्र कोष्ठं न विचार्यं चेज्जानाति विचार्यकम् ।
महाविद्या महामन्त्रे विचार्यकोटिपुण्यभाक् ।। ८१ ।

---

१. न च इति क० । २. पचि व्यक्तीकरणे इति धातोः कर्तरि शानच्प्रत्ययः, ततः पञ्चमान इत्यस्य साधुत्वम् । ३. शाक्तवर्गणाम् इति क० । ४. निषेध्याङ्कः इति क० । ५. तुच्छतो भवेत् इति ग० ।

अविचारे चोक्तफलं ददाति कामसुन्दरी ।
कोष्ठान्येकादशान्येव देवेन[1] पूरितानि च ॥ ८२ ।

अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित् ।
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु ॥ ८३ ।

द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः ।
शेषेष्वेकैकशो[2] वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत्सुधीः ॥ ८४ ।

[3]अमावर्णद्वयस्याद्धविधिस्तु क्रमशोऽङ्ककम् ।
आद्यमन्दिरमध्ये तु षष्ठाङ्कं विलिखेद् बुधः ॥ ८५ ।

द्वितीये षष्ठचिह्नञ्च तृतीये च गृहे तथा ।
चतुर्थे गगनाङ्कञ्च पञ्चमे चक्रत्रयं तथा ॥ ८६ ।

षष्ठचापे[4] चतुर्थञ्च सप्तमे च चतुर्थकम् ।
अष्टमे गगनाङ्कञ्च नवमे दशमं तथा ॥ ८७ ।

शेषमन्दिरमध्ये तु त्रयाङ्कं विलिखेत्ततः ।
एते नाथ साध्यवर्णाः कथिताः क्रमशो ध्रुवम् ॥ ८८ ।

कथयामि साधकाणं सकलार्थनिरूपणम् ।
आद्यगेहे द्वितीयञ्च द्वितीये च तृतीयकम् ॥ ८९ ।

तृतीये पञ्चमं प्रोक्तं गगनं वेदपञ्चके ।
षष्ठे युगलमेवं हि सप्तमे [5]चन्द्रमण्डलम् ॥ ९० ।

अष्टमे गगनं प्रोक्तं नवमे च चतुर्थकम् ।
वेदञ्च दशमे प्रोक्तं चन्द्रमेकादशे तथा ॥ ९१ ।

साधकार्णाः स्मृताः त्वेते वर्णमण्डलमध्यगाः ।
साध्यवर्णान् महादेव स्वरव्यञ्जनभेदकान् ॥ ९२ ।

---

१ वेदेन इति ग० ।
२. एकमेकमिति एकैकम्, तत एव स्वार्थे शस् ।
३. अ-आवर्णद्वयस्य इति क० ।
४. षष्ठगेहे इति क० ।
५. चक्रमण्डलम् इति क० ।

एवं हि सर्वमन्त्रार्णानमष्टाद्यङ्कैः[1] प्रपूरयेत् ।
एकीकृत्य हरेदष्टसंख्याभिः [2]क्षणवल्लभे ॥ ९३ ।

यस्यापहस्थितं वर्णं तन्नेभव्यं मनौ शुभे[3] ।
[4]साधकाभिधानवर्णान् स्वरव्यञ्जनभेदकान् ॥ ९४ ।

पृथक् पृथक् संस्थितांश्च व्यक्तं शृणु पुनः पुनः ।
द्वितीयाद्यङ्कचन्द्रान्ते संपूर्वाष्टभिराहरेत्[5] ॥ ९५ ।

मन्त्रो यस्त्वधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके ॥ ९६ ।

शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्जयेत् ।
द्वितीयाद्यङ्कजालञ्च वैष्णवे सुखदं स्मृतम् ॥ ९७ ।

द्वितीयाद्यङ्कजालञ्च वैष्णवे सुखदं स्मृतम् ।
द्वितीयाद्यङ्कजालञ्च तथा वै परिकीर्तितम् ॥ ९८ ।

इन्द्राद्यङ्कं तथा नाथ सौरे[6] शाक्ते शुभप्रदम् ।
तथा दिक्संख्यकाङ्कश्च साधकस्य शुभप्रदम् ॥ ९९ ।

तदङ्कं शृणु यत्नेन पूर्ववत् सकलं स्मृतम् ।
[7]स्थलञ्चैव विभिन्नाङ्कमूर्द्ध्वाधश्च क्रमेण तु ॥ १०० ।

साध्याङ्कान् साधकाङ्कांश्च पूरयेद् गृहसंख्यया ।
गुणिते तु हृते चापि यच्छेषं जायते स्फुटम् ॥ १०१ ।

तदङ्कं कथयाम्यत्र एकादशगृहे स्थितम् ।
इन्द्रतारास्वर्गरवितिथिषड्वेददाहनाः[8] ॥ १०२ ।

अष्टवसु नवाङ्कस्थाः साध्यार्णगुणिता इति ।
दिग्भूगिरिश्रुतिगजवह्निपर्वतपञ्चमाः ॥ १०३ ।

---

१. अष्टाद्यङ्कैः इति ख. ग. ।
२. कुलवल्लभ इति क ।
३. यद्यत् गेहस्थितं वर्णं तन्त्रे तस्य मनौ शुभे इति क. ।
४ साधकस्याभिधान—इति क. ।
५. सम्पूर्वास्वभिवाहरेत् इति ख. ग. ।
६. शैवे इति क ।
७. स्थानञ्चैकं इति क. ।
८. इन्द्रश्च तारा च स्वर्गश्च रविश्च तिथिश्च षड्वेदाश्च, ते दह्यन्ते एभिस्ते ।

वेदषष्ठानलाङ्कञ्च गणयेत् साधकाक्षरान् ।
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्राक्षरं भवेत् ॥ १०४ ।

तत्संख्याञ्च त्रिधा कृत्वा सप्तभिः संहरेद् बुधः ।
अधिकं च ऋणं प्रोक्तं तच्छेषं धनमुच्यते ॥ १०५ ।

अथवान्यप्रकारञ्च कृत्वा मन्त्रं समाश्रयेत् ।
नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् साधकवर्णकम् ॥ १०६ ।

तावत्संख्यां सप्तगुणं कृत्वा वामैर्हरेद् बुधः ।
[1]श्रीविद्येतरविद्यायां गणना परिकीर्तिता ॥ १०७ ।

अथवान्यप्रकारञ्च सकलान् साधकाक्षरान् ।
स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विगुणीकृत्य साधकः ॥ १०८ ।

साध्ययुक्तं ततः कृत्वा स्वरव्यञ्जनभेदकम् ।
अष्टाभिः संहरेदङ्कं शृणु संहारविग्रहम् ॥ १०९ ।

पूर्वंचारक्रमं सम्यक् सर्वत्रापि शुभाशुभम् ।
अस्य विचारमात्रेण सिद्धिः सर्वार्थसाधिका ॥ ११० ।

पूर्वजन्माराधितायां तां प्राप्नोति हि देवताम् ।
अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ॥ १११ ।

उल्काचक्रं सर्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम् ।
मत्स्याकारमूर्ध्वंमुखं सर्वमन्त्रादिविग्रहम् ॥ ११२ ।

स्कन्धदेशावधिर्नाथ पुच्छपर्यन्तमेव च ।
एकाक्षरादिमन्त्रादिद्वादशान्ताक्षरात्मकम् ॥ ११३ ।

विलिखेत् पृष्ठदेशे तु शुभाशुभविशुद्धये ।
त्रयोदशाक्षरान् वाथ एकविंशाक्षरान्तकम् ॥ ११४ ।

नेतव्यं साधकैर्मन्त्रं पृष्ठस्थमुदरस्थकम् ।
तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं [2]कण्ठादिपुच्छकान्तकम् ॥ ११५ ।

---

१. श्रीविद्यात इतरा विद्या श्रीविद्येतरविद्या, तस्याम् ।
२. कण्ठ आदिर्यस्य तत्, पुच्छोऽन्तो यस्य तत्, पुच्छ एव पुच्छकः, ततः कर्मधारयः ।

द्वाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्तमनुं शुभम् ।
पुच्छस्थं नापि गृह्णीयात् मुखस्थञ्च तथा ध्रुवम् ॥ ११६ ।

शीर्षस्थञ्चापि गृह्णीयात् तदक्षरं शृणु प्रभो ।
पञ्चत्रिंशादि[1] द्विचतुर्द्वाविंशदन्तमेव च ॥ ११७ !

मस्तकस्थं शुभं प्रोक्तं मुखवर्णान् शृणु प्रभो ।
त्रिचत्वारिंशदर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् ॥ ११८ ।

मुखस्थमन्तमशुभं न गृह्णीयात् कदाचन ।
पृष्ठस्थं शृणु यत्नेन निरर्थकमहाश्रमम् ॥ ११९ ।

श्रमगात्रस्य पीडाभिर्देवता कुप्यतेऽनिशम् ।
द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टितमान्तकान् ॥ १२० ।

वर्णान् पुच्छस्थितानेतान् नेत्रस्थान् शृणु वल्लभ ।
[2]द्विषष्टितमवर्णादि चतुःषष्टयक्षरान्तकान् ॥ १२१ ।

अङ्कं लोचनसंस्थं च[3] ततोऽन्यं रसनास्थितम् ।
तत्सर्वं शुभदं प्रोक्तमेतदन्यतमं स्मृतम् ॥ १२२ ।

वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रजापने ।
ततोऽन्यदेवभक्तानां भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ॥ १२३ ।

अथ वक्ष्ये महादेव चक्रसारं सुदुर्लभम् ।
रामचक्रं महाविद्या सर्वमन्दिरमेव च ॥ १२४ ।

सर्वसिद्धिप्रदं मन्त्रं निजनामस्थमाश्रयेत् ।
तदैव सिद्धिमाप्नोति सत्यं सत्यं महेश्वर ॥ १२५ ।

तत्प्रकारं शृणु क्रोधभैरव प्रियवल्लभ ।
नवाङ्कान् प्रलिखेद् विद्वान् वामदक्षिणभागतः ॥ १२६ ।

---

१. पञ्चत्रिंशादिद्विचत्वारिंशदर्णान्तमेव च ।
२. द्विषष्टितमो वर्णा आदिर्येषाम्, चतुःषष्ट्यक्षरमन्ते येषां तान् । बहुव्रीहिद्वयगर्भः कर्मधारयः ।
३. लोचनमन्त्रञ्च—इति क० ।

तन्मध्ये क्रमशो दद्यात्तथा सप्तदशाङ्ककान् ।
दक्षिणादिक्रमेणैव मुक्तविद्याः समालिखेत् ॥ १२७ ।
अकारादिक्षकारान्तं सर्वस्मिन् मन्दिरे लिखेत् ।
[1]वालादिदेवताः सर्वा भ्रामर्यन्ताश्च देवताः ॥ १२८ ।
अस्याकाशविधे[2] गेहे सान्तनित्यं फलप्रदम् ।
पुर्नविलोममार्गेण आदिक्षान्तार्णमन्दिरे ॥ १२९ ।
रक्तदन्तादि श्रीविद्या मन्त्रान्तं विलिखेद् बुधः ।
क्षकाराद्यनुलोमेन अकारान्तं लिखेत्ततः ॥ १३० ।
पुनस्तच्छेषविद्याश्च शेषगेहे लिखेत् सदा ।
कायशोधनमुख्यादि[3] शैलवासिनि मन्त्रकम् ॥ १३१ ।
पञ्चविंशतिगेहस्थं गणयेत् साधकस्ततः ।
गृहस्थमङ्कं वक्ष्यामि शृणु योगीशवल्लभ ॥ १३२ ।
वालागृहादिशेषान्तं मुनिहस्तविधौ गृहे ।
क्रमेण शृणु तत्सर्वं सावधानावधारय ॥ १३३ ।
दक्षिणावर्तयोगेन गणयेत् क्रमशो बुधः ।
वसुसप्तपञ्चमेषु वह्निवेदानलस्तथा ॥ १३४ ।
मुनिषष्ठाद्यवेदाश्च[4] सप्तेषु मुनयस्तथा ।
[5]पञ्चवेदेषु वसवो वेदेषु वह्नयस्तथा ॥ १३५ ।
[6]वह्निवेदाश्च सम्प्रोक्ता आकाशं तदनन्तरम् ।
आकाशानन्तरे गेहे अनलं परिकीर्तितम् ॥ १३६ ।

---

१ वालादिदेवताः—इति श्लोकः क० पु० नास्ति ।

२. युग्माकाशविधौ गेहे सन्ति नित्यं फलप्रदाः, इति क. ।

३. कायशोधनमोक्षादि, इति क. ।

४. पञ्चर्षिः वसुवालाश्च वेदपञ्चमषष्टकाः ।
वह्न्यग्निबन्धुवसवः सप्ताष्टनवमास्तथा ॥
पञ्चवेदानङ्काश्च वेदवेदानलस्तथा । इति क. पु. अधिकः पाठः ।

५. पञ्च वेदा इषवो वसवः ।

६. वह्निपदेन त्रयः, वेदाश्चत्वारः, मध्यमपदलोपिसमासः ।

तत्पश्चात् सर्वगेहेषु सर्वाङ्कं दक्षतः शृणु ।
वह्निवह्निवेदवह्नि वेदवह्नय एव च ॥ १३७ ।

श्रवणाक्षिवेदवाण[1] वेदेषु सुपकास्तथा ।
षष्ठाष्टसप्तमाः प्रोक्ता वह्नयग्नीषु मुनिस्तथा ॥ १३८ ।

मुनीषु वाणवेदाश्च मुन्यग्निवह्नयस्तथा ।
वह्निवेदवाणसप्त अष्टाङ्कवेदवाणकाः ॥ १३९ ।

पञ्चसप्तानलाग्निश्च वह्नीषु वाणवाणकाः ।
वाणवेदकान्तवेदकान्तश्रुतिचतुर्थकाः ॥ १४० ।

रामर्षिमुनिषष्ठाश्च सप्तेषु रामवेदकाः ।
वेदसप्ताष्टवसवो नवमाष्टमसप्तमाः ॥ १४१ ।

वह्न्यग्निवेदवाणाश्च वस्वष्टानलवेदकाः ।
सप्ताष्टमाश्च सम्प्रोक्ता गृहाङ्काः परिकीर्तिताः ॥ १४२ ।

येषां मनसि या विद्या सदा तिष्ठति भावने ।
तामाश्रित्य जपेद्विद्वान् तदा सिध्यति निश्चितम् ॥ १४३ ।

स्वनाम देवतानाम पूरयेत् षोडशाङ्ककैः ।
हरेन्निजगृहस्थेन चाङ्केन साधकोत्तमः ॥ १४४ ।

कृतशेषं बहुतरं शुभं देवस्य निश्चितम् ।
अल्पाङ्कसाधकस्यापि सौख्यमेव न संशयः ॥ १४५ ।

उक्तक्रमेण गणयेत् साधकः स्थिरमानसः ।
[2]महाविद्यानायिकादियज्ञभूतादिसाधने ॥ १४६ ।

सम्प्रोक्तं चक्रसारञ्च सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
ततश्चक्रविचारेण सिद्धिमाप्नोति साधकः ॥ १४७ ।

चतुश्चक्रं प्रवक्ष्यामि शृणुष्व पार्वतीपते ।
वामदक्षिणयोगेन रेखापञ्चकमालिखेत् ॥ १४८ ।

---

१. श्रुत्यग्निवेदवाणाश्च इति क० ।

२. महाविद्या च नायिकादयश्च यज्ञभूतादयश्च तेषां साधने ।

पूर्वपश्चिमभेदेन रेखाः पञ्च समालिखेत् ।
चतुष्कोष्ठे दक्षभागे चतुष्कोष्ठे च मन्त्रवित् ॥ १४९ ।
तदधश्चतुष्कोष्ठे तद्वामस्थे चतुर्गृहे ।
प्रलिखेत् क्रमशश्चाद्ये चतुर्मन्दिरमध्यके ॥ १५० ।
शीघ्रञ्च शीतलं जप्तं सिद्धञ्चापि ततः परम् ।
अकारञ्च उकारञ्च लृसोकारं ततः परम् ॥ १५१ ।
ऊद्‌र्ध्वस्थमिति वर्णन्तु शीतलस्थं शृणु प्रभो ।
अकारञ्च उकारञ्च लृ ॡ सौकारञ्च ततः परम् ॥ १५२ ।
तदधो जपगेहस्थं वर्णं शृणु महाप्रभो ।
इकारञ्च ऋकारञ्च एकारञ्च ततः परम् ॥ १५३ ।
सिद्धगेहस्थितं वर्णं शृणु सर्वसुखप्रदम्[1] ।
तद्दक्षिणचतुर्गेहे स्थितान् वर्णान् वदामि तान् ॥ १५४ ।
आह्लादञ्चाप्रत्ययञ्च [2]मुखञ्च शुद्धमित्यपि ।
एतत्कुलस्थान् सवर्णान् शुभाशुभफलप्रदान् ॥ १५५ ।
ककारञ्च ऋकारञ्च[3] ॠकारञ्च ञकारकम् ।
आह्लादस्थमिति प्रोक्तं प्राप्तिमात्रेण सिद्धिदम् ॥ १५६ ।
प्रत्ययस्थं गकारञ्च घकारं टठमित्यपि ।
मुखस्थं हि ङकारञ्च चकारं डढमित्यपि ॥ १५७ ।
शुद्धस्थञ्च उकारञ्च जकारं णतमित्यपि ।
तदधःस्थं चतुर्गेहं लौकिकं सात्त्विकं तथा ॥ १५८ ।
मानसिकं राजसिकं चतुर्गेहस्थितं त्त्विमम् ।
लौकिकस्थं थकारञ्च दकारञ्च मकारकम् ॥ १५९ ।
सात्त्विकस्थं धकारञ्च लकारञ्च यकारकम् ।
मानसिकञ्च शृणु भो पकारञ्च फमित्यपि ॥ १६० ।

---

१. सर्वं सुखं प्रददाति इति–सर्वसुखप्रदम् ।
२. आह्लादञ्चावि प्रत्यायं सुखञ्च शुद्धमित्यपि । इति क० ।
३. रवकारञ्च इति क० ।

श्रृणु राजसिकत्त्वञ्च भकारं वनमित्यपि ।
तन्नामस्थं चतुर्गेहं श्रृणु पञ्चानन प्रभो ।। १६१ ।
सुप्तं क्षिप्तञ्च लिप्तञ्च दुष्टमन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
ऊद्र्ध्वगेहस्थितान् वर्णमन्त्रान् गृह्णाति यो नरः ।। १६२ ।
वर्जयित्त्वा सुप्तमन्त्रं क्षिप्तं लिप्तञ्च दुष्टकम् ।
ऐहिके सिद्धिमाप्नोति परे मुक्तिमवाप्नुयात् ।। १६३ ।
यद्यभाग्यवशात्सुप्तादिषु गेहेषु लभ्यते ।
तदा मन्त्रं शोधयेद् वै सुप्तस्तम्भितकीलितैः ।। १६४ ।
वर्द्धितैर्दोषजालस्थैरशुभं भूतशुद्धये ।
भूतलिप्या पुटीकृत्य जप्त्वा सिद्धि ततो लभेत्[1] ।। १६५ ।
न तु वा वर्जयेद् गेहं चतुष्कं वर्णवेष्टितम् ।
सुप्तगेहस्थितं वर्णं श्रृणु पञ्चानन प्रभो ।। १६६ ।
वकारञ्च हकारञ्च ततोऽन्यद्गृहसंस्थितम् ।
शकारञ्च लकारञ्च क्षिप्तगेहस्थितद्वयम् ।। १६७ ।
धकारञ्च क्षकारञ्च लिप्तगेहस्थितं द्वयम् ।
दुष्टगेहस्थितं नाथ शकारगगनं तथा ।। १६८ ।
निजं सौभाग्ययुक्तं यत्तन्मन्त्रं तदुपाश्रयेत् ।
सूक्ष्मचक्रं प्रवक्ष्यामि हिताहितफलप्रदम् ।। १६९ ।
एतदुक्ताक्षरं शम्भो गृहीत्त्वा जपमाचरेत् ।
वामदक्षिणमारभ्य सप्तरेखाः समालिखेत् ।। १७० ।
भित्वा तदङ्कान् मन्त्री च रेखाचतुष्टयं लिखेत् ।
दक्षिणादिक्रमेणैव बद्धमन्दिरमध्यके ।। १७१ ।
मन्त्राक्षराणि विलिखेदङ्काचारेण साधकः ।
तदङ्कं श्रृणु यत्नेन नराणां भुक्तिमुक्तिदम् ।। १७२ ।
प्रथमे मन्दिरे नाथ भुजाङ्कं विलिखेत्ततः ।
विष्णुमन्त्रादिगेहे च वेदाङ्कं विलिखेद् बुधः ।। १७३ ।

---

१. पूर्ववत् परस्मैपदम् ।

तत्पश्चादष्टमाङ्कं च भुजाधः षष्ठमेव च ।
तद्गेहं शङ्करस्यापि तत्पश्चाद्दशमं गृहे ॥ १७४ ।
तत्पश्चाद्द्वादशाङ्कञ्च नायिकास्थानमेव च ।
षष्ठाधोयुगलाङ्कञ्च तत्पश्चादष्टमन्तथा ॥ १७५ ।
तद्गृहं शम्भुना व्यस्तं तत्पश्चादष्टमं तथा ।
युगलाधोगृहे चापि चतुर्दशाक्षरन्तथा ॥ १७६ ।
तद्दक्षिणे सूर्यगेहं चतुर्द्दशाक्षरान्वितम् ।
तत्पश्चात्षोडशाङ्कञ्च पुनरङ्कं लिखेत्ततः ॥ १७७ ।
तद्दक्षिणे वेदवर्णं तत्पश्चादष्टमाक्षरम् ।
ब्रह्ममन्दिरमेवन्तत् षोडशाधः पुनः शृणु ॥ १७८ ।
अष्टमाङ्कं ततो युग्ममष्टादशाक्षरं ततः ।
प्रथमस्थं द्वितीयस्थं गृह्णीयाद् शुभदं स्मृतम् ॥ १७९ ।
तृतीयस्थं महापापं सर्वमन्त्रेषु कीर्तितम् ।
द्वितीयं प्रथमं दुःखं तृतीयं सर्वभाग्यदम् ॥ १८० ।
तृतीयञ्च तथा नाथ गृह्णीयान्निजसिद्धये ।
तृतीये प्रथमं भद्रं द्वितीयं दुःखदायकम् ॥ १८१ ।
तृतीयञ्च तथा प्रोक्तमष्टाक्षरगृहं भयम् ।
चतुर्दशाक्षरं भद्रं सूर्यमन्त्रं द्वितीयकम् ॥ १८२ ।
तृतीयस्थं षोडशाङ्के महाकल्याणदायकम् ।
[1]अष्टमूर्तिः षोडशाङ्के चतुर्थे शत्रुमारणम् ॥ १८३ ।
तृतीयगृहमध्यस्थं ब्रह्मकल्याणदायकम् ।
[2]वस्वक्षरं सर्वशेषगृहमध्यस्थमेव च ॥ १८४ ।
अष्टमञ्च महाभद्रं [3]क्षमं चित्तभयप्रदम् ।
अष्टादशाङ्कं शुभदं शेषगेहत्रये तथा ॥ १८५ ।

---

१. अधोमुक्तिम् इति क० ।
२. वसूनि = अष्टौ अक्षराणि यस्मिन् ।
३. युग्मम् इति क० ।

येषां यदक्षराणाञ्च मन्त्रं चेतसि वर्तते ।
एतत् शुभाशुभं ज्ञात्वा मन्त्रवर्णं[1] तदाभ्यसेत् ।। १८६ ।
विष्णुमन्त्रस्थितं[2] मन्त्रं नायिकास्थं शिवस्थकम् ।
सूर्यस्थं ब्रह्मसंस्थञ्च गृह्णीयात् शाक्त एव च ।। १८७ ।
वैष्णवो विष्णुमन्त्रार्थं शैवः शिवमुपाश्रयेत् ।
[3]नायिकामन्त्रजापी च नायिकार्णं सदाभ्यसेत् ।। १८८ ।
सूर्यमन्त्रविचारार्थी सूर्यमन्त्रं समाश्रयेत् ।
एकस्थं युगलस्थानं तृतीयस्थानमेव च ।। १८९ ।
[4]ज्ञात्वा मन्त्रं प्रगृह्णीयात् अन्यथा चाशुभं भवेत् ।
एतदन्यतमं मन्त्रं दिव्यवीरेषु गीयते ।। १९० ।
ततश्चक्रं पशोरुक्तं सर्वसिद्धिप्रदं ध्रुवम् ।
एतच्चक्रप्रभावेण पशुर्वीरोपमः स्मृतः ।। १९१ ।
सर्वसिद्धियुतो भूत्वा वत्सरात्तां प्रपश्यति ।। १९२ ।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महामन्त्रोद्दीपने सर्वचक्रानुष्ठाने सिद्धमन्त्रप्रकरणे भावनिर्णये भैरवीभैरवसंवादे चतुर्थः पटलः ।।

●

---

१. मन्त्रमार्गं इति क० ।
२. विष्णुशब्दस्थितं इति क० ।
३. नायिकामन्त्रं जपति तच्छीलः, नायिकामन्त्रजापी, णिनिप्रत्ययस्ताच्छील्यद्योतकः ।
४. कृत्वा इति क० ।

अथ पञ्चमः पटलः

महाकथहचक्रार्थं सर्वचक्रोत्तमोत्तमम् ।
यस्य विचारमात्रेण कामरूपी भवेन्नरः ॥ १ ।
ततः प्रकारं वीराणां नाथः त्वं क्रमशः शृणु ।
चतुरस्रे लिखेत् वर्णांश्चतुःकोष्ठसमन्विते ॥ २ ।
चतुःकोष्ठे चतुःकोष्ठे चतुश्चतुर्गृहान्वितम् ।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्वकामार्थसिद्धिदम् ॥ ३ ।
[1]चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुःकोष्ठसमन्वितम् ।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु ॥ ४ ।
सर्वेषु गृहमध्येषु प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
अकारादिक्षकारान्तं लिखित्वा गणयेत्ततः ॥ ५ ।
चन्द्रमग्निं रुद्रवर्णं नवमं युगलं तथा ।
वेदमर्कं दशरसं वसुं षोडशमेव च ॥ ६ ।
चतुर्दशं भौतिकञ्च सप्तपञ्चदशेति च ।
वह्नीन्दुकोष्ठगं वर्णं सङ्केताङ्कैः मयोदितम् ॥ ७ ।
एतदङ्कस्थितं वर्णं गणयेत्तदनन्तरम् ।
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम् ॥ ८ ।
चतुर्भिः कौष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ।
पुनः कोष्ठगकोष्ठेषु[2] सत्यतो नाम्न आदितः ॥ ९ ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमशो गणयेत्सुधीः ।
सिद्धः सिद्ध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः ॥ १० ।
सुसिद्धोऽग्रहणाज्ज्ञानी शत्रुर्हन्ति स्वमायुषम् ।
सिद्धार्णो बान्धवः प्रोक्तः साध्यः सेवक उच्यते ॥ ११ ।

---

१. चतुष्कोणमित्यर्थः ।
२. कोष्ठं गच्छन्ति—कोष्ठगानि, गमेर्डः । कोष्ठगानि च कोष्ठानि चेति कर्मधारयः ।

सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्वकामदाः ।
जपेन बहुसिद्धिः स्यात् सेवकोऽधिकसेवया ॥ १२ ।
पुष्णाति पोषकोऽभीष्टो घातको नाशयेद् ध्रुवम् ।
सिद्धः सिद्धो यथोक्तेन द्विगुणः सिद्धसाधकः ॥ १३ ।
सिद्धः सुसिद्धोद्ध्वर्जपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ।
साध्यः सिद्धो द्विगुणकः साध्ये साध्यो निरर्थकः ॥ १४ ।
तत्सुसिद्धो द्विगुणजपात् साध्यारिर्हन्ति गोत्रजान् ।
सुसिद्धसिद्धोद्ध्वर्जपात्तत्साध्यो द्विगुणाधिकात् ॥ १५ ।
तत्सुसिद्धो ग्रहादेव सुसिद्धारिः स्वगोत्रहा ।
अरिः सिद्धः सुतान् हन्यादरिसाध्यस्तु कन्यकाः ॥ १६ ।
तत्सुसिद्धिस्तु पत्नीघ्नस्तदरिर्हन्ति गोत्रजान्[1] ।
यदि वैरिमनोर्हस्तस्थितः स्यात् साधको भुवि ॥ १७ ।
तदन्ते रक्षणार्थं हि कुर्यादेवं क्रियादिकम् ।
तत्प्रकारं महावीर शृणुष्व गिरिजापते ॥ १८ ।
वटपत्रे लिखित्वारिमन्त्रं[2] स्रोतसि निक्षिपेत् ।
एवं मन्त्रविमुक्तः स्यान्ममाज्ञावशहेतुना ॥ १९ ।
पुनः प्रकारं विप्रस्तु गवां क्षीरे मुदान्वितः ।
द्रोणमिते जपेन्मन्त्रमष्टोत्तरसमन्वितम् ॥ २० ।
पीत्वा क्षीरं मनोमध्ये ध्यात्वा मन्त्रं समुच्चरन् ।
सन्त्यजन्नीरमध्ये तु वैरिमन्त्रप्रमुक्तये ॥ २१ ।
पुनः प्रकारं वक्ष्यामि त्रिरात्रमेकवासरम् ।
उपोष्य विधिनानेन पूजां कृत्वा शनौ कुजे ॥ २२ ।
सहस्रं वा शतं वापि अष्टोत्तरसमन्वितम् ।
जपित्वा सन्त्यजेन्मन्त्रं क्षीरसागरमण्डले ॥ २३ ।
अथवा तद्गुरोः स्थाने चान्यस्थाने च वा पुनः ।
विचार्य मन्त्रवर्णञ्च गृहीत्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥ २४ ।

---

१. साधकम् इति क० । २. अरिः शत्रुः तन्मारकं मन्त्रम्, मध्यमपदलोपिसमासः ।

स्वप्ने यदि महामन्त्रं प्राप्नोति साधकोत्तमः ।
तदा सिद्धिमवाप्नोति सत्यं सत्यं कुलेश्वर ॥ २५ ।

तन्मन्त्रं कौलिके नाथ गुरोर्यत्नेन संग्रही ।
यदा भवति सिद्धिः स्यात्तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥ २६ ।

अरिं वा देवदेवेश यदि विग्राहयेन्मनुम् ।
अन्यमन्त्रं विचार्यैव विष्णोश्चैव शिवस्य च ॥ २७ ।

शक्तिमन्त्रं यदि रिपुं तदा एवंप्रकारकम् ।
आदावन्ते च मध्ये च ॐवौषट् स्वाहयान्वितम् ॥ २८ ।

कृत्वा जप्त्वा[1] महासिद्धिं कामरूपस्थितामिव ।
प्राप्नोति नात्र सन्देहो ममाज्ञा वरवर्णिनि ॥ २९ ।

शृणु चक्रफलं नाथ विचाराचारमङ्गलम् ।
प्रासादश्च महामन्त्रं सद्गुरोर्मुखपङ्कजात् ॥ ३० ।

लभ्यते यदि भाग्येन सिद्धिरेव न संशयः ।
तदभावे सिद्धिमन्त्रं दृष्टादृष्टफलोन्मुखम् ॥ ३१ ।

महाचमत्कारकरं हृदयोल्लासवर्द्धनम् ।
स्वप्ने वा सद्गुरोः स्थाने प्राप्तिमात्रेण मुक्तिदम् ॥ ३२ ।

तन्मन्त्रं वर्जयित्वा च घोरान्धकाररौरवे ।
वसन्ति सर्वकालं च ममाज्ञावशभागिनी ॥ ३३ ।

तत्रैव चक्रसारादि विचारं व्यर्थभाषणम् ।
अरिमन्त्रं महापुण्यं सर्वमन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥ ३४ ।

कोटिजन्मार्जितैः पुण्यैर्महाविद्याश्रयी भवेत् ।
स्वप्ने कोटिकुलोत्पन्नैः पुण्यकोटिफलैरपि ॥ ३५ ।

प्राप्नोति साधको मन्त्रं भुक्तये मुक्तये ध्रुवम् ।
ततश्चक्रं न विचार्यं विचार्य मरणं भवेत् ॥ ३६ ।

---

१. जपधातुः सेट्कोऽपि पृषोदरादित्वादिटं न लेभे ।

किन्तु चक्रविचारञ्च यदि स्वप्ने चमत्कृतम् ।
एतेषां चक्रवर्णानां विचारादष्टसिद्धिदम् ।। ३७ ।

वायुं मुक्ति धनं योगसिद्धिमृद्धि धनं शुभम् ।
धर्मदेहपवित्रञ्च अकाले मृत्युनाशनम् ।। ३८ ।

वाञ्छाफलप्रदं गौरीचरणाम्भोजदर्शनम् ।
भुक्ति मुक्ति हरस्थानं प्राप्नोति नात्र संशयः ।। ३९ ।

एषां चक्रादिकालञ्च क्रमशो गणितं फलम् ।
यदि सर्वविचारञ्च करोति साधकोत्तमः ।। ४० ।

तदा सर्वफलं नित्यं प्राप्नोति नात्र संशयः ।
महाव्रतं[1] विवेकञ्च विचाराल्लभते ध्रुवम् ।। ४१ ।

अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति चक्रराजं विचारतः ।
सर्वे देवाः प्रशंसन्ति चक्रमन्त्राश्रितं[2] जलम् ।। ४२ ।

वाक्यसिद्धिर्भवेत् क्षिप्रं प्राणायामादिसिद्धिभाक्[3] ।
सर्वेषां प्रणमेद् भूमौ विचरेत् साधको बली ।। ४३ ।

इति ते कथितं नाथ चक्रं षोडशमङ्गलम् ।
चक्राणां लोकनादेव सायुज्यपदमाप्नुयात् ।। ४४ ।

अतो विचारं सर्वत्र सर्वचक्रादिमङ्गलम् ।। ४५ ।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने सर्वचक्रानुष्ठाने सिद्धतन्त्रप्रकरणे पञ्चमः पटलः ।।



१. महाप्रभावमेकञ्च इति ग० ।

२. चक्रमन्त्रमाश्रितम्, गम्यादीनामुपसंख्यानमिति द्वितीयान्तस्य समासः ।

३. प्राणायामादिसिद्धिं भजते इति भजो णिप्रत्ययः ।

अथ षष्ठः पटलः

अथ भावं वद श्रीदे दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
पशूनां परमाश्चर्यभावं श्रोतुं समुत्सुकः ।। १ ।
इच्छाम्याह्लादजलधौ स्थितोऽहं जगदीश्वरि ।
यदि भाग्यवशादाज्ञासारं चिन्तय सिद्धये ।। २ ।

महाभैरव्युवाच—

पशुनाथ वीरनाथ दिव्यनाथ कृपानिधे ।
प्रकाशहृदयोल्लास चन्द्रशेखर तच्छृणु ।। ३ ।
काली कलालताकारं तपस्याद्वयसंगतिम् ।
पशुभावस्थितां नाथ देवतां शृणु विस्तरात् ।। ४ ।
दुर्गापूजां शिवपूजां यः करोति पशूत्तमः[1] ।
अवश्यं हि यः करोति पशुरुत्तमः स्मृतः । ५ ।
केवलं शिवपूजाञ्च करोति यदि साधकः ।
पशूनां मध्यमः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।। ६ ।
केवलं वैष्णवोऽधीशः पशूनां मध्यमः स्मृतः ।
भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्वन्ति ये सदा ।। ७ ।
पशूनां मध्यमाः प्रोक्तं नरकस्था न संशयः ।
त्वत्सेवां मम सेवाञ्च विष्णुब्रह्मादिसेवनम् ।। ८ ।
कृत्वान्यसर्वभूतानां नायिकानां महाप्रभो ।
यक्षिणीनां भूतिनीनां ततः सेवा शुभप्रदा ।। ९ ।
यः पशुर्ब्रह्मकृष्णादि सेवां कुर्वन्ति ये सदा ।
तथा श्रीतारकब्रह्म सेवाद्वये नरोत्तमाः ।। १० ।
तेषामसाध्या भूतादिदेवताः सर्वकामदाः ।
वर्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ।। ११ ।

---

१. 'पशुषु उत्तमः' सप्तमी-इति योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् सुप्सुपेति समासः ।

प्रवक्तव्यञ्च पटले तेषां तेषां ततस्ततः ।
विधिना विधिना नाथ क्रमशः शृणु वल्लभ ॥ १२ ।

अतः प्रातः समुत्थाय पशुरुत्तमपण्डितः ।
गुरूणां चरणाम्भोजमङ्गलं [1]शीर्षपङ्कजे ॥ १३ ।

विभाव्य पुनरेकं हि श्रीपादं भावयेद् यदि ।
पूजयित्वा च वीरं वै उपहारैर्न मे स्तवैः ॥ १४ ।

त्रैलोक्यं तेजसा व्याप्तं मण्डलस्थां महोत्सवाम् ।
तडित्कोटिप्रभादीप्तिं चन्द्रकोटिसुशीतलाम् ॥ १५ ।

सार्द्धत्रिवलयाकारां[2] स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् ।
उत्थापयेन्महादेवीं महारक्तां मनोन्मयीम् ॥ १६ ।

श्वासोच्छ्वासद्वयावृत्ति द्वादशाङ्गुलरूपिणीम् ।
योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाम्बुजस्थिताम् ॥ १७ ।

चतुर्वर्णस्वरूपान्तां वकारादिषसान्तकाम् ।
कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणां[3] कुलमोहिनीम्[4] ॥ १८ ।

महासूक्ष्मपथप्रान्तवान्तरान्तरगामिनीम् ।
त्रैलोक्यरक्षितां[5] वाक्यदेवतां शम्भुरूपिणीम् ॥ १९ ।

महाबुद्धिप्रदां देवीं सहस्रदलगामिनीम् ।
महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं मृत्युस्वरूपिणोम् ॥ २० ।

---

१. शिरः पर्यायभूतः शीर्षशब्दो यद्यपि छान्दसः, तथापि पृषोदरादित्वाल्लोकेऽपि क्वचित्साधुः ।

२ महावज्र सर्पराज सदृशीं ध्यानयोगिनीम् ।
सदावायुसाम्बश्रीं कारणोल्लासवर्धिनीम् ॥
सुप्तां योगिभिराभास्यां शोणवेदिकोपरि ।
योगिध्येयां सूक्ष्मविद्यां भाविनीमुन्मनोमयीम् ॥ इति क० पु० अधिकः पाठः ।

३. किरणोज्ज्वलमोहिनीम्, इति क० पा० ।

४. कुलं मोहयति तच्छीला, णिनिप्रत्यये सति साधुता ।

५. बाह्यदेवतां शब्दरूपिणीम्, इति क० पा० ।

कालरूपां सर्वरूपां सर्वत्र सर्वचिन्मयीम् ।
ध्यात्वा पुनः पुनः शीर्षे सुधाब्धौ विनिवेष्टिताम् ॥ २१ ।
सुधापानं कारयित्त्वा पुनः स्थाने समानयेत् ।
समानयनकाले तु सुषुम्नामध्यमध्यके ॥ २२ ।

अमृताभिप्लुतां कृत्त्वा पुनः स्थानेषु पूजयेत् ।
ऊद्ध्र्वोद्गमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत् ॥ २३ ।

प्रतिप्रयाणकाले तु सुधाधाराभिराप्लुताम् ।
महाकुलकुण्डलिनीममृतानन्दविग्रहाम् ॥ २४ ।

ध्यात्त्वा ध्यात्त्वा पुनर्ध्यात्त्वा सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
तस्मिन्स्थाने महादेवीं विभाव्य किरणोज्ज्वलाम् ॥ २५ ।

अमृतानन्दमुक्ति तां पूजयित्वा शुभां मुदा ।
मानसोच्चारबीजेन मायां वा कामबीजकम् ॥ २६ ।

पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्ज्जप्त्वा[1]नुलोमसत्पथा ।
विलोमेन पुनर्जप्त्वा सर्वत्र जयदं स्तवम् ॥ २७ ।

पठित्त्वा सिद्धिमाप्नोति तत्स्तोत्रं शृणु भैरव ॥ २८ ।

जन्मोद्धारनिरक्षिणीहतरुणी[2] वेदादिबीजादिमां
नित्यं चेतसि भाव्यते भुवि कदा सद्वाक्यसञ्चारिणी ।
[3]मां पातु प्रियदा स विपदं संहारयित्रि धरे
धात्रि त्वं स्वयमादिदेववनितादीनातिदीनं पशुम् ॥ २९ ।

रक्ताभामृतचन्द्रिकालिपिमयी सर्पाकृतिर्निद्रिता
जाग्रत्कूर्मसमाश्रिता भगवती त्वं मां समालोकय ।
मांसोद्गन्धकुगन्धदोषजडितं वेदादिकार्यान्वितं
स्वल्पान्यामलचन्द्रकोटिकिरणैर्नित्यं शरीरं कुरु ॥ ३० ।

---

१. पृषोदरादित्वात् शिष्टप्रयुक्तत्वादिडभावः ।
२. जन्मोद्धारशिवक्षनीहतरुणी वेदादिबीजादिमा इति. क. पा. ।
३. मांसात्तु प्रियदासावपदसंधातया श्रीधरे ।

सिद्धार्थी निजदोषवित् स्थलगतिर्व्याजीयते विद्यया
कुण्डल्याकुलमार्गमुक्तनगरीमायाकुमार्गः श्रिया ।
यद्येवं भजति प्रभातसमये मध्याह्नकालेऽथवा
नित्यं यः [1]कुलकुण्डलीजपपदाम्भोजं स सिद्धो भवेत् ।। ३१ ।

वाय्वाकाशचतुर्दलेऽतिविमले वाञ्छाफलान्यालके[2]
नित्यं सम्प्रति नित्यदेहघटिता शाङ्केतिताभाविता ।
विद्याकुण्डलमानिनी स्वजननी [3]मायाक्रिया भाव्यते
यैस्तैः सिद्धकुलोद्भवैः प्रणतिभिः [4]सत्स्तोत्रकैः शंभुभिः ।। ३२ ।

[5]धाताशङ्करमोहिनीत्रिभुवनच्छायापटोद्गामिनी
संसारादिमहासुखप्रहरणी तत्रस्थिता योगिनी ।
सर्वग्रन्थिविभेदिनी स्वभुजगा सूक्ष्मातिसूक्ष्मापरा
ब्रह्मज्ञानविनोदिनी कुलकुटी व्याघातिनी भाव्यते ।। ३३ ।

वन्दे श्रीकुलकुण्डलीत्रिवलिभिः साङ्गैः स्वयम्भूं प्रियं
प्रावेष्टयाम्बरमारचित्तचपला बालाबलानिष्कला ।
या देवी परिभाति वेदवदना संभाविनी तापिनी
इष्टानां शिरसि स्वयम्भुवनितां[6] संभावयामि क्रियाम् ।। ३४ ।

वाणीकोटिमृदङ्गनादमदनानिश्रेणिकोटिध्वनिः
प्राणेशीरसराशमूलकमलोल्लासैकपूर्णानना ।
आषाढोद्भवमेघवाजनियुतध्वान्ताननास्थायिनी
माता सा परिपातु सूक्ष्मपथगे मां योगिनां शङ्करः[7] ।। ३५ ।

---

१. निजपदाम् क० ।
२. वाञ्छाफलोन्मूलके क० ।
३. मार क० ।
४. संयोगिनिः क० ।
५. वाताशङ्करविमोहिनीतिवलच्छायापटोद्गामिनी ग० ।
६. स्वयम्भुवो वनिता, पृषोदरादित्वात् ऊकारस्य ह्रस्वः । अथवा भूधातुर्डुप्रत्ययान्तः ।
७. योगिनं शं कुरु क० ।

त्वामाश्रित्य नरा व्रजन्ति सहसा वैकुण्ठकैलासयोः
आनन्दैकविलासिनीं शशिशतानन्दाननां कारणाम् ।
मातः श्रीकुलकुण्डलीप्रियकरे काली कुलोद्दीपने
तत्स्थानं प्रणमामि भद्रवनिते मामुद्धर त्वं पशुम् ॥ ३६ ।

कुण्डलीशक्तिमार्गस्थं स्तोत्राष्टकमहाफलम् ।
यः पठेत् प्रातरुत्थाय स योगी भवति ध्रुवम् ॥ ३७ ।

क्षणादेव हि पाठेन कविनाथो भवेदिह ।
पठेत्[1] श्रीकुण्डलो योगो ब्रह्मलीनो भवेत् महान् ॥ ३८ ।

इति ते कथितं नाथ कुण्डलीकोमलं स्तवम् ।
एतत्स्तोत्रप्रसादेन देवेषु गुरुर्गीष्पतिः ॥ ३९ ।

सर्वे देवाः सिद्धियुताः अस्याः स्तोत्रप्रसादतः ।
द्विपरार्द्धं चिरंजीवी ब्रह्मा सर्वसुरेश्वरः ॥ ४० ।

त्वष्टापि मम निकटे स्थितो भगवतीपतिः ।
मां विद्धि परमां शक्तिं स्थूलसूक्ष्मस्वरूपिणीम् ॥ ४१ ।

सर्वप्रकाशकरणीं विन्ध्यपर्वतवासिनीम् ।
हिमालयसुतां सिद्धां सिद्धमन्त्रस्वरूपिणीम् ॥ ४२ ।

वेदान्तशक्तितन्त्रस्थां कुलतन्त्रार्थगामिनीम् ।
रुद्रयामलमध्यस्थां स्थितिस्थापकभाविनीम् ॥ ४३ ।

पञ्चमुद्रास्वरूपाञ्च शक्तियामलमालिनीम् ।
रत्नमालावलाकोटयां चन्द्रसूर्यप्रकाशिनीम् ॥ ४४ ।

सर्वभूतमहाबुद्धिदायिनीं[2] दानवापहाम्[3] ।
स्थित्युत्पत्तिलयकरीं करुणासागरस्थिताम् ॥ ४५ ।

महामोहनिवासाढ्यां दामोदरशरीरगाम् ।
छत्रचामररत्नाढ्यमहाशूलकरां पराम् ॥ ४६ ।

---

१. पावित्रीकुण्डली योगो ब्राह्मणी नो भवेत् महान् ग० । २. दानवादपहारिणीम् ग० ।

३. दानवान् अपहन्ति इति विग्रहे हन्धातोरौणादिको डाप्रत्ययः, टिलोपः । अथवा दानवानपजहाति इति विग्रहे 'ओहाक् त्यागे' धातोः कर्तरि कप्रत्ययः, टाप् च ।

ज्ञानदां वृद्धिदां ज्ञानरत्नमालाकलापदाम् ।
सर्वतेजःस्वरूपाभामनन्तकोटिविग्रहाम्[1] ॥ ४७ ।

दरिद्रधनदां लक्ष्मीं नारायणमनोरमाम् ।
सदा भावय शम्भो त्वं योगनायकपण्डित ॥ ४८ ।

पुनर्भावं पशोरेव शृणु सादरपूर्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुर्नारायणोपमः ॥ ४९ ।

वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शङ्खचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥ ५० ।

महाधर्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं पुनः[2] ॥ ५१ ।

आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्यादवश्यकम् ।
वीरभावं महाभावं सर्वभावोत्तमोत्तमम् ॥ ५२ ।

तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिव्यभावं महाफलम् ।
फलाकाङ्क्षी मोक्षगश्च सर्वभूतहिते रतः ॥ ५३ ।

विद्याकाङ्क्षी धनाकाङ्क्षी रत्नाकाङ्क्षी चयो नरः ।
कुर्याद्भावत्रयं दिव्यं भावसाधनमुत्तमम् ॥ ५४ ।

भावेन लभते वाद्यं धनं रत्नं महाफलम् ।
[3]कोटिगोदानजैः पुण्यैः कोटिशालग्रामदानजैः ॥ ५५ ।

वाराणस्यां कोटिलिङ्गपूजनेन च यत्फलम् ।
तत्फलं लभते मर्त्यः क्षणादेव न संशयः ॥ ५६ ।

आदौ दशमदण्डे तु पशुभावमथापि वा ।
मध्याह्ने दशदण्डे तु वीरभावमुदाहृतम्[4] ॥ ५७ ।

सायाह्नदशदण्डे तु दिव्यभावं शुभप्रदम् ।
अथवा पशुभावस्थो यजेदिष्टादिदेवताम् ॥ ५८ ।

---

१. अनन्तकोटिविग्रहा यस्याः सा ताम् । २. परः क० ।
३. कोटि ब्राह्मणभोज्येन कोटिगोभोजनेन क० ।
४. उदाहृतं वीरभावं जानीयादिति कर्मणि अमिविभक्तौ वीरभावमिति पदम् ।

जन्मावधि यजेन्मन्त्री महासिद्धिमवाप्नुयात् ।
सर्वेषां गुरुरूपः स्यादैश्वर्यञ्च दिने दिने ॥ ५९ ।

यदि गुरुस्वभावः स्यात्तदा मधुमतीं लभेत् ।
यदि विवेकी निर्याति महावननिवासवान् ॥ ६० ।

ब्रह्मचर्यव्रतस्थो वा अथवा स्वपुरे[1] वसन् ।
पीठब्राह्मणमात्रेण महाषोढाश्रमेण च ॥ ६१ ।

पशुभावस्थितो मन्त्री सिद्धविद्यामवाप्नुयात् ।
यदि पूर्वापरस्थाञ्च महाकौलिकदेवताम् ॥ ६२ ।

कुलमार्गस्थितो मन्त्री सिद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।
यदि विद्याः प्रसीदन्ति वीरभावं तदा लभेत् ॥ ६३ ।

वीरभावप्रसादेन दिव्यभावमवाप्नुयात् ।
दिव्यभावं वीरभावं ये गृह्णन्ति नरोत्तमाः ॥ ६४ ।

वाञ्छाकल्पद्रुमलतापतयस्ते न संशयः ।
आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ॥ ६५ ।

भूत्वा वसेन्महापीठं सदाज्ञानी भवेद् यतिः ।
किमन्येन फलेनापि यदि भावादिकं लभेत् ॥ ६६ ।

भावग्रहणमात्रेण मम ज्ञानी भवेन्नरः[2] ।
वाक्यसिद्धिर्भवेत् क्षिप्रं वाणी हृदयगामिनी ॥ ६७ ।

नारायणं परिहाय लक्ष्मीस्तिष्ठति मन्दिरे ।
मम पूर्णन्तुमादृष्टी[3] तस्य देहे न संशयः ॥ ६८ ।
अवश्यं सिद्धिमाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः[4] ।

महाभैरव उवाच—

सूचितन्तु महादेवि कथयस्वानुकम्पया ॥ ६९ ।

---

१. अथवा गुरुस्वभाववान् क० ।
२. महाज्ञानी क० ।
३. चिन्तनीयोऽस्यार्थः ।
४. सदाशिव क० ।

सर्वतन्त्रेषु विद्यासु भावसङ्केतमेव हि ।
तथापि शक्तितन्त्रेषु विशेषात् सर्वसिद्धिदम् ॥ ७० ।

भावविद्याविधिं विद्ये विस्तार्य भावसाधनम् ।

आनन्दभैरव उवाच—

भावस्तु त्रिविधो देव दिव्यवीरपशुक्रमात् ॥ ७१ ।
गुरुरस्य त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवताः ।
दिव्यभावो महादेव श्रेयसां सर्वसिद्धिदम् ॥ ७२ ।

द्वितीयो मध्यमः प्रोक्तस्तृतीयः सर्वनिन्दितः ।
बहुजपात्तथाहोमात् कायक्लेशादिविस्तरैः ॥ ७३ ।

न भावेन विना देवि तन्त्रमन्त्राः फलप्रदाः ।
किं वीरसाधनेनैव मोक्षविद्याकुलेन किम् ॥ ७४ ।

किं पीठपूजनेनैव किं कन्याभोजनादिभिः ।
स्वयोषित्प्रीतिदानेन किं परेषां तथैव च ॥ ७५ ।

किं जितेन्द्रियभावेन किं कुलाचारकर्मणा ।
यदि भावो विशुद्धार्थो न स्यात् कुलपरायणः ॥ ७६ ।

भावेन[1] लभते मुक्तिं भावेन कुलवर्द्धनम् ।
भावेन गोत्रवृद्धिः स्याद् भावेन कुलशोधनम् ॥ ७७ ।

किं तथा पूजनेनैव यदि भावो न जायते ।
केन वा पूज्यते विद्या केन वा पूज्यते मनुः ॥ ७८ ।

फलाभावश्च देवेश भावाभावात् प्रजायते ।
एतन्मन्त्रस्य कथने शङ्कते मम मानसः ॥ ७९ ।

त्रिलोकं सञ्जयेत् प्रायः सर्वरत्नसमागमः ।
नावीक्ष्य निर्जनं कुर्यात् कथं तत् कथयामि ते ॥ ८० ।

---

१. 'भावे हि विद्यते देवः, भावो हि भवनाशनः' इत्यादिनापि भावस्य महती प्रशंसा कृताऽस्ति ।

श्री-आनन्दभैरव उवाच—

त्वत्प्रसादान्महादेवि ? विद्यास्वप्नप्रबोधिनि ।
सर्वपञ्चप्रपञ्चानां[1] दीक्षा देया महेश्वरि ॥ ८१ ।

यद्यतो देव सर्वेषां भूतानां स्वापकारणम् ।
करोमि कथय त्वं मां भावमार्गोत्तमोत्तमम् ॥ ८२ ।

श्रीमहाभैरव्युवाच—

प्रथमं दिव्यभावस्तु कौलिके श्रृणु यत्नतः ।
सर्वदेवार्चितां विद्यां तेजःपुञ्जप्रपूरिताम् ॥ ८३ ।

तेजोमयीं जगत्सर्वां विभाव्य मूर्तिकल्पनाम् ।
तत्तन्मूर्तिमयैः रूपैः स्नेहशून्ये[2] न वा पुनः ॥ ८४ ।

आत्मानं तन्मयं कृत्वा सर्वभावं तथैव च ।
तत्सर्वां योषितं ध्यात्वा पूजयेद्यतमानसः ॥ ८५ ।

अशेषकुलसम्पन्नां नानाजातिसमुद्भवाम् ।
नानादेशोद्भवां वापि सद्गुणालस्यसंयुताम् ॥ ८६ ।

द्वितीयवत्सरादूर्ध्वं यावत् स्यादष्टमाब्दकम् ।
तावज्जप्त्वा पूजयित्वा कन्यां सुन्दरमोहिनीम् ॥ ८७ ।

दिव्यभावः स्थितः साक्षात्तन्त्रमन्त्रफलं लभेत् ।
कुमारीपूजनादेव कुमारीभोजनादिभिः ॥ ८८ ।

एकद्वित्र्यादिबीजानां फलदा नात्र संशयः ।
ताभ्यः पुष्पफलं दत्त्वा अनुलेपादिकन्तथा ॥ ८९ ।

बलिप्रियञ्च नैवेद्यं दत्त्वा तद्भावभावितः ।
मुदा तदङ्गमाल्यानां बालभावविचेष्टितः ॥ ९० ।

जातिप्रियकथालापक्रीडाकौतूहलान्वितः[3] ।
यथार्थं तत् प्रियं तत्र कृत्वा सिद्धीश्वरो भवेत् ॥ ९१ ।

---

१. माया क० । २. स्नेहस्तेनैव यद्गतः क० ।
३. जातिप्रियश्चासौ कथालापक्रीडाकौतूहलान्वितश्चेति कर्मधारयः । कथालापक्रीडाकौतूहले-नान्वितः ।

कन्या सर्वसमृद्धिः स्यात् कन्या सर्वपरन्तपः ।
होमं मन्त्रार्चनं नित्यक्रियां कौलिकसत्क्रियाम् ॥ ९२ ।
नानाफलं महाधमं कुमारीपूजनं विना ।
तत्तदर्द्धफलं नाथ प्राप्नोति साधकोत्तमः ॥ ९३ ।
फलं कोटिगुणं वीरः कुमारीपूजया लभेत् ।
[1]कुसुमाञ्जलिपूर्णञ्च कन्यायां कुलपण्डितः ॥ ९४ ।
ददाति यदि तत्पुष्पं कोटिमेरुप्रदो भवेत् ।
तज्ज्ञानजं महापुण्यं क्षणादेव समालभेत् ॥ ९५ ।
कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम् ।
एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ॥ ९६ ।
त्रिवर्षा च त्रिधामूर्तिश्चतुर्वर्षा च कालिका ।
सूर्यगा[2] पञ्चवर्षा च षड्वर्षा चैव रोहिणी ॥ ९७ ।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ।
नवभिः कालसन्दात्री दशभिश्चापराजिता ॥ ९८ ।
एकादशे च रुद्राणी द्वादशेऽब्दे तु भैरवी ।
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्तपीठनायिका ॥ ९९ ।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता ।
एवं क्रमेण सम्पूज्य यावत् पुष्पं न विद्यते ॥ १०० ।
प्रतिपदादिपूर्णान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत् ।
महापर्वसु सर्वेषु विशेषाञ्च पवित्रके ॥ १०१ ।
महानवम्यां देवेश कुमारीश्च[3] प्रपूजयेत् ।
तस्मात् षोडशपर्यन्तं युवतीति प्रचक्षते ॥ १०२ ।
तत्र भावप्रकाशः स्यात्स भावः परमो मतः ।
रक्षितव्यं प्रयत्नेन रक्षितास्ताः प्रकाशयेत् ॥ १०३ ।

---

१. कुसुमाञ्जलिना पूर्णम् । २. सुभग क० ।
३. कुमारीपूजाया महती प्रशंसा कृता ।

महापूजादिकं कृत्वा वस्त्रालङ्कारभोजनैः[1] ।
पूजयेन्मन्दभाग्योऽपि लभते जयमङ्गलम् ।। १०४ ।

अन्येषां कथनेनाथ प्रयोजनमहाफलम् ।
विधिना पूजयेद् यस्तु दिव्यवीरपशुस्थितः ।। १०५ ।

भावत्रये महासौख्यं दिव्ये सत्कर्म सत्फलम् ।। १०६ ।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने कुमार्युपचर्याविलासे सिद्धमन्त्रप्रकरणे भावनिर्णये षष्ठः पटलः ।।



१. वस्त्रं च अलङ्कारश्च भोजनं चेति द्वन्द्वः ।

अथ सप्तमः पटलः

अथ पूजां प्रवक्ष्यामि कुमार्याश्चातिदुर्लभाम् ।
व्याधिवर्गविहीनानां शीघ्रं सिद्ध्यति भूतले ॥ १ ।

तत्प्रकारं महादेव वीराणामधिपाधिप ।
पूजास्थानं महापीठं देवालयमथापि वा ॥ २ ।

सुन्दरीं परमानन्दवर्द्धनीं जयदायिनीम् ।
कालरात्रिस्वरूपां श्रीं गौरीं रक्ताङ्गरागिणीम् ॥ ३ ।

कन्यां देवकुलोद्भूतां राक्षसीं वा नरोत्तमाम् ।
नटीकन्यां हीनकन्यां तथा कापालिकन्यकाम् ॥ ४ ।

रजकस्यापि कन्यां ते तथा नापितकन्यकाम् ।
गोपालकन्यकाञ्चैव तथा ब्राह्मणकन्यकाम् ॥ ५ ।

शूद्रकन्यां वैश्यकन्यां तथा वणिक्कन्यकाम् ।
चण्डालकन्यकां वापि यत्र कुत्राश्रमे स्थिताम् ॥ ६ ।

सुहृद्वर्गस्य कन्यां च समानीय प्रयत्नतः ।
पूजयेत् परमानन्दैरात्मध्यानपरायणः ॥ ७ ।

क्रमशः शृणु देवेन्द्र वरहस्तनिषेवित ।
परमानन्दसौन्दर्य कारणानन्दविग्रहः ॥ ८ ।

मम पूजां यः करोति प्रत्यहं शुद्धभक्तितः ।
तस्यावश्यं कुमारीणां पूजनं भोजनं रवेः ॥ ९ ।

तेजोरूपं विधोश्चाग्नेः सर्वभावे प्रशस्यते ।
तत्पूजनात्तदालापाद् भोजनादपि तत् शुभम् ॥ १० ।

मम प्रीतिर्भवेत्साक्षाद्देवतागुप्तिसंस्थिता ।
बालभैरवदेवस्य कामिनीवटुकस्य च ॥ ११ ।

मत्पुत्रस्य सर्वलोकपूजितस्य महौजसः ।
पूजाभिर्विविधैर्दिव्यैः कुमारी देवपूजिता ॥ १२ ।

कुमारी कन्यका प्रोक्ता सर्वज्ञा जगदीश्वरी ।
पूजार्थं सर्वलोकस्य समानीय सुरेश्वरा:[1] ॥ १३ ।

पूजयन्ति[2] महादेवीं गुप्तभावनिवासिनीम् ।
सदा भोजनवाञ्छाघ्यैं[3] माल्यसन्तुष्टहासिनीम् ॥ १४ ।

वृथा न रौति सा देवी कुमारी देवनायिका ।
सरस्वतीस्वरूपा च पूज्यते सर्वनायकैः ॥ १५ ।

शिवभक्तैर्विष्णुभक्तैस्तथान्यदेवपूजितैः ।
सर्वलोकैः पूजिता सा चावश्यं पूज्यते बुधैः ॥ १६ ।

पूजया लभते पूजां पूजया लभते श्रियम् ।
पूजया धनमाप्नोति पूजया लभते महीम् ॥ १७ ।

पूजया लभते लक्ष्मीं सरस्वतीं महौजसम् ।
महाविद्या:[4] प्रसीदन्ति सर्वे देवा न संशयः ॥ १८ ।

बालभैरवब्रह्मेन्द्रा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
रुद्राश्च देववर्गाश्च वैष्णवा विष्णुरूपिणः ॥ १९ ।

अवताराश्च द्विभुजा विष्णवो मनुशोभिता:[5] ।
अन्ये दिक्पालदेवाश्च चराचरगुरुस्तथा ॥ २० ।

नानाविद्यायुतास्सर्वे दानवा कूटशालिनः ।
अपवर्गस्थिता ये ये ते ते तुष्टा न संशयः ॥ २१ ।

यद्यहं तुष्टिरूपा हि अन्ये लोके च का कथा ।
कुमारीपूजनं कृत्वा त्रैलोक्यं वशमानयेत् ॥ २२ ।

महाशान्तिर्भवेत् क्षिप्रं सर्वंपुण्यं फलप्रदम् ।
तत्तन्मन्त्रसदुल्लेखात् क्षणात् पुण्ययुतं भवेत् ॥ २३ ।

---

१. सुरेश्वर ! क० । २. पूजयित्वा क० ।
३. वाञ्छाढ्या क० । द्वितीयाविभक्त्यन्तं पदमिदं संभाव्यते ।
४. महाविद्याः सर्वे देवाश्च प्रसीदन्ति इत्यन्वयः । ५. मनुसेविनः क० ।

मन्त्रेण पुटितं कृत्वा जप्त्वा सिद्धीश्वरो भवेत् ।
यद्यत् प्रकारमुच्चार्य वदामि सुरसुन्दर ॥ २४ ।
तत्तत् कार्यमवश्यं च भिन्नबुद्धिं न कारयेत् ।
अथ बीजप्रभेदञ्च[1] वद शङ्करपूजिते ॥ २५ ।
यदि मां[2] स्नेहपुञ्जोऽस्ति मत्कुलार्थप्रवेशिनि ।
वदस्व परमानन्द भैरवि प्राणवल्लभे ॥ २६ ।

आनन्दभैरवी उवाच—

शृणु नाथ कुलार्थं मे कुमारीपूजने मनुम् ।
महामन्त्रं महामन्त्रं सिद्धमन्त्रं न संशयः ॥ २७ ।
एतन्मन्त्रप्रसादेन जीवन्मुक्तो भवेत् सुधीः ।
अन्ते देवीपदं याति सत्यमानन्दभैरव ॥ २८ ।
ऐहिकसुखसम्पत्तिर्म्मधुमत्याः प्रसादकम् ।
अवश्यं प्राप्नुयान्मर्त्यो विश्वासं[3] कुरु शंकर ॥ २९ ।
वाग्भवेन पुरः क्षोभं मायाबीजे गुणाष्टकम् ।
श्रियोबीजे श्रियोलाभो मायाबीजे रिपुक्षयः ॥ ३० ।
भैरवेण तु बीजेन खेचरत्वं सुरादिभिः ।
कुमारिका ह्यहं नाथ सदा त्वं हि कुमारकः ॥ ३१ ।
अष्टोत्तरशतं वापि एकां वा परिपूजयेत् ।
पूजिताः प्रतिपद्यन्ते[4] निर्द्दहन्त्यवमानिताः ॥ ३२ ।
कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता ।
असुरा अष्टनागाश्च ये ये दुष्टग्रहा अपि ॥ ३३ ।
भूतवेतालगन्धर्वा[5] डाकिनीयक्षराक्षसाः[6] ।
याश्चान्या देवताः सर्वाः भूर्भुवः स्वश्च भैरव ॥ ३४ ।

---

१. प्रभावं च क० ।
२. अस्य कुत्रान्वयः ? इति चिन्तनीयमस्ति ।
३. विश्रामं क० ।
४. प्रतिपूज्यन्ते क० ।
५. भूताश्च वेतालाश्च गन्धर्वाश्चेति द्वन्द्वः ।
६. डाकिनी च यक्षश्च राक्षसश्चेति डाकिनीयक्षराक्षसाः, द्वन्द्वः ।

पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥ ३५ ।
ते तुष्टाः सर्वतुष्टाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् ।
निधियुक्तां कुमारीन्तु[1] पूजयेच्चैव भैरव ॥ ३६ ।
पाद्यमर्घ्यं तथा धूपं कुङ्कुमं चन्दनं शुभम् ।
भक्तिभावेन सम्पूज्य कुमारीभ्यो निवेदयेत् ॥ ३७ ।
प्रदक्षिणत्रयं कुर्यादादौ मध्ये तथान्ततः ।
पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतस्वर्णमौक्तिकैः ॥ ३८ ।
दक्षिणां विधिवद्दत्त्वा कुमारीभ्यः क्रमेण तु ।
विवाहयेत् स्वयं कन्यां ब्रह्महत्यां[2] व्यपोहति ॥ ३९ ।
यावच्च[3] पुण्यकाले तु कन्यादानं प्रकल्पयेत् ।
भुक्तिमुक्तिफलं तस्य सौभाग्यं सर्वसम्पदः ॥ ४० ।
रुद्रलोके वसेन्नित्यं त्रिनेत्रो भगवान् हरः ।
तीर्थकोटिसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ॥ ४१ ।
तत्फलं लभते सद्यो यस्तु कन्यां विवाहयेत् ।
वालुकासागरे ज्ञेया तावदब्दसहस्रकम् ॥ ४२ ।
एकैकं कुलमुद्धृत्य रुद्रलोके महीयते ।
तत्तदिष्टदेवानां प्रीतये तुष्टये सुधी ॥ ४३ ।
कन्यादानं समाहृत्य मुक्तिमाप्नोति भैरव ।
तत्तद्वर्षीयकन्यायास्तत्तद्बुद्ध्या च साधकः ॥ ४४ ।
विभाव्य शिवरूपत्वं सम्प्रदानीयकारके ।
पूर्णरूपं शिवं ध्यात्त्वा वरं सर्वांगसुन्दरम् ॥ ४५ ।
तेजोमयं यशःकान्तं बालभैरवरूपिणम् ।
[4]वटुकेशं महादेवं वरयेत् साधकाग्रणीः[5] ॥ ४६ ।

---

१. भोजयेच्चैव क० ।
२. ब्रह्महत्या विनश्यति क० ।
३. यो यश्च क० ।
४. वटुका विद्यार्थिनस्तेषामीशः ।
५. साधकानामग्रणीः ।

बालरूपां भैरवीं च त्रैलोक्यसुन्दरीं वराम् ।
नानालंकारनम्राङ्गीं भद्रविद्याप्रकाशिनीम् ।। ४७ ।
चारुहास्यां महानन्दहृदयां शुभदां शुभाम् ।
ध्यात्त्वा द्वादशपत्राब्जे पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।। ४८ ।
सम्प्रदाने समानीय तत्तन्मन्त्रेण दापयेत् ।
एतत् श्रुत्त्वा महावीरो बलरूपी निरञ्जनः ।। ४९ ।
पुनर्जिज्ञासयामास परमानन्दभैरवीम् ।

आनन्दभैरव उवाच—

कुमारीकुलतत्त्वार्थं मन्त्रार्थं जपनक्रमम् ।। ५० ।
यजनादिप्रकारञ्च भोजनादिक्रमन्तथा ।
होमादिप्रक्रियां तस्याः स्तोत्रं प्रत्येकमेव हि ।। ५१ ।
कवचं च कुमारीणां वदस्व क्रमशः प्रिये ।
येन क्रमेण सा विद्या कुमारी परदेवता ।। ५२ ।
निर्जने साधकस्याग्रे महावाक्यं स्वयं वदेत् ।
बालिका चारुनयना केन हेतोः प्रसीदति ।। ५३ ।
तत्प्रकारं वद स्नेहादानन्दभैरवप्रिये ।

आनन्दभैरवी उवाच—

शृणु शम्भो प्रवक्ष्यामि कुमारीकुलमन्त्रकान् ।। ५४ ।
येन विज्ञानमात्रेण धरणीशो नरोत्तमः ।
सर्वेषां गुरुरूपः स्यात् कुमारीयजनेन च ।। ५५ ।
एकवर्षा वरा सन्ध्यादिकानां मनुमुत्तमम् ।
षोडशाच्छान्तरूपाणां मन्त्रं शृणु महाप्रभो ।। ५६ ।
क्रमादिकञ्च सर्वेषां चैतन्यसिद्धिसत्क्रियाम् ।
आनीय सुन्दरीं नारीं कुमारीं वरनायिकाम् ।। ५७ ।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां शङ्खवस्त्रादिशोभिताम् ।
वाग्भवेन जलं नाथ तन्नाम्ना परिदापयेत् ।। ५८ ।

देवीबुद्ध्या सदा ध्यात्वा पूजयेत् साधकोत्तमः ।
मायाबीजेन तन्नाम्ना पाद्यं दद्यात् तथा प्रभो ॥ ५९ ।
लक्ष्मीबीजेन चार्घ्यन्तु कुर्याद् बीजेन चन्दनम् ।
मायाबीजेन पुष्पाणि कुमार्यै दापयेत् सुधीः ॥ ६० ।
सदाशिवेन मन्त्रेण धूपदीपौ महोत्तमौ ।
दत्त्वा षडङ्गमन्त्रेण पूजयेद् देवनायकः ॥ ६१ ।
तत्प्रकारं महादेव शृणुष्वानन्दरूपधृक् ।
महातेजोमयं शुभ्रं हृदयं हस्तदक्षिणैः ॥ ६२ ।
विभाव्य प्रपठेद् धीमान् तन्मन्त्रं शृणु शंकर ! ।
आदौ वाग्भवमुच्चार्य मायां लक्ष्मीन्तु कूर्चकम् ॥ ६३ ।
प्रेतबीजं ततो ब्रूयात् [1]सविसर्गेन्दुबिन्दुकम् ।
कुलशब्दं समुच्चार्य कुमारिके ततो वदेत् ॥ ६४ ।
हृदयायः नमः प्रोच्य ततः शिरसि भावयेत् ।
शुक्लवर्णं सर्वमयं बीजमुच्चार्य संन्यसेत् ॥ ६५ ।
हकारं वाग्भवाढचञ्च वकारं वाग्भवार्थकम् ।
मायां लक्ष्मीं वाग्भवं च द्विठान्ते शिरसे पदम् ॥ ६६ ।
वह्निजायावधिर्मन्त्रो न्यसेत् शिरसि साधकः ।
शिखामध्ये कृष्णवर्णं नीलाञ्जनचयप्रभम् ॥ ६७ ।
विभाव्य संन्यसेन्मन्त्री कुमारीकुलसिद्धये ।
आदौ प्रणवमुद्धृत्य तदन्ते [2]वह्निसुन्दरी ॥ ६८ ।
शिखायै च समुद्धृत्य वषट्कारं ततो वदेत् ।
ततः कवचमध्ये च बलवन्तं सुतेजसम् ॥ ६९ ।
प्रथमारुणसंकाशं ध्यात्वा चारुकलेवरम् ।
वाग्भवञ्च समुच्चार्य कुलशब्दं ततो वदेत् ॥ ७० ।
वागीश्वरीपदं पश्चात् कवचाय ततो वदेत् ।
तारकब्रह्मशब्दञ्च कवचन्यासजालकम् ॥ ७१ ।

---

१. विसर्गेण सहितः सविसर्गः, तादृश इन्दुबिन्दुर्यस्य तत् । २. विष्णु–क० ।

ततो नेत्रत्रयं ध्यात्त्वा महाबीजं महाप्रभम् ।
रक्तवर्णं कोटिकोटिजवामण्डलमण्डितम् ॥ ७२ ।

विराजितं कोटिपुण्यार्जिततेजसि भास्करे ।
वाग्भवं च समुच्चार्य कुलेश्वरिपदं ततः ॥ ७३ ।

नेत्रत्रयाय शब्दान्ते वौषट् लोचनमन्त्रकम् ।
ततः साधकमन्त्रो च वामहस्ततले तथा ॥ ७४ ।

मध्यमातर्जनीभ्यां च तालद्वयमुपाचरेत् ।
तन्मन्त्रं कोटिसूर्योग्रज्योत्स्नाजालसमप्रभम्[1] ॥ ७५ ।

महाकाशोद्भवं शब्दं महोग्रपरिपीडनम् ।
मायाबीजं तथास्त्राय पदमुद्धृत्य यत्नतः ॥ ७६ ।

पान्तठान्तं समुद्धृत्य महामन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
ततस्तस्या हृन्निलये ध्यात्वा च परिवारकान् ॥ ७७ ।

पूजयेद् यत्नतो मन्त्री भेषजामृतधारया ।
तर्पयेत् पूजयेद्भक्त्या भैरवं[2] बालभैरवम् ॥ ७८ ।

देवताभिः पूजयित्वा परिवारान् क्रमेण वै ।
ततो वाग्भवमुच्चार्य सिद्धजयाय शब्दतः ॥ ७९ ।

पूर्वं पदं समुच्चार्य वक्त्राय नम ईरितः ।
ततो वाग्भवमुच्चार्य जयाय शब्दमुद्धरेत् ॥ ८० ।

उत्तरवक्त्रमुद्धृत्य चतुर्थ्यन्तं नमःपदम् ।
ततो वाग्भवमाया श्रीबीजमुच्चार्य यत्नतः ॥ ८१ ।

कुब्जिके पश्चिमान्ते च वक्त्राय नमः कुर्विवतः ।
ततो वाग्भवमुच्चार्य कालिके पदमुच्चरेत् ॥ ८२ ।

दक्षवक्त्राय शब्दान्ते [3]नानामन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
एतन्मन्त्राक्षरं नाथ समुच्चार्य कुलेश्वर ॥ ८३ ।

---

१. कोटिः सूर्यास्तेषामुग्रज्योत्स्नाजालेन समा प्रभा यस्य तम् ।

२. कलिभैरवम्–क० ।

३. नमोमन्त्रः प्रकीर्तितः–क० ।

पूजयित्वा क्रमेणैव भास्करं परिपूजयेत् ।
चन्द्रं दिक्पालदेवञ्च सन्ध्यादीन्[1] परिपूजयेत् ।। ८४ ।

वीरभद्रां महाकालीं[2] कौलिनीं कुलगामिनीम् ।
अष्टादशभुजां कालीं चतुर्वर्गां प्रपूजयेत् ।। ८५ ।

नैवेद्यादीन्समानीय नानाभोज्यादिसंयुतम् ।
दुग्धं घनावृतं क्षीरं पक्वान्नं पक्वसत्फलम् ।। ८६ ।

यद्यत्कालोपयोग्यञ्च शर्करामधुमिश्रितम् ।
पञ्चतत्त्वं कुलद्रव्यं निजकल्याणवर्धनम् ।। ८७ ।

नानाद्रव्यञ्च नैवेद्यं स्वस्वकल्पोक्तसाधितम् ।
कुमारीभ्यो निवेद्यैवं नानासौरभशोभितम् ।। ८८ ।

शीतलं जलमानीय दद्यात्ताभ्यो महासुधीः ।
ततो हितं महामन्त्रं कुमार्याश्चातिदुर्लभम् ।। ८९ ।

अथवा स्वीयमूलञ्च जप्त्वा सिद्धीश्वरो भवेत् ।
समर्थप्राणवायूनां धारयेत्कारयेत्[3] स्वयम् ।। ९० ।

अष्टाङ्गादिप्रणामं च कुर्वन्स्तोत्रं पठन्दिशेत् ।। ९१ ।

नमामि कुलकामिनीं परमभाग्यसन्दायिनीम् ।
कुमाररतिचातुरीं सकलसिद्धिमानन्दिनीम् ।। ९२ ।

प्रवालगुटिकामृजां रजतरागवस्त्रान्विताम् ।
हिरण्यकुलभूषणां भुवनवाक्कुमारीं भजे ।। ९३ ।

इति मन्त्रेण संन्यस्य तारिणीं परिपूजयेत् ।
शिवं गणेशं सम्पूज्य प्रणमेत् साधकोत्तमः ।। ९४ ।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने कुमार्युपचर्याविन्यासे सिद्धमन्त्रप्रकरणे दिव्यभावनिर्णये सप्तमः पटलः ।।

●

---

१. एकवर्षा कन्या 'सन्ध्या' इति कथ्यते ।

२. महाकन्याम् ,, ,, ,, ।

३. धारणं कारयेत्स्वयम्—क० ।

अथाष्टमः पटलः

श्री-आनन्दभैरवी उवाच—

अथ वक्ष्ये महादेव कुमार्या जपहोमकम् ।
लक्षसंख्यजपं कृत्वा मायां वा वाग्भवं रमाम् ॥ १ ।

कालीबीजं वापि नाथ मायां वा कामबीजकम् ।
सदाशिवेन पुटितं बिन्दुचन्द्रविभूषितम् ॥ २ ।

[1]अथवा प्रणवेनापि पुटितं त्रिदशेश्वर ।
जपित्वा मूलमन्त्रञ्च लक्षसंख्याविधानतः ॥ ३ ।

तद्दशांशं महाहोमं घृताक्तबिल्वपत्रकैः ।
अथवा श्वेतपुष्पैश्च कुन्दपुष्पैर्महाफलम् ॥ ४ ।

एवं क्रमेण जुहुयात् करवीरप्रसूनकैः ।
घृताक्तैः कैवलैर्वापि चन्दनागुरुमिश्रितैः ॥ ५ ।

हविष्याशी[2] दिवाभागे रात्रौ पूजापरो भवेत् ।
निजपूजावशेषैस्तु कुलद्रव्यैः प्रपूजयेत् ॥ ६ ।

दिवासंख्यं जपेत्तत्र परमानन्दरूपधृक् ।
जपान्ते जुहुयान्मन्त्री मदुक्तद्रव्यसयुतैः ॥ ७ ।

ततः प्राणात्मकं वायुं शोधयित्वा पुनः पुनः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा चाष्टाङ्गं प्रणमेन्मुदा ॥ ८ ।

प्रणामसमये नाथ इदं स्तोत्रं पठेत् यतिः ।
कवचञ्च तथा पाठ्यं कुमारीणामथापि वा ॥ ९ ।

---

१. लक्षसंख्यां क्रमेणैव जप्त्वा सिद्धीश्वरो भवेत्–क० ।

२. हविष्यमश्नाति इति हविष्याशी, णिनिप्रत्ययः कर्तरि ।

निजदेव्या महास्तोत्रं पठेद्धि कवचं ततः ।
कुमारीणां महादेव सहस्रनाम साष्टकम् ॥ १० ।

पठित्वा सिद्धिमाप्नोति पठित्वा[1] साधकोत्तमः ।
[2]अग्रे संस्थाप्य ताः सर्वा रत्नकोटिसुशीतलाः ॥ ११ ।

ततः स्तोत्रं पठेद्धीमान् समाहितमना वशी ।
महादिव्याचाररतो[3] वीरभावोल्बणोऽपि वा ॥ १२ ।

एवं क्रमेण प्रपठेद् भक्तिभावपरायणः ।
महाविद्या महासेवा भक्तिश्रद्धाप्लुतार्पितः ॥ १३ ।

महाज्ञानी भवेत् क्षिप्रं वाञ्छासिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १४ ।

आनन्दभैरव उवाच[4]—

देवेन्द्रादय इन्दुकोटिकिरणां वाराणसीवासिनीम् ।
विद्यां वाग्भवकामिनीं त्रिनयनां सूक्ष्मक्रियाज्वालिनीम्[5] ॥
चण्डोद्योगनिकृन्तिनीं त्रिजगतां धात्रीं कुमारीं वराम् ।
मूलाम्भोरुहवासिनीं शशिमुखीं[6] सम्पूजयामि श्रिये ॥ १५ ।

भाव्यां देवगणैः शिवेन्द्रयतिभिर्मोक्षार्थिभिर्बालिकाम् ।
सन्ध्यां नित्यगुणोदयां[7] द्विजगणे श्रेष्ठोदयां सारुणाम् ॥
शुक्लाभां परमेश्वरीं शुभकरीं भद्रां विशालाननाम् ।
गायत्रीं गणमातरं दिनगतिं कृष्णाञ्च वृद्धां भजे ॥ १६ ।

---

१. नात्र कार्या विचारणा—क० ।

२. तद् शक्तौ निजदेव्याः सहस्रनाम मङ्गलम् ।
अष्टोत्तरं पठित्वाथ सिद्धचक्रो क्षीणसंशयः ॥
तासां स्तोत्रं दिव्यनाथ शृणु सर्वत्र मङ्गलम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पठित्वा साधकोत्तमः ॥ क० ।

३. महाविद्याचारटतो महाभावोल्बणोऽपि वा—ग० ।

४. श्री-आनन्दभैरवी उवाच—क० ।

५. नृक्षत्रियाकामिनीम्—ग० ।

६. शशिनो मुखमिव मुखं यस्यास्ताम् ।

७. सुखोदयाम्—क० ।

बालां बालकपूजितां गणभृतां विद्यावतां मोक्षदाम् ।
धात्रीं शुक्लसरस्वतीं नववरां वाग्वादिनीं चण्डिकाम् ।।
स्वाधिष्ठानहरिप्रियां प्रियकरीं वेदान्तविद्याप्रदाम् ।
नित्यं मोक्षहिताय योगवपुषा चैतन्यरूपां भजे ।। १७ ।

नानारत्नसमूहनिर्मितगृहे पूज्यां सुरैर्बालिकां ।
वन्दे नन्दनकानने मनसिजे सिद्धान्तबीजानने ।।
अर्थं देहि निरर्थकाय पुरुषे हित्वा कुमारीं कलाम् ।
[1]सत्यं पातु कुमारिके त्रिविधमूर्त्या च तेजोमयीम् ।। १८ ।

वरानने सकलिकां कुलपथोल्लासैक[2]बीजोद्वहाम् ।
मांसामोदकरालिनीं हि भजतां कामातिरिक्तप्रदाम् ।।
बालोऽहं वटुकेश्वरस्य चरणाम्भोजाश्रितोऽहं सदा ।
हित्वा बालकुमारिके शिरसि [3]शुक्लाम्भोरुहेशम्भजे ।। १९ ।

सूर्याह्लादवलाकिनीं कलिमहापापादितापापहाम्[4] ।
तेजोऽङ्गां भुवि सूर्यगां भयहरां तेजोमयीं बालिकाम् ।।
वन्दे हृत्कमले सदा रविदले वालेन्द्रविद्यां सतीम् ।
साक्षात्सिद्धिकरीं कुमारिविमलेऽन्वासाद्य रूपेश्वरीम् ।। २० ।

नित्यं श्रीकुलकामिनीं कुलवतीं कोलामुमामम्बिकाम् ।
नानायोगनिवासिनीम् सुरमणीं नित्यां तपस्यान्विताम् ।।
वेदान्तार्थविशेषदेशवसना भाषाविशेषस्थिताम् ।
वन्दे पर्वतराजराजतनयां[5] कालप्रियो त्वामहम् ।। २१ ।

कौमारीं कुलकामिनीं रिपुगणक्षोभाग्निसन्दोहिनीम् ।
रक्ताभानयनां शुभां परममार्गमुक्तिसंज्ञाप्रदाम् ।।
भार्यां भागवतीं मतिं भुवनमामोदपञ्चाननां ।
पञ्चास्यप्रियकामिनीं भयहरां सर्पादिहारां भजे ।। २२ ।

---

१. मह्यं पातु कुमारिके त्रिविधमृत्याकाशतेजोमयीम्–ख० ।

२. बीजोद्गृहाम्–ग० ।   ३. शुद्धाम्भोरुहेशं भजे–ख० ।

४. कलिमलापापासितां पापहाम्–ग० ।

५. पर्वतानां राजानः पर्वतराजानः, तेषां राजा पर्वतराजराजः, तस्य तनया, ताम् ।

चन्द्रास्यां[१] चरणद्वयाम्बुजमहाशोभाविनोदीं नदीम् ।
मोहादिक्षयकारिणीं वरकरां श्रीकुब्जिकां[२] सुन्दरीम् ॥
ये नित्यं परिपूजयन्ति सहसा राजेन्द्रचूडामणिम् ।
सम्पादं धनमायुषो जनयतो व्याप्येश्वरत्त्वं जगुः ॥ २३ ।

योगीशं भुवनेश्वरं प्रियकरं श्रीकालसन्दर्भया ।
शोभासागरगामिनं हरभवं वाञ्छाफलोद्दीपनम् ॥
लोकानामघनाशनाय शिवया श्रीसंज्ञया विद्यया ।
धर्मप्राणसदैवतां प्रणमतां कल्पद्रुमं भावये ॥ २४ ।

विद्यां तामपराजितां [३]मदनभावामोदमत्ताननाम् ।
हृत्पद्मस्थितपादुकां कुलकलां कात्यायनीं भैरवीम् ॥
ये ये पुण्यधियो भजन्ति परमानन्दाब्धिमध्ये मुदा ।
सर्व्वाच्छापिततेजसा भयकरीं मोक्षाय संकीर्त्तये ॥ २५ ।

रुद्राणीं प्रणमामि पद्मवदनां कोटचर्कतेजोमयीम् ।
नानालङ्कृतभूषणां कुलभुजामानन्दसन्दायिनीम् ॥
श्रीमायाकमलान्वितां हृदिगतां सन्तानबीजक्रियाम् ।
आनन्दैकनिकेतनां हृदि भजे साक्षादलब्धामहम् ॥ २६ ।

नमामि वरभैरवीं क्षितितलाद्यकालानलाम् ।
मृणालसुकुमारारुणां भुवनदोषसंशोधिनीम् ॥
जगद्भयहरां हरां हरति या च योगेश्वरी ।
महापदसहस्रकम् सकलभोगदान्तामहम् ॥ २७ ।

साम्राज्यं प्रददाति याचितवती विद्या महालक्षणा ।
साक्षादष्टसमृद्धिदातरि महालक्ष्मीः कुलक्षोभहा ॥
स्वाधिष्ठानसुपङ्कजे विवसितां विष्णोरनन्तप्रिये ।
वन्दे राजपदप्रदां शुभकरीं कौलेश्वरीं कौलिकीम् ॥ २८ ।

---

१. चन्द्रस्य आस्यं मुखमिव आस्यं यस्यास्ताम् । अस्यन्ति वर्णान् प्रक्षिपन्ति अनेनेति आस्यम्, करणे ण्यत्प्रत्ययः ।

२. श्रीचन्द्रिकाम्–क० । ३. मदनभारेति–क० ।

पीठानामधिपाधिपाम् असुवहां विद्यां शुभां नायिकाम् ।
सर्वालङ्करणान्वितां त्रिजगतां क्षोभापहां वारुणीम् ॥
वन्दे पीठगनायिकां[1] त्रिभुवनच्छायाभिराच्छादिताम् ।
सर्वेषां हितकारिणीं जयवतामानन्दरूपेश्वरीम् ॥ २९ ।
क्षेत्रज्ञां मदविह्वलां कुलवतीं सिद्धिप्रियां प्रेयसीम् ।
शम्भोः श्रीवटुकेश्वरस्य महतामानन्दसञ्चारिणीम् ॥ ३० ।
साक्षादात्मपरोद्गमां कमलमध्यसंभाविनीम्
शिरो दशशते दलेऽमृतमहाब्धिधाराधराम् ।
निजमनः क्षोभापहां शाकिनीम्
बाह्यार्थप्रकटामहं रजतभां वन्दे महाभैरवीम् ॥ ३१ ।
प्रणामफलदायिनीं सकलबाह्यवश्यां गुणाम् ।
नमामि परमम्बिकां विषयदोषसंहारिणीम् ॥
सम्पूर्णविधुवन्मुखीं कमलमध्यसम्भाविनीम् ।
शिरो दशशते दलेऽमृतमहाब्धिधाराधराम् ॥ ३२ ।
साक्षादहं त्रिभुवनामृतपूर्णदेहाम्
सन्ध्यादिदेवकमलां कुलपण्डितेन्द्राम् ।
नत्वा भजे दशशते दलमध्यमध्ये
कौलेश्वरीं सकलदिव्यजनाश्रयां ताम् ॥ ३३ ।
विश्वेश्वरीं स्वरकुले वरबालिके त्वाम्
सिद्धासने प्रतिदिनं प्रणमामि भक्त्या ।
भक्ति धनं जयपदं यदि देहि दास्यं
तस्मिन् महामधुमतीं लघुनाहताः स्यात् ॥ ३४ ।
एतत्स्तोत्रप्रसादेन कवितावाक्पतिर्भवेत् ।
महासिद्धीश्वरो दिव्यो वीरभावपरायणः ॥ ३५ ।
सर्वत्र जयमाप्नोति स हि स्याद्देववल्लभः ।
वाचामीशो भवेत्क्षिप्रं कामरूपो भवेन्नरः ॥ ३६ ।

१. पीठं गच्छति या सा पीठगा, सा चासौ नायिका चेति पीठगनायिका ।

[1]पशुरेव महावीरो दिव्यो भवति निश्चितम् ।
सर्वविद्याः प्रसीदन्ति तुष्टाः सर्वे दिगीश्वराः ॥ ३७ ।

वह्निः शीतलतां याति जलस्तम्भं स कारयेत् ।
धनवान् पुत्रवान् राजा इह काले भवेन्नरः ॥ ३८ ।

परे च याति वैकुण्ठे कैलासे शिवसन्निधौ ।
मुक्तिरेव महादेव यो नित्यं सर्वदा पठेत् ॥ ३९ ।

महाविद्यापदाम्भोजं स हि पश्यति निश्चितम् ।
शृणु नाथ प्रवक्ष्यामि कुमारीतर्पणादिकम् ॥ ४० ।

यासां तर्पणमात्रेण कुलसिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ।
कुलबालां मूलपद्मस्थितां कामविहारिणीम् ॥ ४१ ।

शतधा मूलमन्त्रेण तर्पयामि तव प्रिये ।
मूलाधारमहातेजो जटामण्डलमण्डिताम् ॥ ४२ ।

सन्ध्यादेवीं तर्पयामि कामबीजेन मे शुभे ।
मूलपङ्कजयोगाङ्गीं कुमारीं श्रीसरस्वतीम् ॥ ४३ ।

तर्पयामि कुलद्रव्यैस्तव सन्तोषहेतुना ।
चक्रे मूलाधारपद्मे त्रिमूर्त्तिबालनायिकाम् ॥ ४४ ।

सर्वकल्याणदां देवीं तर्पयामि परामृतैः ।
स्वाधिष्ठाने महापद्मे षड्दलान्तःप्रकाशिनीम्[2] ॥ ४५ ।

श्रीबीजेन तर्पयामि भोगमोक्षाय केवलम् ।
स्वाधिष्ठानकुलोल्लास विष्णुसङ्केतगामिनीम् ॥ ४६ ।

कालिकां निजबीजेन तर्पयामि कुलामृतैः ।
स्वाधिष्ठानाख्यपद्मस्थां महातेजोमयीं शिवाम् ॥ ४७ ।

सूर्यगां शीर्षमधुना तर्पयामि कुलेश्वरीम् ।
मणिपूराब्धिमध्ये तु मनोहरकलेवराम् ॥ ४८ ।

१. क्रमशोऽप्यष्टसिद्धिः स्यात् वाग्मी भवति निश्चितम्—क० ।
२. षट्संख्याकानि दलानि, तेषामन्तर्मध्ये प्रकाशयति, तच्छीला, ताम् ।

उमादेवीं तर्पयामि मायाबीजेन पार्वतीम् ।
मणिपूराम्भोजमध्ये त्रैलोक्यपरिपूजिताम् ।। ४९ ।
मालिनीं मलचित्तस्य सद्बुद्धिं तर्पयाम्यहम् ।
मणिपूरस्थितां रौद्रीं परमानन्दवर्धिनीम् ।। ५० ।
आकाशगामिनीं देवीं कुब्जिकां तर्पयाम्यहम् ।
तर्पयामि महादेवीं महासाधनतत्पराम् ।। ५१ ।
योगिनीं कालसन्दर्भां तर्पयामि कुलाननाम् ।
शक्तिमन्त्रप्रदां रौद्रीं लोलजिह्वासमाकुलाम् ।। ५२ ।
अपराजितां महादेवीं तर्पयामि कुलेश्वरीम् ।
महाकौलप्रियां सिद्धां रुद्रलोकसुखप्रदाम् ।। ५३ ।
रुद्राणीं रौद्रकिरणां तर्पयामि वधूप्रियाम् ।
षोडशस्वरसंसिद्धिं महारौरवनाशिनीम् ।। ५४ ।
महामद्यपानचित्तां भैरवीं तर्पयाम्यहम् ।
त्रैलोक्यवरदां देवीं श्रीबीजमालयावृताम् ।। ५५ ।
महालक्ष्मीं भवैश्वर्यदायिनीं तर्पयाम्यहम् ।
लोकानां हितकर्त्रीञ्च [1]हिताहितजनप्रियाम् ।। ५६ ।
तर्पयामि रमाबीजां पीठाद्यां पीठनायिकाम् ।
जयन्तीं वेदवेदाङ्गमातरं सूर्यमातरम् ।। ५७ ।
तर्पयामि सुधाभिश्च क्षेत्रज्ञां माययावृताम् ।
तर्पयामि कुलानन्दपरमां[2] परमाननाम् ।। ५८ ।
तर्पयाम्यम्बिकादेवीं मायालक्ष्मीहृदिस्थिताम् ।। ५९ ।
सर्वासां चरणद्वयाम्बुजतनुं चैतन्यविद्यावतीं ।
सौख्यार्थं शुभषोडशस्वरयुतां श्रीषोडशीसंकुलाम् ।।
आनन्दार्णवपद्मरागखचिते सिंहासने शोभिते ।
नित्यं तत् परितर्पयामि सकलं श्वेताब्जमध्यासने ।। ६० ।

१. हिताश्चाहिताश्च हिताहिताः, ते च ते जनाश्च हिताहितजनाः, तेषु प्रिया, ताम् ।
२. पावनाम्–क० ।

ये नित्यं प्रपठन्ति चारुसफल स्तोत्रार्द्धसन्तर्पणम् ।
विद्यादाननिदानमोक्षपरमां मायामयं यान्ति ते ।।
नश्यन्ति क्षितिमण्डलेश्वरगणाः सर्वाविपत्कारका ।
राजानं वशयन्ति[1] योगसकलं नित्या भवन्ति क्षणात् ।। ६१ ।

तर्पणात्मकमोक्षाख्यं पठन्ति यदि मानुषाः ।
अष्टैश्वर्ययुतो भूत्वा वत्सरात्तां प्रपश्यति ।। ६२ ।

महायोगी भवेन्नाथ मासादभ्यासतः प्रभो ।
त्रैलोक्यं क्षोभयेत्क्षिप्रं वाञ्छाफलमवाप्नुयात् ।। ६३ ।

भूमध्ये राजराजेशो[2] लभते वरमङ्गलम् ।
शत्रुनाशे तथोच्चाटे बन्धने व्याधिसंकटे ।। ६४ ।

चातुरङ्गे तथा घोरे भये दूरस्य[3] प्रेषणे ।
महायुद्धे नरेन्द्राणाम् पठित्वा सिद्धिमाप्नुयात् ।। ६५ ।

यः पठेदेकभावेन सन्तर्पणफलं लभेत् ।
पूजासाफल्यमाप्नोति कुमारीस्तोत्रपाठतः ।। ६६ ।

यो न कुर्यात्कुमार्यर्चां स्तोत्रञ्च नित्यमङ्गलम् ।
स भवेत् पाशवः कल्पो मृत्युस्तस्य पदे पदे ।। ६७ ।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने कुमार्युपचर्या-विलासे सिद्धमन्त्रप्रकरणे दिव्यभावनिर्णये अष्टमः पटलः ।।

---

१. वशं कुर्वन्ति, वशयन्ति, तत्करोति-इति णिच् ।

२. राज्ञां राजानो राजराजाः, तेषामीशः ।

३. भये दुःखपदर्शने–क० ।

अथ नवमः पटलः

आनन्दभैरव[1] उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कुमारीकवचं शुभम् ।
त्रैलोक्यं मङ्गलं नाम महापातकनाशकम् ॥ १ ।
पठनाद्धारणाल्लोका महासिद्धाः प्रभाकराः ।
शक्रो देवाधिपः श्रीमान् देवगुरुर्बृहस्पतिः ॥ २ ।
[2]महातेजोमयो वह्निर्धर्म्मराजो भयानकः ।
वरुणो देवपूज्यो हि जलानामधिपः स्वयम् ॥ ३ ।
सर्वहर्त्ता महावायुः कुबेरः कुञ्जरेश्वरः ।
धराधिपः प्रियः शम्भोः सर्वे देवा दिगीश्वरः ॥ ४ ।
न मेरुः प्रभुरेकायाः सर्वेशो निर्मलो द्वयोः ।
एतत्कवचपाठेन सर्वे भूपा धनाधिपाः ॥ ५ ।
प्रणवो मे शिरः पातु माया सन्दायिका सती ।
ललाटोद्ध्वं महामाया पातु मे श्रीसरस्वती ॥ ६ ।
कामाक्षा वटुकेशानी त्रिमूत्तिर्भालमेव मे ।
चामुण्डा बीजरूपा च वदनं कालिका मम ॥ ७ ।
पातु मां सूर्यगा नित्यं तथा नेत्रद्वयं मम ।
कर्णयुग्मं कामबीजं स्वरूपोमातपस्विनी[3] ॥ ८ ।
रसनाग्रं तथा पातु वाग्देवी मलिनी मम ।
डामरस्था कामरूपा दन्ताग्रं कुब्जिका मम ॥ ९ ।
देवी प्रणवरूपाऽसौ पातु नित्यं शिवा मम ।
ओष्ठाधरं शक्तिबीजात्मिका स्वाहास्वरूपिणी ॥ १० ।

---

१. आनन्दभैरवी उवाच—क० ।   २. सद्यः—ग० ।
३. अस्यार्थश्चिन्तनीयः ।

पायान्मे कालसन्दष्टा[1] पञ्चवायुस्वरूपिणी ।
गलदेशं महारौद्री पातु मे चापराजिता ॥ ११ ।
क्षौं बीजं मे तथा कण्ठं रुद्राणी स्वाहयान्विता ।
हृदयं भैरवी विद्या पातु षोडश सुस्वरा ॥ १२ ।
द्वौ बाहू पातु सर्वत्र महालक्ष्मीः प्रधानिका ।
सर्वमन्त्रस्वरूपं मे चोदरं पीठनायिका ॥ १३ ।
पार्श्वयुग्मं तथा पातु कुमारी वाग्भवात्मिका ।
कैशोरी कटिदेशं मे मायाबीजस्वरूपिणी ॥ १४ ।
जङ्घायुग्मं जयन्ती मे योगिनी कुल्लुकायुता ।
सर्वाङ्गमम्बिकादेवी पातु मन्त्रार्थगामिनी ॥ १५ ।
केशाग्रं कमलादेवी नासाग्रं विन्ध्यवासिनी ।
चिबुकं चण्डिका देवी कुमारी पातु मे सदा ॥ १६ ।
हृदयं ललिता देवी पृष्ठं पर्वतवासिनी ।
त्रिशक्तिः षोडशी देवी लिङ्गं गुह्यं सदावतु ॥ १७ ।
श्मशाने चाम्बिका देवी गङ्गागर्भे च वैष्णवी ।
शून्यागारे पञ्चमुद्रा मन्त्रयन्त्रप्रकाशिनी ॥ १८ ।
चतुष्पथे तथा पातु मामेव वज्रधारिणी ।
शवासनगता चण्डा मुण्डमालाविभूषिता[2] ॥ १९ ।
पातु माने कलिङ्गे च वैखरी शक्तिरूपिणी ।
वने पातु महाबाला महारण्ये रणप्रिया ॥ २० ।
महाजले तडागे च शत्रुमध्ये सरस्वती ।
महाकाशपथे पृथ्वी पातु मां शीतला सदा ॥ २१ ।
रणमध्ये राजलक्ष्मीः कुमारी कुलकामिनी ।
अर्द्धनारीश्वरा पातु मम पादतलं मही ॥ २२ ।
नवलक्षमहाविद्या कुमारी रूपधारिणी ।
कोटिसूर्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसुशीतला ॥ २३ ।

१. सन्दर्भा—ग० । २. मुण्डमालाभिर्विभूषिता ।

पातु मां वरदा वाणी वटुकेश्वरकामिनी ।
इति ते कथितं नाथ कवचं परमाद्भुतम् ॥ २४ ।
कुमार्याः कुलदायिन्याः पञ्चतत्त्वार्थपारग ! ।
यो जपेत् पञ्चतत्त्वेन स्तोत्रेण कवचेन च ॥ २५ ।
आकाशगामिनी सिद्धिर्भवेत्तस्य न संशयः ॥ २६ ।
वज्रदेही भवेत् क्षिप्रं कवचस्य प्रपाठतः ।
सर्वसिद्धीश्वरो योगी ज्ञानी भवति यः पठेत् ॥ २७ ।
विवादे व्यवहारे च संग्रामे कुलमण्डले ।
महापथे श्मशाने च योगसिद्धो भवेत् स च ॥ २८ ।
पठित्त्वा जयमाप्नोति सत्यं सत्यं कुलेश्वर ! ।
वशीकरणकवचं सर्वत्र जयदं शुभम् ॥ २९ ।
पुण्यव्रती पठेन्नित्यं यतिश्रीमान्भवेद्ध्रुवम् ।
सिद्धविद्या कुमारी च ददाति सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ३० ।
पठेद्यः श्रृणुयाद्वापि स भवेत्कल्पपादपः ।
भक्ति मुक्ति तुष्टि पुष्टि राजलक्ष्मीं सुसम्पदाम् ॥ ३१ ।
प्राप्नोति साधकश्रेष्ठो धारयित्त्वा जपेद्यदि ।
असाध्यं साधयेद्विद्वान् पठित्त्वा कवचं शुभम् ॥ ३२ ।
धनिनाञ्च[1] [2]महासौख्यधर्म्मार्थकाममोक्षदम् ।
यो वशी दिवसे नित्यं कुमारीं पूजयेन्निशि ॥ ३३ ।
उपचारविशेषेण त्रैलोक्यं वशमानयेत् ।
पललेनासवेनापि मत्स्येन मुद्रया सह ॥ ३४ ।
नानाभक्ष्येण[3] भोज्येन गन्धद्रव्येण साधकः ।
माल्येन स्वर्णरजतालङ्कारेण सुचैलकैः ॥ ३५ ।

१. कुलीनानाम्—क० ।
२. महासौख्यं धर्ममर्थं कामं मोक्षं च ददाति इति ।
३. नाना क्षेत्रभवान्येव गन्धद्रव्याणि साधकः—ग० ।

पूजयित्त्वा जपित्त्वा च तर्पयित्त्वा वराननाम् ।
यज्ञदानतपस्याभिः प्रयोगेण महेश्वर ॥ ३६ ।
स्तुत्त्वा कुमारीकवचं यः पठेदेकभावतः ।
तस्य सिद्धिर्भवेत् क्षिप्रं राजराजेश्वरो भवेत् ॥ ३७ ।
वाञ्छार्थफलमाप्नोति यद्यन्मनसि वर्तते ।
भूर्जपत्रे लिखित्त्वा स कवचं धारयेद् हृदि ॥ ३८ ।
शनिमङ्गलवारे च नवम्यामष्टमीदिने ।
चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ ३९ ।
लिखित्त्वा धारयेद् विद्वान् उत्तराभिमुखो भवन् ।
महापातकयुक्तो हि मुक्तः स्यात् सर्वपातकैः ॥ ४० ।
योषिद्वामभुजे धृत्वा सर्वकल्याणमालभेत् ।
बहुपुत्रान्विता[1] कान्ता सर्वसम्पत्तिसंयुता ॥ ४१ ।
तथाश्रीपुरुषश्रेष्ठो दक्षिणे धारयेद्भुजे ।
ऐहिके दिव्यदेहः स्यात् पञ्चाननसमप्रभः ॥ ४२ ।
शिवलोके परे याति वायुवेगी निरामयः ।
सूर्यमण्डलमाभेद्य परं लोकमवाप्नुयात् ॥ ४३ ।
लोकानामतिसौख्यदं भयहरं श्रीपादभक्तिप्रदं
मोक्षार्थं कवचं शुभं प्रपठतामानन्दसिन्धूद्भवम् ।
पार्थानां कलिकालघोरकलुषध्वंसैकहेतुं जयं
ये नाम प्रपठन्ति धर्ममतुलं मोक्षं व्रजन्ति क्षणात् ॥ ४४ ।

॥ इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने कुमार्युपचर्याविन्यासे कुमारीकवचोल्लासे सिद्धमन्त्रप्रकरणे दिव्यभावनिर्णये नवमः पटलः ॥

---

१. बहुभिः पुत्रैरन्विता युक्ता । यद्यपि 'बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश' इति मन्त्रे सन्ततीनामाधिक्यं निन्दितमस्ति, तथापि दुष्टसन्ततीनां कृते एषा स्थितिः । वीरसन्ततयः सद्गुणसम्पन्नाः सन्ततयस्तु श्लाघ्या एव । अत एव गोत्रं नो वर्धतामित्यपि प्रार्थनामन्त्रः श्राद्धकर्मणि ।

अथ दशमः पटलः

आनन्दभैरव उवाच—

वद कान्ते सदानन्दस्वरूपानन्दवल्लभे ।
कुमार्या देवतामुख्याः परमानन्दवर्धनम् ॥ १ ।
अष्टोत्तरसहस्राख्यं नाम मङ्गलमद्भुतम् ।
यदि मे वर्तते विद्ये यदि स्नेहकलामला ॥ २ ।
तदा वदस्व कौमारीकृतकर्मफलप्रदम् ।
महास्तोत्रं कोटिकोटि कन्यादानफलं भवेत् ॥ ३ ।

आनन्दभैरवी उवाच—

महापुण्यप्रदं नाथ शृणु सर्वेश्वरप्रिय ।
अष्टोत्तरसहस्राख्यं कुमार्याः परमाद्भुतम् ॥ ४ ।
पठित्वा धारयित्वा वा नरो मुच्येत सङ्कटात् ।
सर्वत्र दुर्लभं धन्यं धन्यलोकनिषेवितम् ॥ ५ ।
अणिमाद्यष्टसिद्ध्यङ्गं[1] सर्वानन्दकरं परम् ।
मायामन्त्रनिरस्ताङ्गं मन्त्रसिद्धिप्रदं नृणाम् ॥ ६ ।
न पूजा न जपं स्नानं पुरश्चर्याविधिश्च न ।
अकस्मात् सिद्धिमवाप्नोति सहस्रनामपाठतः[2] ॥ ७ ।
सर्वयज्ञफलं नाथ प्राप्नोति साधकः क्षणात् ।
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रास्वरूपकम् ॥ ८ ।
कोटिवर्षशतेनापि फलं वक्तुं न शक्यते ।
तथापि वक्तुमिच्छामि हिताय जगतां प्रभो ॥ ९ ।
अस्याः श्रीकुमार्याः सहस्रनामकवचस्य
वटुकभैरवऋषिरनुष्टुप्छन्दः ।
कुमारीदेवता सर्वमन्त्र-
सिद्धिसमृद्धये विनियोगः ॥ १० ।

---

१. सर्वाङ्गम्—क० । २. मन्त्रस्यातिशयबलवत्त्वमनेन व्यज्यते ।

ॐकुमारी कौशिकी काली कुरुकुल्ला कुलेश्वरी ।
कनकाभा काञ्चनाभा कमला कालकामिनी ।। ११ ।

कपालिनी कालरूपा कौमारी कुलपालिका ।
कान्ता कुमारकान्ता च कारणा करिगामिनी ।। १२ ।

कन्धकान्ता कौलकान्ता कृतकर्मफलप्रदा ।
कार्याकार्यप्रिया कक्षा कंसहन्त्री कुरुक्षया ।। १३ ।

कृष्णकान्ता कालरात्रिः कर्णेषुधारिणीकरा ।
कामहा कपिला काला कालिका कुरुकामिनी ।। १४ ।

कुरुक्षेत्रप्रिया कौला कुन्ती कामातुरा कचा ।
कलञ्जभक्षा कैकेयी काकपुच्छध्वजा कला ।। १५ ।

कमला [1]कामलक्ष्मी च कमलाननकामिनी ।
कामधेनुस्वरूपा च कामहा काममर्दिनी ।। १६ ।

कामदा कामपूज्या च कामातीता कलावती ।
भैरवी कारणाढ्या च कैशोरी कुशलाङ्गला ।। १७ ।

कम्बुग्रीवा[2] कृष्णनिभा कामराजप्रियाकृतिः ।
कङ्कणालङ्कृता कङ्का केवला काकिनी किरा ।। १८ ।

किरातिनी काकभक्षा करालवदना [3]कृशा ।
केशिनी केशिहा केशा कासाम्बष्ठा करिप्रिया ।। १९ ।

कविनाथस्वरूपा च कटुवाणी कटुस्थिता ।
कोटरा कोटराक्षी च [4]करनाटकवासिनी ।। २० ।

कटकस्था काष्ठसंस्था कन्दर्पा केतकी प्रिया ।
केलिप्रिया कम्बलस्था कालदैत्यविनाशिनी ।। २१ ।

केतकीपुष्पशोभाढ्या कर्पूरपूर्णजिह्विका ।
कर्पूराकरकाकोला कैलासगिरिवासिनी ।। २२ ।

---

१. कमलाक्षी च—क० ।
२. कम्बुः शंखः, स इव ग्रीवा यस्याः सा ।
३. कुशा—ख० ।
४. कूर्दनो कटवासिनी क० ।

कुशासनस्था कादम्बा कुञ्जरेशी कुलानना ।
खर्बा खड्गधरा खड्गा खलहा खलबुद्धिदा ॥ २३ ।
खञ्जना खररूपा च क्षाराम्लतिक्तमध्यगा ।
खेलना खेटककरा खरवाक्या खरोत्कटा ॥ २४ ।
खद्योतचञ्चला खेला[1] खद्योता खगवाहिनी ।
खेटकस्था खलाखस्था खेचरो खेचरप्रिया ॥ २५ ।
खचरा खचरप्रेमा खलाढ्या खचरानना ।
खेचरेशी खरोग्रा च खेचरप्रियभाषिणी ॥ २६ ।
खर्जूरासवसंमत्ता खर्जूरफलभोगिनी ।
खातमध्यस्थिता खाता खाताम्बुपरिपूरिणी ॥ २७ ।
ख्यातिः ख्यातजलानन्दा खुलना खञ्जनागतिः ।
खल्वा खलतरा खारी खरोद्वेगनिकृन्तनी ॥ २८ ।
गगनस्था च [2]भीता च गभीरनादिनी गया ।
गङ्गा गभीरा गौरी च गणनाथप्रिया गतिः ॥ २९ ।
गुरुभक्ता ग्वालिहीना गेहिनी गोपिनी गिरा ।
गोगणस्था गाणपत्या गिरिजा गिरिपूजिता ॥ ३० ।
गिरिकान्ता गणस्था च गिरिकन्या गणेश्वरी ।
गाधिराजसुता ग्रीवा गुर्वी गुर्व्व्यम्बशाङ्करी ॥ ३१ ।
गन्धर्व्वकामिनी गीता गायत्री गुणदा गुणा ।
गुग्गुलुस्था गुरोः पूज्या गीतानन्दप्रकाशिनी ॥ ३२ ।
गयासुरप्रियागेहा गवाक्षजालमध्यगा ।
गुरुकन्या गुरोः पत्नी गहना गुरुनागिनी ॥ ३३ ।
गुल्फवायुस्थिता गुल्फा गर्द्दभा गर्दभप्रिया ।
गुह्या गुह्यगणस्था च गरिमा गौरिका गुदा ॥ ३४ ।

१. एला-केला-खेला विलासे इति कण्ड्वादिगणे पाठे खेला इति प्रातिपदिकमपि विलासेऽर्थे साधुतामनुभवति ।
२. गणातीता—क० ।

गुदोर्ध्वस्था च गलिता गणिका गोलका गला ।
गान्धर्वा गाननगरी गन्धर्वगणपूजिता ।। ३५ ।

घोरनादा घोरमुखी घोरा घर्मनिवारिणी ।
घनदा घनवर्णा च घनवाहनवाहना ।। ३६ ।

घर्घरध्वनिचपला [1]घटाघटपटाघटा ।
घटिता घटना घोना घनरूपा घनेश्वरी ।। ३७ ।

घृण्यातीता घर्घरा च घोराननविमोहिनी ।
घोरनेत्रा घनरुचा घोरभैरवकन्यका ।। ३८ ।

घाताघातकहा घात्या घ्राणाघ्राणेशवायवी ।
घोरान्धकारसंस्था[2] च घसना घस्वरा घरा ।। ३९ ।

घोटकेस्था घोटका च घोटकेश्वरवाहना ।
घननोलमणिश्यामा घर्घरेश्वरकामिनी ।। ४० ।

ङकारकूटसम्पन्ना ङकारचक्रगामिनी ।
ङकारी ङसशा चैव[3] ङीपनीता ङकारिणी ।। ४१ ।

चन्द्रमण्डलमध्यस्था चतुरा चारुहासिनी ।
चारुचन्द्रमुखी[4] चैव चलङ्गमगतिप्रिया ।। ४२ ।

चञ्चला चपला चण्डी[5] चेकिताना चरुस्थिता ।
चलिता चानना चार्व्वी चारुभ्रमरनादिनी ।। ४३ ।

चौरहा चन्द्रनिलया चैन्द्री चन्द्रपुरस्थिता ।
चक्रकौला चक्ररूपा चक्रस्था चक्रसिद्धिदा ।। ४४ ।

चक्रिणी चक्रहस्ता च चक्रनाथकुलप्रिया ।
चक्राभेद्या चक्रकुला चक्रमण्डलशोभिता ।। ४५ ।

---

१. घोटा घटपटी घटी—ग० ।
२. घोरान्धकारे संस्थानं यस्याः सा, संस्थाशब्दः संस्थानार्थकः सम्पदादित्वाद् भावक्विबन्तः ।
३. ङशशङ्कापनिता ङकारिणी—क० ।
४. चारुचन्द्रा चन्द्रमुखी—क० ।
५. चान्द्री—क० ।

चक्रेश्वरप्रिया चेला चेलाजिनकुशोत्तरा ।
चतुर्वेदस्थिता चण्डा चन्द्रकोटिसुशीतला ।। ४६ ।

चतुर्गुणा चन्द्रवर्णा चातुरी चतुरप्रिया ।
चक्षुःस्था चक्षुवसतिश्चणका चणकप्रिया ।। ४७ ।

चार्व्वङ्गी चन्द्रनिलया[1] चलदम्बुजलोचना ।
चर्व्वरीशा चारुमुखी चारुदन्ता चरस्थिता ।। ४८ ।

चसकस्थासवा चेता चेतःस्था चैत्रपूजिता ।
चाक्षुषी चन्द्रमलिनी चन्द्रहासमणिप्रभा ।। ४९ ।

छलस्था छुद्ररूपा च छत्रच्छायाछलस्थिता ।
छलज्ञा छेश्वराछाया छाया छिन्नशिवा छला ।। ५० ।

छत्राचामरशोभाढ्या[2] छत्रिणां छत्रधारिणी ।
छिन्नातीता छिन्नमस्ता छिन्नकेशा छलोद्भवा ।। ५१ ।

छलहा छलदा छाया छन्ना छन्नजनप्रिया ।
छलछिन्ना[3] छद्मवती छद्मसद्मनिवासिनी ।। ५२ ।

छद्मगन्धा छदाछन्ना छद्मवेशा छकारिका ।
छगला रक्तभक्षा च छगलामोदरक्तपा ।। ५३ ।

छगलण्डेशकन्या च छगलण्डकुमारिका ।
छुरिका छुरिककरा छुरिकारिविनाशिनी ।। ५४ ।

छिन्ननाशा छिन्नहस्ता छोणलोला छलोदरी ।
छलोद्वेगा छाङ्गबीजमाला छाङ्गवरप्रदा ।। ५५ ।

जटिला जठरश्रीदा जरा जज्ञप्रिया जया ।
जन्त्रस्था[4] जीवहा जीवा जयदा जीवयोगदा ।। ५६ ।

जयिनी जामलस्था च जामलोद्भवनायिका ।
जामलप्रियकन्या च जामलेशी जवाप्रिया ।। ५७ ।

---

१. चारुनिलया । २. छत्रस्य आचामरस्य या शोभा तया आढ्या ।
३. छलाद्यक्ता छम्भवती छम्भसम्भनिवासिनी ख० । ४. जन्तुस्था जावजा जीवा क० ।

जवाकोटिसमप्रख्या जवापुष्पप्रिया[1] जना ।
जलस्था जगविषया जरातीता जलस्थिता ॥ ५८ ।

जीवहा जीवकन्या च जनार्द्दनकुमारिका ।
जातुका जलपूज्या च जगन्नाथादिकामिनी ॥ ५९ ।

जीर्णाङ्गी जीर्णहीना च जीमूतात्त्यन्तशोभिता ।
जामदा[2] जमदा जृम्भा जृम्भणास्त्रादिधारिणी ॥ ६० ।

जघन्या जारजा प्रीता जगदानन्दवर्द्धिनी ।
जमलार्जुनदर्पघ्नी जमलार्जुनभञ्जिनी ॥ ६१ ।

जयित्रिजगदानन्दा जामलोल्लाससिद्धिदा ।
जपमाला जाप्यसिद्धिर्जपयज्ञप्रकाशिनी ॥ ६२ ।

जाम्बुवती जाम्बवतः कन्यकाजनवाजपा ।
जवाहन्त्री जगद्बुद्धिर्ज्जगत्कर्तृ जगद्गतिः ॥ ६३ ।

जननी जीवनी जाया जगन्माता जनेश्वरी ।
झङ्कला झङ्कमध्यस्था झणत्कारस्वरूपिणी ॥ ६४ ।

झणत्झणद्वह्निरूपा झननाझन्दरीश्वरी ।
झटिताक्षा झरा झञ्झा झर्झरा झरकन्यका ॥ ६५ ।

झणत्कारी झना झन्ना झकारमालयावृता ।
झङ्कारी झर्झरी झल्ली [3]झल्वेश्वरनिवासिनी ॥ ६६ ।

ञकारी ञकिराती च ञकारबीजमालिनी ।
ञनयोऽन्ता[4] ञकारान्ता ञकारपरमेश्वरी ॥ ६७ ।

ञान्तबीजपुटाकरा ञेकले ञैकगामिनी ।
ञैकनेला ञस्वरूपा ञहारा ञहरीतकी ॥ ६८ ।

---

१. जवापुष्पं प्रियं यस्याः सा ।
२. जामातृ जयदा ज्येष्ठा जृम्भणास्त्रादिधारिणी—क० ।
३. झल्लरेश्वरमालिनी—क० ।
४. ञनमोऽन्ता ञान्तकान्ता ञपरेश्वरी—क० ।

टुन्टुनी[1] टङ्कहस्ता च टान्तवर्गा टलावती ।
टपला टापबालाख्या टङ्कारध्वनिरूपिणी[2] ॥ ६९ ।

टलाती[3] टाक्षरातीता टित्कारादिकुमारिका ।
[4]टाङ्कास्त्रधारिणी टाना टमोटार्णलभाषिणी ॥ ७० ।

टङ्कारी[5] विधना टाका टकाटकविमोहिनी ।
टंकारधरनामाहा टिवीखेचरनादिनी ॥ ७१ ।

ठठङ्कारी[6] ठाठरूपा ठकारबोजकारणा ।
डमरुप्रियवाद्या च डामरस्था डबीजिका ॥ ७२ ।

डान्तवर्गा डमरुका डरस्था डोरडामरा ।
डगरार्द्धा[7] डलातीता डदारुकेश्वरी डुता ॥ ७३ ।

ढार्द्धनारीश्वरा ढामा ढक्कारी ढलना ढला ।
ढकेस्था[8] ढेश्वरसुता ढेमनाभावढोनना ॥ ७४ ।

णोमाकान्तेश्वरी णान्तवर्गस्था णतुनावती ।
णनो माणाङ्ककल्याणी णाक्षवीणाक्षबीजिका ॥ ७५ ।

तुलसीतन्तुसूक्ष्माख्या तारल्या तैलगन्धिका ।
तपस्या तापससुता[9] तारिणी तरुणी तला ॥ ७६ ।

तन्त्रस्था तारकब्रह्मस्वरूपा तन्तुमध्यगा ।
तालभक्षत्रिधामूर्त्तिस्तारका तैलभक्षिका ॥ ७७ ।

---

१. टन्टुनी टङ्कहस्ता च टाङ्कवर्गा टनावती—क० ।

२. टङ्कारश्चासौ ध्वनिश्चेति टङ्कारध्वनिस्तस्य रूपमस्ति यस्यामिति मत्वर्थीय-इनिप्रत्ययः ।

३. टनती—क० ।

४. टङ्कास्त्रधारिणी टाभा टाभनवासिनी—क० ।

५. टङ्कारनिधना टाका टङ्कारणविमोहिनी ।
टङ्कारध्वनिमोहा च टिटि-खेचरनादिनी ॥ क० ।

६. ठङ्कारी ठातुरूपा च ठकारबीजकारणा—क० ।

७. डवर्गता डलातीता डकारकेश्वरी डुता—क० ।

८. ढाकस्था ढेश्वरयुता ढेमला भाढ़ढोलना—क० ।

९. तापसंस्थाता—क० ।

तारोग्रा तालमाला च तकरा तिन्तिडीप्रिया ।
तपसः तालसन्दर्भा तर्जयन्ती कुमारिका ॥ ७८ ।

तोकाचारा[1] तलोद्वेगा तक्षका तक्षकप्रिया ।
तक्षकालङ्कृता तोषा तावद्रूपा तलप्रिया ॥ ७९ ।

तलास्त्रधारिणी तापा तपसां फलदायिनी ।
[2]तल्वल्वप्रहरालीता तलारिगणनाशिनी ॥ ८० ।

तूला तौली तोलका च तलस्था[3] तलपालिका ।
[4]तरुणा तप्तबुद्धिस्थास्तप्ता प्रधारिणी तपा ॥ ८१ ।

तन्त्रप्रकाशकरणी तन्त्रार्थदायिनी तथा[5] ।
तुषारकिरणाङ्गी च चतुर्धा[6] वा समप्रभा ॥ ८२ ।

तैलमार्गाभिसूता[7] च तन्त्रसिद्धिफलप्रदा ।
ताम्रपर्णा ताम्रकेशा [8]ताम्रपात्रप्रियातमा ॥ ८३ ।

तमोगुणप्रिया तोला तक्षकारिनिवारिणी[9] ।
तोषयुक्ता तमायाची[10] तमषोढेश्वरप्रिया ॥ ८४ ।

तुलना तुल्यरुचिरा[11] तुल्यबुद्धिस्त्रिधा मतिः ।
तक्रभक्षा तालसिद्धिः तत्रस्थास्तत्र गामिनी ॥ ८५ ।

तलया तैलभा[12] ताली तन्त्रगोपनतत्परा ।
तन्त्रमन्त्रप्रकाशा च त्रिशरेणुस्वरूपिणी ॥ ८६ ।

---

१. तोकमपत्यं बालकः, तस्य आचार इवाचारो यस्याः सा ।

२. तलप्रहारनिरता—क० ।

३. तलस्थजलपालिका—क० । ४. तरुणास्त्री तप्तबुद्धिस्तप्तोग्रधारिणी तथा—क० ।

५ तुषा—क० । ६. तुषारांशु समप्रभा—क० ।

७. तालामार्गाभिभूता च—क० । ८. ताम्रवर्णप्रिया मता—क० ।

९. तक्षवारिनिवारिणी—क० । १०. तमाषढ़ी तमोषाढेश्वरप्रिया—क० ।

११. तुलना तुल्यरूपा च—क० । १२. तुलया तैलता तारी तन्त्रगोपालतत्परा—क० ।

त्रिंशदर्थप्रिया तुष्टा तुष्टिस्तुष्टजनप्रिया ।
थकारकूटदण्डीशा[1] थदण्डीशप्रियाऽथवा ।। ८७ ।

थकाराक्षररूढाङ्गी थान्तवर्गाथ कारिका ।
थान्ता थमीश्वरी थाका थकारबीजमालिनी ।। ८८ ।

[2]दक्षदामप्रिया दोषा दोषजालवनाश्रिता ।
दशा दशनघोरा च देवीदासप्रिया दया ।। ८९ ।

दैत्यहन्त्रीपरा दैत्या दैत्यानां मर्द्दिनी दिशा ।
दान्ता दान्तप्रिया दासा दामना दीर्घकेशिका ।। ९० ।

दशना रक्तवर्णा च दरीग्रहनिवासिनी ।
देवमाता च दुर्लभा च दीर्घाङ्गा दासकन्यका ।। ९१ ।

दशनश्री दीर्घनेत्रा दीर्घनासा च दोषहा ।
दमयन्ती दलस्था च द्वेष्यहन्त्री दशस्थिता ।। ९२ ।

दैशेषिका दिशिगता दशनास्त्रविनाशिनी ।
दारिद्रचहा दरिद्रस्था दरिद्रधनदायिनी ।। ९३ ।

दन्तुरा देशभाषा च देशस्था देशनायिका ।
द्वेषरूपा द्वेषहन्त्री द्वेषारिगणमोहिनो ।। ९४ ।

दामोदरस्थाननादा[3] दलानां बलदायिनी ।
दिग्दर्शना[4] दर्शनस्था दर्शनप्रियवादिनी ।। ९५ ।

दामोदरप्रिया दान्ता दामोदरकलेवरा ।
द्राविणी द्रविणी[5] दक्षा दक्षकन्या दलदृढा ।। ९६ ।

---

१. थकारकूटदन्तीशथदन्तीशप्रियाऽथवा—क० ।

२. दयादामप्रिया दोषा दोषजालैर्वनावृता—क० ।

३. दामोदरस्था दलना दलानां बलदायिनी—क० ।

४. दिग्दर्शनस्थानदर्शदर्शनप्रियवादिनी—ग० ।

५. द्राविणीति दक्षा दक्षकन्या दलादृढ़ा—ख० ग० ।

दृढासनादासशक्तिर्द्वन्द्वयुद्धप्रकाशिनी[1] ।
दधिप्रिया दधिस्था च दधिमङ्गलकारिणी ।। ९७ ।

दर्पहा दर्पदा दृप्ता दर्भपुण्यप्रिया दधिः ।
दर्भस्था द्रुपदसुता द्रौपदी द्रुपदप्रिया ।। ९८ ।

धर्मचिन्ता धनाध्यक्षा धश्वेश्वरवरप्रदा ।
धनहा धनदा धन्वी धनुर्हस्ता धनुःप्रिया ।। ९९ ।

धरणी धैर्यरूपा च धनस्था धनमोहिनी ।
धोरा धीरप्रियाधारा[2] धराधारणतत्परा ।। १०० ।

धान्यदा धान्यबीजा च धर्माधर्मस्वरूपिणी ।
धाराधरस्था धन्या च धर्मपुञ्जनिवासिनी ।। १०१ ।

धनाढ्यप्रियकन्या च धन्यलोकैश्च[3] सेविता ।
धर्मार्थकाममोक्षाङ्गी धर्मार्थकाममोक्षदा ।। १०२ ।

धराधरा धुरोणा च धवला धवलामुखी ।
धरा च धामरूपा च ध्रुवा ध्रौव्या ध्रुवप्रिया ।। १०३ ।

धनेशी धारणाख्या च धर्मनिन्दाविनाशिनी ।
धर्मतेजोमयी धर्म्म्या धैर्याग्रभर्गमोहिनी ।। १०४ ।

धारणा धौतवसना धत्तूरफलभोगिनी ।
नारायणी नरेन्द्रस्था नारायणकलेवरा ।। १०५ ।

नरनारायणप्रीता धर्मनिन्दा[4] नमोहिता ।
नित्या नापितकन्या च नयनस्था नरप्रिया ।। १०६ ।

नाम्नी नामप्रिया नारा नारायणसुता नरा ।
नवीननायकप्रीता नव्या नवफलप्रिया ।। १०७ ।

---

१. दुग्धवृद्धिप्रकाशिनी—क० ।

२. धीराः प्रिया येषामथवा धीराणां प्रियाः, ते आधारो यस्याः सा ।

३. धन्यलोकनिशेविता—क० ।   ४. नीता नयनमोहिता—क० ।

नवीनकुसुमप्रीता नवीनानां [1]ध्वजानुता ।
नारी निम्बस्थितानन्दानन्दिनी [2]नन्दकारिका ॥ १०८ ।

नवपुष्पमहाप्रीता नवपुष्पसुगन्धिका ।
नन्दनस्था नन्दकन्या नन्दमोक्षप्रदायिनी ॥ १०९ ।

नमिता नामभेदा च [3]नाम्नार्त्तवनमोहिनी ।
[4]नवबुद्धिप्रियानेका नाकस्था नामकन्यका ॥ ११० ।

निन्दाहीना नवोल्लासा नाकस्थानप्रदायिनी ।
[5]निम्बवृक्षस्थिता निम्बा नानावृक्षनिवासिनी ॥ १११ ।

नाश्यातीता नीलवर्णा [6]नीलवर्णा सरस्वती ।
नभःस्था नायकप्रीता नायकप्रियकामिनी ॥ ११२ ।

नैववर्णा निराहारा [7]निवीहाणां रजःप्रिया ।
निम्ननाभिप्रियाकारा[8] नरेन्द्रहस्तपूजिता ॥ ११३ ।

नलस्थिता नलप्रीता नलराजकुमारिका ।
परेश्वरी परानन्दा परापरविभेदिका ॥ ११४ ।

परमा परचक्रस्था पार्वती पर्वतप्रिया[9] ।
पारमेशो[10] पर्वनाना पुष्पमाल्यप्रिया परा ॥ ११५ ।

परा प्रिया प्रीतिदात्री प्रीतिः प्रथमकामिनी[11] ।
प्रथमा प्रथमा प्रीता पुष्पगन्धप्रिया परा ॥ ११६ ।

---

१. नवीना नीरजानुजा—क० ।
२. नन्दकन्यका—क० ।
३. नाम्नातुरमोहिनी—क० ।
४. नवबुद्धिप्रिया नैकान्तकस्थानाककन्यका—क० ।
५. निम्बचक्षुःस्थिता निम्बा नानचेक्षनिवासिनी—ख० ।
६. नीलानीलसरस्वतो—क० ।
७. निरोहा निरजप्रिया—क० ।
८. प्रभाकारा—ख० ।
९. पर्वतः कैलासपर्वतः प्रियो यस्याः सा ।
१० परमेशी पर्वमाला—क० ।
११. प्रथमकारिणी—क० ।

पौष्यी पानरता पीना पीनस्तनसुशोभना ।
[1]परमानरता पुंसां पाशहस्ता पशुप्रिया ॥ ११७ ।

पललानन्दरसिका पलालधूमरूपिणी ।
पलाशपुष्पसंकाशा पलाशपुष्पमालिनी ॥ ११८ ।

प्रेमभूता पद्ममुखी पद्मरागसुमालिनी ।
पद्ममाला पापहरा पतिप्रेमविलासिनी ॥ ११९ ।

पञ्चाननमनोहारी[2] पञ्चवक्त्रप्रकाशिनी ।
फलमूलाशना फाली फलदा फाल्गुनप्रिया ॥ १२० ।

फलनाथप्रिया फल्ली फल्गुकन्या फलोन्मुखी ।
फेत्कारीतन्त्रमुख्या च फेत्कारगणपूजिता ॥ १२१ ।

फेरवी फेरवसुता फलभोगोद्भवा फला ।
फलप्रिया फलाशक्ता फाल्गुनानन्ददायिनी ॥ १२२ ।

[3]फालभोगोत्तरा फेला फुलाम्भोजनिवासिनी ।
वसुदेवगृहस्था च वासवी वीरपूजिता ॥ १२३ ।

विषभक्षा बुधसुता ब्लुङ्कारी ब्लूवरप्रदा ।
[4]ब्राह्मी बृहस्पतिसुता वाचस्पतिवरप्रदा ॥ १२४ ।

वेदाचारा[5] वेद्यपरा व्यासवक्त्रस्थिता विभा ।
बोधज्ञा वौषडाख्या च वंशीवदनपूजिता ॥ १२५ ।

वज्रकान्ता[6] वज्रगतिर्बंदरीवंशवर्द्धिनी ।
भारती[7] भवरश्रीदा भवपत्नी भवात्मजा ॥ १२६ ।

---

१. पयः पानरता पुष्टा पाशवस्था पशुप्रिया—क० ।　२. पञ्चानपराभारि—क० ।
३. फलि भोगातुरा फेला फुल्लाम्भोजविलासिनी—क० ।　४. वृही वृहस्पतिवाचा—ख० ।
५. वेदाचारी वेधपरा वासवक्त्रस्थिता विना—ख० ।　६. वज्रकान्ता वक्रगति—ख० ।
७. भारती भारतश्रीदा भवपत्नी भवाम्बुजा—क० ।

भवानी भाविनी भीमा भिषग्भार्या तुरिस्थिता[1] ।
भूर्भुवःस्वःस्वरूपा च भृशार्त्ता[2] भेकनादिनी ॥ १२७ ।

भौती भङ्गप्रिया[3] भङ्गभङ्गहा भङ्गहारिणी ।
भर्त्ता भगवती भाग्या भगीरथनमस्कृता ॥ १२८ ।

भगमाला भूतनाथेश्वरी भार्गवपूजिता ।
भृगुवंशा भीतिहरा भूमिर्भुजगहारिणी ॥ १२९ ।

भालचन्द्राभभल्वबाला भवभूतिर्विभूतिदा ।
मकरस्था मत्तगतिर्मदमत्ता मदप्रिया ॥ १३० ।

मदिराष्टादशभुजा मदिरा मत्तगामिनी ।
मदिरासिद्धिदा मध्या मदान्तर्गतिसिद्धिदा ॥ १३१ ।

मीनभक्षा मीनरूपा मुद्रामुद्गप्रिया गतिः ।
मुषला मुक्तिदा मूर्त्ता मूकीकरणतत्परा ॥ १३२ ।

मृषार्त्ता मृगतृष्णा[4] च मेषभक्षणतत्परा ।
मैथुनानन्दसिद्धिश्च [5]मैथुनानलसिद्धिदा ॥ १३३ ।

महालक्ष्मीर्भैरवी च महेन्द्रपीठनायिका[6] ।
मनःस्था[7] माधवीमुख्या महादेवमनोरमा ॥ १३४ ।

यशोदा[8] याचना यास्या यमराजप्रिया यमा ।
यशोराशिविभूषाङ्गी[9] यतिप्रेमकलावती ॥ १३५ ।

रमणी रामपत्नी च रिपुहा रीतिमध्यगा ।
रुद्राणी रूपदा रूपा रूपसुन्दरधारिणी ॥ १३६ ।

---

१. भुवि स्थिता—क० । २. भूशार्ता—ग० ।
३. भैमी भोगवती भौती भङ्गदा भङ्गहारिण—क० । ४. मृगदृष्टा च—क० ।
५. मैथुनाह्लादसिद्धिदा—क० । ६ पीठपूजिका—क० ।
७. भल्लस्था—क० । ८. यशोदा याचनी याभ्या—क० ।
९. यशोराशिरेव विशिष्टा भूषा विशिष्टा अलङ्काराः, ते अङ्केषु यस्याः सा ।

रेतःस्था रेतसः प्रीता रेतःस्थाननिवासिनी ।
[१]रेन्द्रादेवसुतारेदा रिपुवर्गान्तकप्रिया ॥ १३७ ।
रोमावलीन्द्रजननी रोमकूपजगत्पतिः[२] ।
रौप्यवर्णा रौद्रवर्णा रौप्यालङ्कारभूषणा ॥ १३८ ।
रङ्गिणी रङ्गरागस्था[३] रणवह्निकुलेश्वरी ।
लक्ष्मीः लाङ्गलहस्ता च लाङ्गली कुलकामिनी ॥ १३९ ।
लिपिरूपा लीढ़पादा लतातन्तुस्वरूपिणी ।
लिम्पती[४] लेलिहा लोला लोमशप्रियसिद्धिदा ॥ १४० ।
लौकिकी लौकिकीसिद्धिर्लङ्कानाथकुमारिका ।
लक्ष्मणा [५]लक्ष्मीहीना च लप्रिया लार्णमध्यगा ॥ १४१ ।
विवसा वसनावेश्या विवस्यकुलकन्यका ।
वातस्था वातरूपा च वेलमध्यनिवासिनी ॥ १४२ ।
श्मशानभूमिमध्यस्था[६] श्मशानसाधनप्रिया ।
शवस्था परसिद्धचर्थी शववक्षसि शोभिता ॥ १४३ ।
शरणागतपाल्या च शिवकन्या शिवप्रिया ।
षट्चक्रभेदिनी षोढा न्यासजालदृढानना ॥ १४४ ।
सन्ध्यासरस्वती सुन्द्या[७] सूर्यगा सारदा सती ।
हरिप्रिया हराहाला लावण्यस्था क्षमा क्षुधा ॥ १४५ ।
क्षेत्रज्ञा सिद्धिदात्री च अम्बिका चापराजिता ।
आद्या इन्द्रप्रिया ईशा उमा ऊढा ऋतुप्रिया ॥ १४६ ।
सुतुण्डा स्वरबीजान्ता हरिवेशादिसिद्धिदा ।
एकादशीव्रतस्था च ऐन्द्री ओषधिसिद्धिदा ॥ १४७ ।

---

१ रैन्द्रदेवसुतारैन्द्रघा—क० । २. रोमकूपजर्नाहती—क० ।
३. रङ्गिणी रङ्गरागस्था राजराज्ञि कुलेश्वरी—क० । ४. लयन्ति—क० ।
५. लक्ष्महीना वा—क० ।
६. श्मशानभूमिमध्ये तिष्ठतीति, श्मशानभूमिमध्यस्था । शवानां शयनं यत्र तत् श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेशः, शयनशब्दस्य शानादेशः, पृषोदरादिः ।
७. सूक्ष्मा—क० ।

औपकारी अंशरूपा अस्त्रबीजप्रकाशिनो ।
इत्येतत् कामुकीनाथ[1] कुमारीणां सुमङ्गलम् ।। १४८ ।
त्रैलोक्यफलदं नित्यमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
महास्तोत्रं धर्मसारं धनधान्यसुतप्रदम् ।। १४९ ।
सर्वविद्याफलोल्लासं भक्तिमान् यः पठेत् सुधीः ।
स सर्वदा दिवारात्रौ स भवेन्मुक्तिमार्गगः ।। १५० ।
सर्वत्र जयमाप्नोति वीराणां वल्लभो लभेत् ।
सर्वे देवा वशं यान्ति वशीभूताश्च मानवाः ।। १५१ ।
ब्रह्माण्डे ये च शंसन्ति ते तुष्टा नात्र संशयः ।
ये वशन्ति च भूर्लोके देवतुल्यपराक्रमाः ।। १५२ ।
ते सर्वे भृत्यतुल्याश्च सत्यं सत्यं कुलेश्वर ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति होमेन यजनेन च ।। १५३ ।
जाप्येन कवचाद्येन महास्तोत्रार्थपाठतः ।
विना यज्ञैर्विना दानैर्विना जाप्यैर्लभेत् फलम् ।। १५४ ।
यः पठेत् स्तोत्रकं नाम[2] चाष्टोत्तरसहस्रकम् ।
तस्य शान्तिर्भवेत् क्षिप्रं कन्यास्तोत्रं पठेत्ततः ।। १५५ ।
वारत्रयं प्रपाठेन राजानं वशमानयेत् ।
वारैकपठितो मन्त्री धर्मार्थकाममोक्षभाक् ।। १५६ ।
त्रिदिनं प्रपठेद्विद्वान् यदि पुत्रं समिच्छति ।
वारत्रयक्रमेणैव वारैकक्रमतोऽपि वा ।। १५७ ।
पठित्त्वा धनरत्नानामधिपः सर्ववित्तगः ।
त्रिजगन्मोहयेन्मन्त्री वत्सरार्द्धं प्रपाठतः ।। १५८ ।
वत्सरं वाप्य[3] यदि वा भक्तिभावेन यः पठेत् ।
चिरजीवी खेचरत्त्वं प्राप्य योगी भवेन्नरः ।। १५९ ।

---

१. कथितं नाथ—क० । २. स्त्रोत्रकमलम् अष्टोत्तर—क० ।
३. आ समन्तात् आप्त्वा, आप्य, प्राप्येत्यर्थः । आप्लृ व्याप्तौ धातोः क्त्वाप्रत्ययः, आङा सह समासे ल्यबादेशे साधुता ।

महादूरस्थितं वर्णं[1] पश्यति स्थिरमानसः ।
महिलामण्डले स्थित्त्वा शक्तियुक्तः पठेत् सुधीः ।। १६० ।

स भवेत्साधकश्रेष्ठः क्षीरी कल्पद्रुमो भवेत् ।
सर्वदा यः पठेन्नाथ भावोद्गतकलेवरः ।। १६१ ।

दर्शनात् स्तम्भनं कर्त्तुं क्षमो भवति साधकः ।
[2]जलादिस्तम्भने शक्तो वह्निस्तम्भादिसिद्धिभाक् ।। १६२ ।

वायुवेगी महावाग्मी वेदज्ञो भवति ध्रुवम् ।
कविनाथो महाविद्यो वन्धकः पण्डितो भवेत् ।। १६३ ।

सर्वदेशाधिपो भूत्वा देवीपुत्रः स्वयं भवेत् ।
कान्तिं श्रियं यशो वृद्धिं प्राप्नोति बलवान् यतिः ।। १६४ ।

अष्टसिद्धियुतो नाथ यः [3]पठेदर्थसिद्धये ।
उज्जटेऽरण्यमध्ये च पर्वते घोरकानने ।। १६५ ।

वने वा प्रेतभूमौ च शवोपरि महारणो[4] ।
ग्रामे भग्नग्रहे वापि शून्यागारे नदीतटे ।। १६६ ।

गङ्गागर्भे महापीठे योनिपीठे गुरोर्गृहे ।
धान्यक्षेत्रे[5] देवगृहे कन्यागारे कुलालये ।। १६७ ।

प्रान्तरे गोष्ठमध्ये वा राजादिभयहीनके ।
निर्भयादिस्वदेशेषु शिवलिङ्गालयेऽथवा ।। १६८ ।

भूतगर्त्ते चैकलिङ्गे वा शून्यदेशे[6] निराकुले ।
अश्वत्थमूले बिल्वे वा कुलवृक्षसमीपगे ।। १६९ ।

अन्येषु सिद्धदेशेषु कुलरूपाश्च साधकः ।
दिव्ये वा वीरभावस्थो यष्ट्वा कन्यां कुलाकुलैः ।। १७० ।

---

१. महाहवस्थिवर्णं—ग० ।
२. जलस्तम्भानिलस्तम्भवह्निस्तम्भादिसिद्धिभाक्—क० । ३. आत्मसिद्धये—क० ।
४. शवोपरि महारणे, इति सप्तम्यन्तः पाठो युक्ततरः प्रतीयते ।
५. धामक्षेत्रे—ग० । ६. ग्राम्यदेवो—ग० ।

कुलद्रव्यैश्च विविधैः सिद्धिद्रव्यैश्च साधकः ।
मांसासवेन जुहुयान्मुक्तेन[1] रसेन च ॥ १७१ ।

हुतशेषं कुलद्रव्यं ताभ्यो दद्यात् सुसिद्धये ।
तासामुच्छिष्टमानीय जुहुयाद् रक्तपङ्कजे ॥ १७२ ।

घृणालज्जाविनिर्मुक्तः साधकः स्थिरमानसः ।
पिबेन्मांसरसं[2] मन्त्री सदानन्दो महाबली ॥ १७३ ।

महामांसाष्टकं ताभ्यो मदिराकुम्भपूरितम् ।
तारो माया रमावह्निजायामन्त्रं पठेत् सुधीः ॥ १७४ ।

[3]निवेद्य विधिनानेन पठित्त्वा स्तोत्रमङ्गलम् ।
स्वयं प्रसादं भुक्त्वा हि सर्वविद्याधिपो भवेत् ॥ १७५ ।

शूकरस्योष्ट्रमांसेन पीनमीनेन मुद्रया ।
महासवघटेनापि दत्त्वा पठति यो नरः ॥ १७६ ।

ध्रुवं स सर्वगामी स्याद् विना होमेन पूजया ।
रुद्ररूपो भवेन्नित्यं महाकालात्मको भवेत् ॥ १७७ ।

सर्वपुण्यफलं नाथ [4]क्षणात् प्राप्नोति साधकः ।
क्षीराब्धिरत्नकोषेशो [5]वियद्व्यापी च योगिराट् ॥ १७८ ।

भक्त्याह्लादं दयासिन्धुं निष्कामत्त्वं लभेद् ध्रुवम् ।
महाशत्रुपातने च महाशत्रुभयार्द्दिते ॥ १७९ ।

वारैकपाठमात्रेण शत्रूणां वधमानयेत् ।
समर्दयेत् [6]शत्रून् क्षिप्रमन्धकारं यथा रविः ॥ १८० ।

उच्चाटने मारणे च भये घोरतरे रिपौ ।
पठनाद्धारणान्मर्त्त्यो देवा वा राक्षसादयः ॥ १८१ ।

---

१. मदाक्तकरसेन—ख० ।
२. मांसासवं मन्त्री—क० ।
३. नैवेद्यविधिदानेन—ख० ।
४. कुलात्—ख० ।
५. वियद्गामो—ग० ।
६. भक्त्यानादम्—ग० ।

प्राप्नुवन्ति झटित् शान्ति कुमारीनामपाठतः ।
पुरुषो दक्षिणे बाहौ नारी वामकरे तथा ।। १८२ ।

धृत्वा पुत्रादिसम्पत्ति लभते नात्र संशयः ।। १८३ ।

ममाज्ञया मोक्षमुपैति साधको गजान्तकं नाथ सहस्रनाम च ।
पठेन्मनुष्यो यदि भक्तिभावतस्तदा हि सर्वत्र फलोदयं लभेत् ।।१८४।

मोक्षं सत्फलभोगिनां स्तववरं सारं परानन्ददं
ये नित्यं हि मुदा पठन्ति विफलं सार्थञ्च चिन्ताकुलाः ।
ते नित्याः प्रभवन्ति कीर्तिकमले श्रीरामतुल्यो जये
[1]कन्दर्पायुततुल्यरूपगुणिनः क्रोधे च रुद्रोपमाः ।।१८५।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने कुमार्युपचर्या-
विन्यासे सिद्धमन्त्रप्रकरणे दिव्यभावनिर्णये
अष्टोत्तरसहस्रनाममङ्गलोल्लासे
दशमः पटलः ।।



१. कन्दर्पाः कामदेवाः, तेषामयुतं दशसहस्रम्, तेन तुल्या रूपगुणाः, ते सन्ति येषु ते ।

अथैकादशः पटलः

आनन्दभैरवो उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि दिव्यभावादिनिर्णयम् ।
यमाश्रित्य महारुद्रो भुवनेश्वरनामधृक् ।। १ ।
यं ज्ञात्वा कमलानाथो देवतानामधीश्वरः ।
चतुर्वेदाधिपो ब्रह्मा साक्षाद्ब्रह्म सनातनः ।। २ ।
वटुको मम पुत्रश्च शक्रः स्वर्गाधिदेवता ।
अष्टसिद्धियुताः सर्वे दिक्पालाः खेचरादयः ।। ३ ।
तत्प्रकारं महादेव आनन्दनाथभैरव ।
सुरानन्द हृदयानन्द ज्ञानानन्द दयामय ।। ४ ।
शृणुस्वैकमना नाथ यदि त्वं सिद्धिमिच्छसि ।
मम प्रियानन्दरूप यतो मे त्वं तनुस्थितः ।। ५ ।
त्रिविधं दिव्यभावञ्च वेदागमविवेकजम् ।
वेदार्थमधमं सम्प्रोक्तं मध्यमं चागमोद्भवम् ।। ६ ।
उत्तमं सकलं प्रोक्तम् विवेकोल्लाससम्भवम्[1] ।
तथैव त्रिविधं भावं दिव्यवीरपशुक्रमम् ।। ७ ।
दिव्यं विवेकजं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
उत्तमं तद्विजानीयादानन्दरससागरम् ।। ८ ।
मध्यमं चागमोल्लासं वीरभावं क्रियान्वितम् ।
वेदोद्भवं फलार्थञ्च पशुभावं हि चाधमम् ।। ९ ।
सर्वनिन्दा समाव्याप्तं भावानामधमं पशोः ।
उत्तमे उत्तमं ज्ञानं भावसिद्धिप्रदं नृणाम् ।। १० ।
मध्यमे मधुमत्याश्च मत्कुलागमसम्भवम् ।
अकालमृत्युहरणं[2] भावानामतिदुर्लभम् ।। ११ ।

---

१. विवेकोल्लासेन सम्भवो यस्येति बहुव्रीहिः । २. अकाले यो मृत्युस्तस्य हरणम् ।

वीरभावं विना नाथ न सिद्ध्यति कदाचन ।
अधमे अधमा व्याख्या निन्दार्थवाचकं सदा ।। १२ ।

यदि निन्दां न करोति तदा तत्फलमाप्नुयात् ।
पशुभावेऽपि सिद्धिः स्यात् यदि वेदं सदाभ्यसेत् ।। १३ ।

वेदार्थचिन्तनं नित्यं वेदपाठध्वनिप्रियम् ।
सर्वनिन्दाविरहितं हिंसालस्यविवर्जितम् ।। १४ ।

लोभमोहकामक्रोधमदमात्सर्यवर्जितम् ।
यदि भावस्थितो मन्त्री पशुभावेऽपि सिद्धिभाक् ।। १५ ।

पशुभावं महाभावं ये जानन्ति महीतले ।
किमसाध्यं महादेव श्रमाभ्यासेन यान्ति तत् ।। १६ ।

श्रमाधीनं जगत् सर्वं श्रमाधीनाश्च देवताः ।
श्रमाधीनं महामन्त्रं श्रमाधीनं परन्तपः ।। १७ ।

श्रमाधीनं कुलाचारं पशुभावोपलक्षणम् ।
वेदार्थज्ञानमात्रेण पशुभावं कुलप्रियम् ।। १८ ।

स्मृत्यागमपुराणानि वेदार्थविविधानि च ।
अभ्यस्य सर्वशास्त्राणि तत्त्वज्ञानात्तु बुद्धिमान् ।। १९ ।

पललमिव धान्यार्थी सर्वशास्त्राणि सन्त्यजेत् ।
ज्ञानी भूत्वा भावसारमाश्रयेत् साधकोत्तमः ।। २० ।

वेदे वेदक्रिया कार्या मदुक्तवचनादृतः[1] ।
पशूनां श्रमदाहानामिति लक्षणमीरितम् ।। २१ ।

आगमार्थं क्रिया कार्या मत्कुलागमचेष्टया ।
वीराणामुद्धतानाञ्च मत् शरीरानुगामिनाम् ।। २२ ।

[2]मच्चेच्छाकुलतत्त्वानामिति लक्षणमीरितम् ।
विवेकसूत्रसंज्ञाज्ञा कार्यां सुदृढ़चेतसाम् ।। २३ ।

---

१. वचनान्वितः—ग० ।

२. मम चेष्टा, मच्चेष्टा, तया आकुलानि तत्त्वानि, तेषाम्, अथवा मत् इति पञ्चम्यन्तम् । मत्तः प्रवृत्ता इच्छा, तया आकुलतत्त्वानामिति ।

सर्वत्र समभावानां भावमात्रं हि साधनम् ।
सर्वत्र मत्पदाम्भोजसम्भवं सचराचरम् ।। २४ ।

पृष्ट्वा[1] यत्कुरुते कर्म चाखण्डफलसिद्धिदम् ।
अखण्डज्ञानचित्तानामिति भावं विवेकिनाम् ।। २५ ।

निर्मलानन्ददिव्यानामिति लक्षणमीरितम् ।
दिव्ये तु त्रिविधं भावं यो जानाति महीतले ।। २६ ।

न नश्यति महावीरः कदाचित् साधकोत्तमः ।
[2]दिव्यभावं विना नाथ मत्पदाम्भोजदर्शनम् ।। २७ ।

य इच्छति महादेव स मूढः साधकः कथम् ।
पशुभावं प्रथमके द्वितीये वीरभावकम् ।। २८ ।

तृतीये दिव्यभावञ्च दिव्यभावत्रयं क्रमात् ।
तत्प्रकारं शृणु शिव त्रैलोक्यपरिपावन ।। २९ ।

भावत्रयविशेषज्ञः षडाधारस्य भेदनः ।
पञ्चतत्त्वार्थभावज्ञो[3] दिव्याचाररतः तदा ।। ३० ।

स एव भवति श्रीमान् सिद्धनामादिपारगः ।
शिववद् विहरेत् सोऽपि अष्टैश्वर्यसमन्वितः ।। ३१ ।

सर्वत्र शुचिभावेन आनन्दघनसाधनम् ।
प्रातःकालादिमध्याह्नकालपर्यन्तधारणम् ।। ३२ ।

भोजनञ्चोक्तद्रव्येण संयमादिक्रमेण वा ।
यः साधयति स सिद्धो दिव्यभावे पशुक्रमात् ।। ३३ ।

दिव्यभावे वीरभावं वदामि तत्पुनः शृणु ।
मध्याह्नादिकसन्ध्यान्तं शुचिभावेन साधनम् ।। ३४ ।

---

१. दृष्ट्वा—ख० ।

२ क्रमेण दिव्यभावादिमाश्रित्य साधयेद् यदि ।
दिव्यभावे महासिद्धिं प्राप्नोति साधकोत्तमः ।। क० ।

३. पञ्चतत्त्वानामर्थं भावं च जानाति, इति विग्रहः ।

जपनं धारणं वापि चित्तमादाय यत्नतः ।
एकान्तनिर्जने देशे सिद्धो भवति निश्चितम् ॥ ३५ ।

तत्कालं वीरभावार्थं भावमात्रं हि साधनम् ।
भावेन लभते सिद्धिं [1]वीरादन्यन्न कुत्रचित् ॥ ३६ ।

रात्रौ गन्धादिसम्पूर्णस्ताम्बूलपूरिताननः ।
विजयानन्दसम्पन्नो[2] जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ३७ ।

ऐक्यं चित्ते समाधाय आनन्दोद्रेकसंभ्रमः ।
यो जपेत् सकलां रात्रिं गतभीर्निर्जने गृहे ॥ ३८ ।

स भवेत् कालिकादासो दिव्यानामुत्तमोत्तमः ।
एवं भावत्रयं ज्ञात्वा यः कर्म साधयेत्ततः ॥ ३९ ।

अष्टैश्वर्ययुतो भूत्वा सर्वज्ञो भवति ध्रुवम् ।
भावत्रयाणां मध्ये तु [3]भावपुण्यार्थनिर्णयम् ॥ ४० ।

शृणु नाथ प्रवक्ष्यामि सावधानाऽवधारय ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति ज्ञात्वा सङ्केतलाञ्छितम् ॥ ४१ ।

यो जानाति महादेव तस्य सिद्धिर्न संशयः ।
द्वादशे पटले सूक्ष्मसङ्केतार्थं वदामि तत् ॥ ४२ ।

आनन्दभैरवो उवाच—

एकादशे च पटले शुद्धभावार्थनिर्णयम् ।
भावेन लभ्यते सर्वं भावाधीनं जगत्त्रयम्[4] ॥ ४३ ।

भावं विना महादेव न सिद्धिर्जायते क्वचित् ।
पशुभावाश्रयाणाञ्च अरुणोदयकालतः ॥ ४४ ।

दशदण्डाश्रितं कालं प्रश्नार्थं केवलं प्रभो ।
चक्रं द्वादशराशेश्च मासद्वादशकस्य च ॥ ४५ ।

---

१. भावादन्यद्—ख० ।
२ विजयेनानन्दो विजयानन्दः, सुप्सुपेति समासः, तेन सम्पन्नः ।
३. भावपुष्टार्थ—ख० । ४. भावाधीनमिदं जगत्—ख० ।

दशदण्डे विजानीयाद् भावाभावं विचक्षणः ।
अनुलोमविलोमेन पञ्चस्वरविभेदतः ॥ ४६ ।

[1]बाल्यकैशोरसौन्दर्यं यौवनं वृद्धसञ्ज्ञकम् ।
अष्टमितं क्रमाज्ज्ञेयो विधिः पञ्चस्वरः स्वयम् ॥ ४७ ।

स्वकीयं नासिकाग्रस्थं पञ्चमं परिकीर्तितम् ।
यन्नासापुटमध्ये तु वायुर्भवति भैरव ॥ ४८ ।

तन्नासापुटमध्ये तु भावाभावं विचिन्तयेत् ।
आकाशं वायुरूपं हि तैजसं वारुणं प्रभो ॥ ४९ ।

पार्थिवं क्रमशो ज्ञेयं बाल्यास्तादिक्रमेण तु ।
वामोदये शुभा वामा दक्षिणे पुरुषः शुभः ॥ ५० ।

वायूनां गमनं ज्ञेयं गगनावधिरेव च ।
केवलं मध्यदेशे तु गमनं पवनस्य च ॥ ५१ ।

तदाकाशं विजानीयाद् बाल्यभावं प्रकीर्तितम् ।
तिर्यंगतिस्तु नासाग्रे वायोरुदयमेव च ॥ ५२ ।

केवलं भ्रमणं ज्ञेयं सर्वमङ्गलमेव च ।
किशोरं तद्विजानीयाद् वायौ तिर्यंगतौ विभो ॥ ५३ ।

केवलोर्द्ध्वनासिकाग्रे वायुर्गच्छति दण्डवत् ।
तत्तैजसं विजानीयाद् [2]गमनं बलवद् भवेत् ॥ ५४ ।

तद्वृद्धगतभावञ्च विलम्बोऽधिकचेष्टया ।
प्राप्नोति परमां प्रीतिं वरुणाम्भोदये रुजाम्[3] ॥ ५५ ।

यदाधो गच्छति क्षिप्रं किञ्चिद् ऊर्ध्वमगोचरम् ।
यदा करोति प्रश्वासं तदा रोगोल्बणोदयः ॥ ५६ ।

पृथिव्या उन्नतं भाग्यं [4]योगातपप्रपीडितम् ।
अस्तमितं महादेव अनुलोमविलोमतः ॥ ५७ ।

---

१. बाल्यं च कैशोरं च तयोः सौन्दर्यं यस्मिन् । २. तदा व्यामोहमेव च—ख० ।
३. वारुणोदयनीरुजम्—ख० ।
४. योगेनातपः योगातपः, तेन प्रपीडितम् । रोगातप—ख० ।

पवनो गच्छति क्षिप्रं वामदक्षिणभेदतः।
वामनासापुटे याति पृथिवी जलमेव च ॥ ५८ ॥

सदा फलाफलं दत्ते मुदिता कुण्डमण्डले।
तयोर्वै वायवी शक्तिः फलभागं तदा लभेत् ॥ ५९ ॥

यद्येवं वामभागे तु वामायाः प्रश्नकर्मणि।
यदि तत्र पुमान्प्रश्नं करोति [1]वामगामिने ॥ ६० ॥

तदा रोगमवाप्नोति कर्महीनो भवेद् ध्रुवम्।
यदि वायूदयो वामे दक्षिणे पुरुषः स्थितः ॥ ६१ ॥

तदा फलमावाप्नोति द्रव्यागमनदुर्लभम्।
अकस्माद् द्रव्यहानिः स्यान्मनोगतफलापहम्[2] ॥ ६२ ॥

[3]सुहृद्भङ्गविवादञ्च भिन्नभिन्नोदये शुभम्।
केवलं वरुणस्यैव पुरुषो दक्षिणे शुभम् ॥ ६३ ॥

अशुभं पृथिवीदक्षे भेदोऽयं वरदुर्लभः।
सदोदयं दक्षिणे च वायोस्तैजस एव च ॥ ६४ ॥

आकाशस्य विजानीयात् शुभाशुभफलं प्रभो।
यदि भाग्यवशादेव वायोर्मन्दा गतिर्भवेत् ॥ ६५ ॥

दक्षनाशामध्यदेशे तदा वामोदयं शुभम्।
तदा वामे विचारश्च वायुतेजोद्वयस्य च ॥ ६६ ॥

ज्ञात्वोदयं विजानीयाद् मित्रे हानिः सुरे भयम्।
एवं[4] सुभवनागारे यदि गच्छति वायवी ॥ ६७ ॥

तस्मिन् काले पुमान्दक्षो दक्षभागस्थसम्मुखः।
तदा कन्यादानफलं यथा प्राप्नोति मानवः ॥ ६८ ॥

---

१. वामदक्षिणे—क०।

२. मनोगतं फलमपजहाति इति विग्रहे 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यये सति आलोपे च सति साधुता।

३. सुखभङ्ग—क०।

४. स्वनामावामे तु—ख०।

तदा वायुप्रसादेन प्राप्नोति धनमुत्तमम् ।
देशान्तरस्थभावार्त्ता[1] आयान्ति पुत्रसम्पदः ॥ ६९ ।

बाल्यादिकं भावत्रयं राशिभेदे शुभं दिशेत् ।
एतच्चक्रे फलं तस्य राशिद्वादशचक्रके ॥ ७० ।

सूक्ष्मं फलं विजानीयात् चक्रं नाम शृणु प्रभो ।
आज्ञाचक्रं कामचक्रं फलचक्रञ्च सारदम् ॥ ७१ ।

प्रश्नचक्रं[2] भूमिचक्रं स्वर्गचक्रं[3] ततः परम् ।
तुलाचक्रं वारिचक्रं षट्चक्रं त्रिगुणात्मकम् ॥ ७२ ।

सारचक्रमुल्काचक्रं मृत्युचक्रं क्रमात्प्रभो ।
षट्कोणं[4] चात्र जानीयादनुलोमविलोमतः ॥ ७३ ।

सर्वचक्रे स्वरज्ञानं सर्वत्र वायुसंगतिम् ।
सर्वप्रश्नादिसञ्चारं भावेन[6] जायते यदि ॥ ७४ ।

तदा तद्दण्डमानञ्च ज्ञात्वा राश्युदयं बुधः ।
कुर्यात् प्रश्नविचारञ्च यदि कीर्तिमिहेच्छति ॥ ७५ ।

॥ इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने भावार्थबोधनिर्णये पशुभावविचारे सारसङ्केते सिद्धमन्त्रप्रकरणे भैरवीभैरवसंवादे एकादशः पटलः ॥

---

१. देशान्तरस्थेन भावेन ऋता, देशान्तरस्थभावार्ता । 'ऋते च तृतीयासमासे' इति वृद्धिः । देशान्तरक्षमारार्ता ख० ।

२. पुष्पचक्रम्—क० ।

३. खड्गचक्रम्—क० ।

४. राशिचक्रम्—ख० ।

५. षट्कालम्—क० ।

६. भगवन् ज्ञायते यदि—क० ।

अथ द्वादशः पटलः

आनन्दभैरवी उवाच—

तद्वामसन्धिदेशस्थमष्टमाङ्कमथो लिखेत् ।
तदधः सन्धिदेशस्थं सप्ताङ्कं विलिखेद्[1] बुधः ॥ १ ।

तदूर्ध्वं[2] वामकोणे च तृतीयाङ्कं लिखेत्ततः ।
तदूर्ध्वं कोणगेहे च युग्माङ्कं विलिखेत्तथा ॥ २ ।

तद्दक्षिणे गृहे चैकमङ्कवर्णं शृणु प्रभो ।
वसुभावं[3] शून्यभावं षष्ठभावञ्च शून्यकम् ॥ ३ ।

एतन्मध्ये नास्ति वर्णं कोणाङ्कञ्च सवर्णकम् ।
[4]टतवर्गौ श श लिखेत् शरे शून्याध एव च ॥ ४ ।

वेदाङ्कस्थौ कचवर्गौ एऐकारसमन्वितौ ।
तृतीयाङ्कस्थितं वर्णं आदिक्षान्तं टवर्गमौम् ॥ ५ ।

[5]तपवर्गौ युगान्तस्थौ मकारं सावधानतः ।
विलिखेद्दक्षिणे तस्य गेहे चैकाङ्कमध्यके ॥ ६ ।

उयुगं पतवर्गौ च अकारं युग्मशीर्षके ।
एतत्[6] चक्रं कामचक्रं प्रश्नकाले फलप्रदम् ॥ ७ ।

वामावर्त्तेन गणयेत् दशकोणस्थवर्णकान् ।
अनुलोमविलोमेन पञ्चस्वरादिनामतः ॥ ८ ।

---

१. महेश्वर—क० ।

२. तद्दक्षिणे सन्धिभागे षडङ्कं कामचक्रके ।
तद्दक्षिणे सन्धौ च आकाशं सर्वपुण्यदम् ॥
शून्याधः कोणगेहे च स्वरञ्चापि विलोमतः ।
तद्वामकोणगेहे च वेदाङ्कं विलिखेद् बुधः ॥

३. वायुभावमन्यभावं षष्ठभावञ्च गुण्यकम् – ग० ।

४. टतवर्गौ मूर्द्धनि लिखेत् शरं शून्याध एव च—ख० ग० ।

५. उपवर्गौ ... अकारम्—ग० ख० ।   ६. प्रोक्तम्—ख० ग०, प्रश्नकार—ख० ग० ।

यस्मिन्गृहे स्वीयनाम प्राप्नोति वेदपारगः ।
तद्गृहावधि प्रश्नार्थं गणयेद्[1] ग्रहसिद्धये ।। ९ ।

नवग्रहनवस्थानं वर्णं ज्ञात्वा सुबुद्धिमान् ।
बाल्यभावादिकं ज्ञात्वा यत्र ग्रहस्थितिर्भवेत् ।। १० ।

तन्नक्षत्रं समानीय द्वाराधिकारमानयेत् ।
विना त्रिकोणयोगेन [2]षट्कोणं लिखेद् बुधः ।। ११ ।

तन्मध्ये अष्टकोणञ्च भित्त्वा देवगृहान्तरम् ।
तन्मध्ये चापि षट्कोणं तन्मध्ये च त्रिकोणकम् ।। १२ ।

क्रमेण विलिखेद् वर्णं दक्षिणावर्त्तयोगतः ।
ऊद्ध्र्वंवामदेशभागे अ आ इ च कवर्गकम् ।। १३ ।

तद्दक्षिणे ई इ युगं टवर्गञ्च लिखेद् बुधः ।
दक्षपार्श्वे अधोभागे ऋयुगं तृ तवर्गकम् ।। १४ ।

तदधो लृ लृ ए ऐ रूपञ्च पवर्गञ्च लिखेद् बुधः ।
तद्वामपार्श्वभागे च ओ औ यरलवान् लिखेत् ।। १५ ।

शेषगेहे लिखेदं अः शादिक्षान्तं हि षड्गृहे ।
[3]मध्यस्तमादिकोणे च एकाङ्कं सर्वकस्तुनुम् ।। १६ ।

रुद्राग्निमूर्त्तिमनिलं अग्निकोणे लिखेद् बुधः ।
यजमानः पशुपतिमूर्तिषष्ठञ्च दक्षिणे ।। १७ ।

महादेवं सोममूर्त्ति सप्तमं नैर्ऋते लिखेत् ।
[4]जलमूर्त्तिभवं युग्मं पश्चिमे विलिखेद् बुधः ।। १८ ।

उग्रवीरं वायुमूर्त्ति वायुकोणे चतुर्थकम् ।
भीमरूपाकाशमूर्त्ति पञ्चमं चोत्तरे लिखेत् ।। १९ ।

---

१. भाव—ख० । २. न—ख० ।
३. भूमादि—क० । ४. जलमूर्तौ भवम्, जलमूर्तिभवम् ।

ईशानं सूर्यमूर्त्तिञ्च ईशाने[1] षड्दलं लिखेत् ।
अधः षट्कोणमध्ये च [2]षट्कोणं विलिखेत्ततः ।। २० ।
ऊद्‌र्ध्वकोणे ग्रीष्मकालं शिशिरञ्चापि दक्षिणे ।
वर्षाकालमधस्तस्य स सर्वाधश्च वसन्तकम् ।। २१ ।
शरत्कालं पञ्चकोशे शीतकालञ्च षष्ठके ।
त्रिकोणे चापि तन्मध्ये वह्निरूपं वकारकम् ।। २२ ।
लिखित्त्वा गणयेन्मन्त्रो वर्णदेवाङ्कवह्निभिः ।
एतच्चक्रं [3]महासूक्ष्मं फलचक्रं विशारदम् ।। २३ ।
अधुना कुलनाथेश [4]पृष्ठचक्रं पुनः शृणु ।
विना ज्ञानेन यस्यैवं पृष्ठभावो[5] न जायते ।। २४ ।
यदि[6] पृष्ठचक्रभावं जानाति साधकोत्तमः ।
तदा निजफलं ज्ञात्वा सिद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।। २५ ।

आनन्दभैरव उवाच[7]—

षट्कोणं कारयेन्मन्त्री विना त्रिकोणसाधनैः ।
तन्मध्ये च चतुष्कोणं तन्मध्ये शादिवर्णकान् ।। २६ ।
लिखित्त्वा विलिखेत्तत्र षडङ्कमध्यदेशतः ।
षडङ्कं दापयेन्मन्त्री दीर्घदीर्घक्रमेण तु ।। २७ ।
तदग्रे षड्गृहं कुर्यात्तत्राङ्कार्णान् लिखेत्सुधीः ।
ऊद्‌र्ध्वप्रथमगेहे च कवर्गं विलिखेद् बुधः ।। २८ ।
तद्दक्षिणे मन्दिरे च चवर्गं विलिखेद् बुधः ।
टवर्गं दक्षिणे चाधः सर्वाधस्तु तवर्गकम् ।। २९ ।
तद्वामे मन्दिरे नाथ पवर्गं वर्णमङ्गलम् ।
तदूर्ध्वे यादिवान्तं च दक्षिणावर्त्तयोगतः ।। ३० ।

---

१. अष्टमं लिखेत्—ख० । २. चाष्टकोणम्—ख० ।
३. सिद्धया—ख० । ४. राशिचक्रम्—ख० ।
५. प्रश्नभारो—ख० । ६. प्रश्नचक्र—ख० ।
७. आनन्दभैरव उवाच—क० पुस्तके नास्ति।

अकारादिस्वरान् तत्र मन्दिरे विलिखेद् बुधः ।
यावत् स्वरस्थितिर्याति तावत्कालं विचारयेत् ॥ ३१ ।
मेषादिराशिसद्भावं वर्गलेखनमानतः ।
अनुलोमविलोमेन विलिखेत् षष्ठमन्दिरे ॥ ३२ ।
यद्यद्गृहे साध्यनाम चास्ति नाथ स्वरादिकम् ।
[1]एकत्रीकृत्य हरणात् यदङ्कं[2] प्राप्यते वरम् ॥ ३३ ।
षडङ्केन ततो नाथ हरेदनलसंख्यया ।
यदङ्कं प्राप्यते तत्र स राशिस्तत् क्षणस्य च ॥ ३४ ।
आज्ञाचक्रं फलं सिद्धं विद्यानाथ वदामि तत् ।
येन विज्ञातमात्रेण सर्वज्ञो भवति ध्रुवम् ॥ ३५ ।
अकस्मात् शक्तिमाप्नोति विद्यारत्नं ददामि तत् ।
रव्यादिसप्तवारञ्च कृते भद्रविवर्धनम् ॥ ३६ ।
शन्यादिसप्तवारं च त्रेतायां सौख्यवर्द्धनम् ।
गुर्व्वादिसप्तवारञ्च द्वापरे धर्मसाधनम् ॥ ३७ ।
शुक्रादिवारसप्तञ्च कलौ युगफलप्रदम् ।
अतः शुक्रादिपर्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः ॥ ३८ ।
गणयेत् सप्तवारञ्च मध्ये चतुर्द्दले सुधीः ।
पूर्वादिक्रमतो वारान् गणयेद् तन्त्रवित्तमः ॥ ३९ ।
निजवारो यत्र पत्रे समाप्तिस्तूद्भवञ्च तत् ।
तद्भराशिं समानीय वर्णभेदं समानयेत् ॥ ४० ।
सामान्यफलमूलञ्च वदा[र्णा]दिपत्रभेदतः ।
आज्ञाचक्रं शुभं मन्त्री आज्ञाचक्रं विचारयेत् ॥ ४१ ।
तत्फलाफलमाहात्म्यं शृणु सङ्केतपण्डित ॥ ४२ ।

---

१. एकस्थीकृत्य, इति पाठ उचितः ।
अथवा—एकं त्रायते इति एकत्रम् । अनेकत्रमेकत्रं कृत्वा इति एकत्रीकृत्य ।

२. हरेदङ्कं वाञ्छितम्—ख० ।

आनन्दभैरव[1] उवाच—

दले पूर्वभागे आकारार्ध इन्दुस्फुटे
राज्यलाभं हकारान्तशब्दम् ।
सामानार्थभावं विशिष्टार्थयोगं
क्रतुक्षेमयुक्तं तथा पुत्रलाभम् ॥ ४३ ।

दयायुक्तभूषाश्रयत्वं जयत्वं
समाप्नोति मर्त्यो विवाहं सुवाहम् ।
सुखं नाथ लोकानुरागं सुभोगं
विभाधावकानां समाप्ते क्षणादिम् ॥ ४४ ।

पद्मे दक्षिणपत्रके प्रियपदा मोददहं[2] भास्वरं
नानालक्षणदुःखदं शुचिपदा आन्दोलितस्तैरहम् ।
[3]माहेन्द्रामृतयोगरागहननं साक्षाद्यमारोपणं
चित्तानां परिचञ्चलं खलगुणाह्लादेन सामोदितम् ॥ ४५ ।

पात्रार्थलाभं यदि वाध एव
प्रगच्छति क्रूरखलप्रतापः ।
तथापि हन्तुं न च वर्णमध्ये
क्षमः स्वसिद्धं भजते क्षमादि ॥ ४६ ।

रसार्थप्रश्नं कुरुते यदि स्याद्
वारो हि चारो गृहमध्यभागे ।
स्वकीय इन्दुप्रियवद्धवेद्ध्रुवम्
मनोगतं सौख्यविवर्धनञ्च ॥ ४७ ।

शत्रूणां हननं तदा कुलगतं सञ्चारवातं मुदा
रोगाणां परिमर्दनं प्रभुपदे भक्त्यर्थिनां ज्ञापनम् ।
आह्लादं हृदयाम्बुजेऽमृतधनं तीर्थागमं शोकहं
सूक्ष्मार्थं गणयेत्ततः प्रचपला वाग्देवतादर्शनम् ॥ ४८ ।

---

१. आनन्दभैरवी उवाच—क० ।   २. मोदप्रदम्, इति पाठ उचितः ।

३. माहेन्द्रामृतयोगे यो रागः, तस्य हननं यस्मिन् ।

आथर्वे पत्रमध्ये निवसति कमला कोमला वाद्यदात्री
आगन्तव्यादिवार्तां कथयति सहसा सर्वदा मङ्गलानि ।
नित्यावश्यं प्रतापं प्रियगणहितां प्रेमभावाश्रयत्त्वं
नित्यं कान्तामुखाम्भोरुहविमलमधुप्रेमपानाभिलाषम्[1] ॥ ४९ ।

मेषे तृप्तिमुपैति सिंह इषुभिः कुम्भेन तेषां फलं
लाभं कुञ्जरघातकेषु रजतं चौर्येण यद्यद्गतम् ।
एवं कास्यविहारणं शतपले सूर्योदयात्तिष्ठति
प्रातःकालफलाफलं कथयति श्रीकेशरीमध्यगः ॥ ५० ।

पश्यादेकशतं पलेन्दुधनुषा व्याप्तं यदा भूतले
वित्तानां हरणं तदा जलगते मित्रस्य राज्यादिकम् ।
दूरस्थादिकथागतादिसमयं शत्रोर्महापीडनम्
वाञ्छावर्गकुलोदयं समुदयात् सूर्यस्य चागण्यते ॥ ५१ ।

शेषे चैकशते फले समुदिते कुम्भो महादुर्बली
दारिद्र्यस्य कथा कदा सुविषयं विद्यार्थभूषञ्चयम् ।
लाभं देशविदेशकार्यगमनं शीघ्रं धनाद्यागमं
देवानां खलु दर्शनार्यकथनं व्यामोहसन्नाशनम् ॥ ५२ ।

वारे शुक्रे शनिगतदिनलवटाहौ च सूर्ये
नित्यं ज्ञानोदयनिजपथ आयुषां निर्णयं तत् ।
अष्टौ वर्गानुदयति मुदा प्राप्य वीरो महत्त्वं
लोको दोषं प्रथमखचरे चायुषां पृष्टमात्रम् ॥ ५३ ।

॥ इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने भावप्रश्नार्थबोधनिर्णये वाशवकल्पे आज्ञाचक्रसारसङ्केते सिद्धमन्त्रप्रकरणे भैरवीभैरवसंवादे द्वादशः पटलः ॥

●

१. कान्तामुखमम्भोरुहं कमलमिव शोभनगन्धाधायकं तस्य यद् विमलं मधु, तत्र यत्प्रेम, तस्य पाने अभिलाषो यस्य ।

अथ त्रयोदशः पटलः

आनन्दभैरवी[1] उवाच—

आज्ञाप्रश्नार्थभावञ्च वर्णविन्यासनिर्णयम् ।
अधुना शृणु सर्वज्ञ भावज्ञानपरायण ॥ १ ।

यदि मेषे स्वनक्षत्रं स्ववारसंयुतं शुभम् ।
ज्ञात्वा शुभादिपत्रञ्च पलमानेन साधकः ॥ २ ।

गणयेद्वर्णसारञ्च येन तत्प्रश्ननिर्णयः ।
पूर्वे दले ककारस्य वर्णभेदं शृणु प्रभो ॥ ३ ।

मनसि सुखसमूहं प्राणसौख्यार्थचिन्ता
वसनगमनलाभं प्रीतिपुत्रार्थयोग्यम् ।
स्थिरपदमपि देशे दर्शनं प्राणबन्धोः
सकलकलुषहानिश्चादिपत्रे ककारे ॥ ४ ।

सदा नृनासिके सुखं सुखोल्बणस्य सेवनं
सदाशिवे च भक्तिदं स्वकीयगेहसत्फलम् ।
कलाधरस्य दृष्टिभिः प्रधानलोकपूजनं
हिताहितं न बाधते विवाहकेलिना सुखम् ॥ ५ ।

ॠकारं विपदां ध्वंसं धैर्ये विद्याविबोधनम् ।
व्याधिपीडादुर्जनानां पीडाप्रश्नं वदेत्तदा ॥ ६ ।

उकारे वायुभावस्य वृथागमनमेव च ।
[2]दारिद्र्यहानयोर्यान्ति दूरागमनदुर्लभम् ॥ ७ ।

खकारे द्रव्यप्रश्नञ्च शुभकार्ये गते भयम् ।
आशु भयं समाप्नोति प्राप्य[3] निर्धनतां व्रजेत् ॥ ८ ।

---

१. आनन्दभैरव उवाच—ख० । २. दारिद्र्यं च हानं च तयोः ।

३. प्र + आप्त्वा इत्यत्र नित्यसमासे ल्यपि सति साधुता ।

पञ्चत्वजिज्ञासनमेव सत्यं
नित्यं सुखानामुदयाय चेष्टा ।
शत्रोर्विनाशाय हिताय बन्धोः
पकारकूटे परचौरचेष्टा ।। ९ ।

मारीभीतिविरोधनं धनपतेरानन्दपुञ्जोदयं ।
गोविद्याश्रियमाशु लाभविविधं धर्मार्थचिन्ताकुलम्[1] ।।१०।
हरिपूजा[2] हरिध्यानं हरिपादाम्बुजे रतिः ।
चौर्याहरणद्रव्यस्य न हानिर्जन्महार्दके ।। ११ ।
आकारे तेजसो हानिर्महाशब्दे विनाशनम् ।
आगतानाञ्च हानिः स्यात् पक्षपातं गतौ जयम् ।। १२ ।
उशतोनिजगेहस्था उल्बणव्याधिपीडनम् ।
उत्साहध्वंसशून्यञ्च पाठे पाण्डित्यमुल्बणम् ।। १३ ।
दीर्घलृकारवर्णे च लावण्यलोचनो नृपः ।
लज्जानष्टक्षेमबुद्धिर्मित्रतुल्यप्रियो भवेत् ।। १४ ।
दीर्घप्रणवमोंकारे निराश्रयो न जीवति ।
महदाश्रयमात्रेण सर्वं चूर्णं करोति हि ।। १५ ।
सिंहे कार्मुकमेषलग्नसमये नित्याशिषं प्राप्नुयात्
किञ्चिद्भ्राति पराक्रमी गतिमतां श्रेष्ठो भवेत् कर्मणि ।
किञ्चिद्दोषकुलापहं नरपतेरुत्साहसंवर्धनं
क्रोधी नित्यपराक्रमी भवति सः शीघ्राभिलाषान्वितः ।। १६ ।
अथ वक्ष्ये महादेव वीराणामुत्तमोत्तम ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ तत्त्वज्ञानपरायण ।। १७ ।
दक्षिणस्थदलस्यापि वर्णभेदार्थनिर्गमम् ।
फलमत्यन्तनिष्कर्षं वाञ्छावाक्यफलप्रदम् ।। १८ ।

---

१. इदं छन्दस्त्रुटितं प्रतिभाति । बहुशः प्रयत्ने कृतेऽपि पूरकमुपकरणं नावाप्तम् ।

२. कैवल्यादिसमापनं निजमनो दुष्टध्यायहं कामिनां
नानाभोगविनाशनं कनकरौप्यराजप्रदं स्वके ।।
बालस्य पीडया दुःखी कणध्वंसिनृपाश्रयम् ।
मरणं गमने क्षीवी लौल्यं लेख्यमरेचके ।। क० ।

कान्ते बीजे [1]कमलनिलया गेहभागस्थिरा या
नानादेशभ्रमणभयदा नैव कुत्रापि सुस्था ।
चण्डोद्वेगापहसति खलानाञ्च हानिः प्रबुद्धो
वाणी वश्या वसति वदने चक्रिणां हानयः स्युः ॥ १९ ।

चारुप्रतापं चरणो गुरूणां
भक्तिर्दृढा स्याद्गमनेषु चारु ।
तदागतानां नृपतिप्रियाणां
सम्प्रेरणं चारुफलञ्च कूटे ॥ २० ।

कान्तेषु कान्तावदनारविन्दे
सूषट्पदत्वं रमणीविलासम् ।
आयुःक्षयोद्वेगविनाशकारणं
चाकर्षणं देशसुखं धनानाम् ॥ २१ ।

टकारे धारणं देशे सुखं शेषे निशामुखम् ।
विदेशस्थधनादीनां स्यादागमनमुत्तमम् ॥ २२ ।

दकूटमधनं विना भवति विघ्नहानिः सदा
जयं स्वगृहकामिनो कमलनेत्रकान्ता यथा ।
सुसिद्धकरमेव हि प्रबलभावनातो भवेत्
भवे जयति मानुषस्तु पृष्टस्य जिज्ञासने ॥ २३ ।

व्याख्यातं मुनिभिः फलं फलमयं कालं[2] रिपूणां सदा
लोकानां वशकारणं कुलवरो वेदागमे पारगः ।
प्राप्नोति प्रियपुत्रकं नरपतेरुत्साहसं कारणं
कार्ये दुर्जनपीडनं भयसमूहानां विनाशङ्कके[3] ॥ २४ ।

यशसि वयसि तेजो बुद्धिरेव यकूटे
समयफलभूपोल्लासवृद्धिः समृद्धया ।
यजनमपि सुराणां चौर्यमात्रं न भूया-
दतिशयधनवृद्धिः क्रेयविक्रेयकाले ॥ २५ ।

---

१. कमलस्य निलयः, अथवा कमलं निलयः यस्याः सा कमलनिलया ।
२. कालम्—ख० ।
३. विनाशङ्कं स्वके—ख० ।

शीतकाले धनप्राप्तिः स्वर्णरौप्यादिलाभकम् ।
पुत्रप्राप्तिः सुखप्राप्तिः सङ्कटे वदति ध्रुवम् ।। २६ ।

लक्ष्मीः प्रियं धनं दातुं मुदिता भूमिमण्डले ।
जलेन जायते हानिर्लयं देवेन कूटके ।। २७ ।

प्रश्नाद्यक्षरमित्यादिस्वरमूलं हि यो नरः ।
जिज्ञासनं यदा कुर्यात् तदा स्यादुत्कटं फलम् ।। २८ ।

श्रृणु तत्तत् स्वरं नाथ एतत्पत्रस्थमाक्षयम् ।। २९ ।

इकारकूलमङ्गले धनादितृष्णयान्वितोः ।
विशेषधर्मलक्षणं धनञ्च पैतृकं लभेत् ।। ३० ।

गतिप्रियं सुदेवता सुसम्पदं सदासुखम् ।
तथा हि सूक्ष्मबुद्धिभिः परास्तमाकरोदरिम् ।। ३१ ।

ईकारमपरप्रियं परमतध्वंससंवर्द्धनम् ।
विदेशगमनं नहि प्रभवतीह बाह्यं दया ।। ३२ ।

जगज्जनमभिप्रियं तरुणदोषसम्माननम् ।
विकाररहितं सुखं भवति पृष्ट आवेदके ।। ३३ ।

ए बीजे बद्धसन्तोषं कामनाफलसिद्धिदम् ।
वायुना हरणं चैव प्राप्नोति नृपमाननम् ।। ३४ ।

अमीत्येकाक्षरे बीजे बीजभूते जगत्पतेः ।
प्राप्नोति कन्यादानादिफलं वस्त्रञ्च तैजसम् ।। ३५ ।

गोकन्यामकरे खगे खगचरता सौन्दर्यलक्ष्मीर्भवेत्
शेषे [1]काञ्चनपुञ्जलाभमतुलं सन्तोषसारं गतौ ।
संसारे निजदायिकास्वजनता रत्नादिकं सञ्चयम्
सर्वं सञ्चयति प्रभो हितकरं प्रश्नार्थमाद्याक्षरे ।। ३६ ।

तृतीयदलमाहात्म्यं[2] यद् यद् वर्णं विचारयेत् ।
प्रश्नाद्यक्षरवर्णेषु नीत्वा च गगनं चरेत् ।। ३७ ।

१. काञ्चनस्य सुवर्णस्य पुञ्जः समूहः, तस्य लाभस्तम् । २. राहित्यं यद्वा—ख० ।

तत्प्रकारं शृणु प्राणवल्लभ प्रेमपारग ।
यज्ज्ञानात्प्रश्नसिद्धिः स्यादकालफलदं नृपम् ॥ ३८ ।

दृष्ट्वा ज्ञात्वा भावराशिमुत्तमाधममध्यमम् ।
[1]लोकभावविधानज्ञो निजविद्यादिकं[2] तथा ॥ ३९ ।

सर्वं विषयरूपेण भावसारं विचारयेत् ।
गबीजं मङ्गलं ज्ञेयं फलमत्यन्तभाग्यदम् ॥ ४० ।
गतद्रव्यादिलाभञ्च तथा लोकवशं फलम् ॥ ४१ ।

दकारकूटे कठिनं रिपूणां विद्रावणं धर्मविनाशकस्य ।
भूमिपतेर्वा मरणं विनाशनं दिव्याङ्गनाया वररत्नलाभम् ॥४२।

टकारे दूरगानाञ्च दर्शनं भवति ध्रुवम् ।
उद्वाहः पुत्रसम्पत्तिः षष्ठमासेन लभ्यते ॥ ४३ ।

टान्ते चौरभयं नास्ति तद्द्रव्यागमनं भवेत् ।
विधिविद्याप्रकाशेन[3] शिवे विष्णौ च भक्तिमान् ॥ ४४ ।

धकारकूटे धरणीपतित्वं व्याधेर्भयं नास्ति तथा पशोश्च ।
प्रवेशमात्रेण गतौ कलापि जीवादिसम्पत्तिमुपैति लक्ष्मीम् ॥४५।

रबीजे सिद्धः सम्यक् खगकुलवरो धीरगमनम्,
वाञ्छातुल्यं विभवमतुलं राजराज्यप्रियं स्यात् ।
प्रतापं साम्राज्यं सकलहितगोलोकरसता
रसं सर्वं लोकं प्रियमतिसुखं लाभविविधम् ॥ ४६ ।

चकारे[4] बह्निबीजे च जितं सर्वं चराचरम् ।
यथा [5]क्रमेण सर्वत्र गमने भाग्यदं फलम् ॥ ४७ ।

षकारमध्यमे देशे वार्त्तादिशादुपैति हि ।
पत्रिकागमनं [6]कार्यं यः करोति धनं लभेत् ॥ ४८ ।

---

१. लोकभावयोर्विधानं जानाति इति । २. विद्यादिकम्—ख० ।
३. विधीनां विद्याः, तासां प्रकाशेन । ४. वाकरे—ख० ।
५. जयेन—ख० । ६. क्रेयम्—ख० ।

क्षकारे सख्यभावश्च मित्रभावं यदा लभेत् ।
[1]सुप्रीतिश्च भवेत्तस्मात् तदा प्रश्नभयं न च ॥ ४९ ।

स्वराज्ये च भवेत् सौख्यं पुष्पजिज्ञासकर्मणि ।
हसनान्ते तथा वर्णे पाचकं देहि चादिदम् ॥ ५० ।

यदि स्यादुच्यते नाथ विपरीतफलं न च ॥ ५१ ।

दीर्घीकारे विषयघटना नाथ पादे मतिः स्याद्
यद्यारम्भो भवति कुलनं दीर्घजीवी नरेन्द्रः ।
बालापत्यं गमयति मुदा कालदेशाधिकारी
लोकारण्ये सकलकलुषध्वंसहेतोर्मृगेन्द्रः ॥ ५२ ।

सुखञ्चचार चाष्टमे महाधनेशसन्निधौ
प्रबुद्धवान् भवेन्नरः समाहितो भवेद् ध्रुवम् ।
विचित्रचातुरी यदा महाकुचोरगा प्रभो
प्रहस्यते क्षणादपि प्रभातसूर्यदर्शनात्[2] ॥ ५३ ।

अतीव धैर्यतां लभेत्
विचित्रवाग्भवेज्जयम् ।
जयेन सेवितं पुरा पुराण वाक्यलाभकं
जगज्जनादिसेवनं लभेत्...... ॥ ५४ ।

न चाकुलागमं गयागभीरतुल्यसत्फलम् ।
सदा हि पुण्यसागरे गुरोः पदाम्बुजं लभेत् ॥ ५५ ।

विसर्जनीये सुस्वरे समाप्तिकोमलान्वितम् ।
जनागमं धनागमं विशालवेदनान्वितम् ॥ ५६ ।

मनोगतं कुबुद्धिदं स्वकीयबन्धुसज्जनम् ।
विसर्जनं कुलक्षणं भवेल्लभेत् कुबन्धनम् ॥ ५७ ।

सकुलं निष्कुलं कान्तं विदुः श्रेष्ठा महर्षयः ।
हास्यसुखे हास्यफलं भावनायां भवेन्नहि ॥ ५८ ।

---

१. अप्रीतिश्च भवेत् तस्य तदा प्रश्नभयं न च—ख० ।
२. प्रभाते प्रातःकाले यः सूर्यः, तस्य दर्शनात् ।

क्रोधक्रमेणैव तदेव चक्षुषो-
विकारभावेन हरेत् समस्तम् ।
शीर्षे करौ चेत् कलिकालसंयुतं
फलं हि लाभे वध एव भूषणम् ।। ५९ ।

शेषे वेददले वराभयकरे हारावशब्दापहा
दूरादागमनं भवेद्धि नियतं बालागणैरावृतम् ।
घोरापायविसर्जनं जलगुणाह्लादेन सामोदितम्
कूटे कूटघकारवर्गलहरी भासापभासारसे ।। ६० ।

जवर्गे जतुकं स्वर्णं जीवनोपायचिन्तनम् ।
जराव्याधिसमाक्रान्तं जीर्णवस्त्रापहारणम् ।। ६१ ।

ठकारकूटे यदि चक्रवर्ती
भूमण्डले स्यात्पततीति निश्चितम् ।
अन्तःसुखं हन्ति यदादिभावे
ठकारमात्रेण [1]रिपूत्तमो भवेत् ।। ६२ ।

आद्यप्रश्नाक्षरं नाथ तकारं तरुणप्रियम् ।
[2]पापान्धकारपटलध्वंसाय कल्पयते तदा ।। ६३ ।

नकारमाद्ये यदि प्रश्नवाग्मी
जिज्ञासमानो ध्रुवमर्थसञ्चयम् ।
आलापमात्रेण नरा वशा स्युः
प्रवेशनं राजकुलेन्द्रसन्निधौ ।। ६४ ।

भीतो भवति देशे च भयस्थाने न दुःखभाक् ।
[3]भूषासम्पत्तिवृद्धिश्च भकारकूटमङ्गले ।। ६५ ।

लोकानुरागं सर्वत्र आद्यक्षरविचारतः ।
लकारस्यापि लोकेश भार्यादुःखं विमुञ्चति ।। ६६ ।

सकारे मैथुनं कान्ताकुलस्य कुलवर्द्धनम् ।
धनवृद्धिर्वंशवृद्धिः सरस्वतीकृपा भवेत् ।। ६७ ।

---

१. विभोत्तमो—ख० । २. पापान्धकारपटलस्य ध्वंसायेत्यर्थः ।
३. भूषायाः सम्पत्तेश्च वृद्धिः ।

वेदपत्रे अकारस्य फलमाहात्म्यनिर्णयम् ।
श्रृणु नाथ प्रवक्ष्यामि सावधानाऽवधारय[1] ।। ६८ ।
ककारादिक्षकारान्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः ।
अकारेण विना शक्तिर्ज्जायते कुत्र न प्रभो ।। ६९ ।
अकारे ग्रथितं सर्वं चराचरकलेवरम् ।
यद्यकारमाद्यभागे प्रश्नजिज्ञासने भवेत् ।। ७० ।
कुफलेऽपि सत्फलानां सञ्चयं भवति ध्रुवम् ।
शत्रूणां वासहेतोर्धनादीनाञ्चैव सञ्चये ।। ७१ ।
अन्तर्यजनविद्यासु लोकस्यागमने तथा ।
निजदुःखानुतापे स्याद्यकारविधिरुच्यते ।। ७२ ।
उकारफलमाहात्म्यं श्रृणु प्रश्नार्थपण्डित ।
उषाकाले चौर्यप्रश्नमुल्लासं मानसोद्भमम् ।। ७३ ।
उत्तमस्थलवासञ्च उत्कृष्टभोजनादिकम् ।
उल्बणाबुद्धिरुत्पत्तिरुमादेवीपदे मतिः[2] ।। ७४ ।
रकारलक्षणं चक्षुः शब्दस्य वचनं भवेत् ।
लोचने दर्शनं स्त्रीणां लिखनं दूरसम्भवम् ।। ७५ ।
प्राप्नोति परमां लक्ष्मीं लोकवश्याय केवलम् ।
लाङ्गलानां सञ्चयञ्च भूमिलाभो भवेद् ध्रुवम् ।। ७६ ।
ओकारे राज्यवृद्धिः स्यात् पुत्रवृद्धिस्तथैव च ।
सदा सन्तोषमाप्नोति प्रणवः सर्वसिद्धिदः ।। ७७ ।
मीने कर्कटराशिवृश्चिकतुले धर्माग्निभानूदये
गेहे वेदविचारणे शुभफलं श्रीलाभगत्युन्नतिम् ।
विद्यावेदकथादिकं जयवतामानन्दसिन्धोः फलम्
प्राप्नोति प्रतिपत्तिसिद्धपदवीं मर्त्यो मुदा हर्षणम् ।। ७८ ।
पत्रप्रमाणं कथितं हीनविद्याविनिर्गमम् ।
पुनः श्रृणु महाकाल कलिकालस्य उद्भवम् ।। ७९ ।

---

१. सावधानोऽवधारयेति पाठ उचितः, नाथेत्यस्य विशेषणम् सावधान इत्येव । अथवा हे नाथ सावधाना अहं प्रवक्ष्यामि, इत्यन्वयः ।

२. उमा देवि पदे सति—ख० ।

यद्यन्मासस्य प्रथमे तथा चाह्नोऽर्भकस्य च ।
दण्डद्वये शुभफलं प्रथमस्य महेश्वर ॥ ८० ।
तृतीयैकदण्डमात्रं विपरीतफलप्रदम् ।
तत्र दण्डेषु नक्षत्रं यदि चेन्नाशुभं भवेत् ॥ ८१ ।
अश्विन्याद्यष्टनक्षत्रं पूर्वप्रथमपत्रके ।
तत्सुतारं[1] विजानीयात् दुष्टदोषे सुखं भवेत् ॥ ८२ ।
आश्लेषाभादिचित्रान्तं द्वितीये दक्षिणे दले ।
तत्फलं विपरीताख्यं सफलेऽपि फलापहम् ॥ ८३ ।
स्वात्यादिवसुनक्षत्रं तृतीयाधोदले लिखेत् ।
तत्सुतारं क्रमाज्ज्ञेयं नान्यथा शुभमानयेत् ॥ ८४ ।
तत्फलार्थं कुत्सितञ्च विपरीतफलस्थले ।
अशुभं तत्फलस्थाने कुफले सुफलं भवेत् ॥ ८५ ।
उत्तराषाढकातारादिरेवत्यन्तमेव च ।
तत्फलन्तु भवेद् मर्त्यो यदि कर्मपरो भवेत् ॥ ८६ ।
अथ वक्ष्ये महादेव अश्विन्यादिफलं प्रभो ।
यज्ज्ञात्वा देवताः सर्वा दिग्विदिक्ष्वादिरक्षकाः ॥ ८७ ।
तत्प्रकारं महापुण्यं देवदेव फलोद्भवम् ॥ ८८ ।

त्रैलोक्ये सौख्यपूजां त्रिभुवनविदितां त्रैगुणाह्लादसिद्धां
सिद्धभ्रान्तो विशालो वरदविदलितां वेदनार्द्रापशङ्काम् ।
मन्दानां मन्दभाग्योपहृगुणहननं हीनदीनापदाहां
लोकानां सत्फलानां फलगतवपुषा साश्विनी सा ददौ चेत् ॥ ८९ ।

एवं क्रमेण देवेश तारकाणां फलाफलम् ।
पुनः पुनः शृणु प्राणवल्लभ प्रेमभावक ॥ ९० ।

॥ इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने भावनिर्णये पाशवकल्पे आज्ञाचक्रसारसङ्केते सिद्धमन्त्रप्रकरणे भैरवीभैरवसंवादे त्रयोदशः पटलः ॥

●

---

१. सुष्ठु तार्यते इति सुतारम्, तॄधातोर्घञ्प्रत्ययः कर्मणि ।

अथ चतुर्दशः पटलः

आनन्दभैरवी उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि योगमार्गेण शङ्कर ।
भरण्यादिसप्तविंशान् नक्षत्रार्थं सुसत्फलम् ॥ १ ॥
तत्फलाफलमाहात्म्यं साक्षात्कारकलेः फलम् ।
फलार्थं भरणीक्षेत्रं धर्मविद्यादिनिर्णयम् ॥ २ ॥
धर्मचिन्ताविनिर्बोधं गमनाभावमङ्गलम् ।
मकारादिवर्णजातां प्राप्नोति भरणीं भके ॥ ३ ॥
कृत्तिकायां शादिवर्णं व्याधिशङ्करसंक्षयम् ।
आरोग्याय धनस्यार्थे तत्र सूर्यं न चाचरेत् ॥ ४ ॥
या रोहिणी धनवतां धनहानयोर्न
प्राणप्रियं गणसुबुद्धविबुद्धिशुद्धिम् ।
नागादिदोषशमनं क्षितिचक्रमध्ये
राजश्रियं विबुधशुद्धिमुपैति वृद्धिम् ॥ ५ ॥
मृगेन्द्रशीर्षगामिनी नरेन्द्रमन्दिरे निधिं
ददाति पापनिर्मले जले घन्यशून्यके ।
भयं विवाहकालके कुले शुभं शुभेक्षणा
स्वकीयकिल्बिषं दहेदनन्तबुद्धिसञ्चयम् ॥ ६ ॥
आर्द्राविद्रुमरूपिणी रतिकलाकोलाहलोल्लासिनी
सा मत्यार्पणमेव सम्प्रकुरुते काले फलालापनम् ।
सौख्यं मुख्यसमृद्धिदा दरदलाम्भोजच्छटालिम्पटा
सा घोरं परिरक्ष्यति प्रतिदिनं शान्तं दृशान्तं दहेत् ॥ ७ ॥
पुनर्वसुसुतारिका तरुणरूपकूपा कृपा-
विशिष्टफलभावनारहितचित्तदोषापहा[1] ।
धनमन्तपरिमाणगं प्रचुरशोकसंघापहा
प्रक्षति महाग्रहः परमपीडितं मानुषम् ॥ ८ ॥

---

१. विशिष्टफलभावनाभिः रहितं यच्चित्तम्, तस्य दोषान् अपजहातीति कप्रत्यये सति साधुत्वम् ।

पुण्या पौषमाकरोति सहसा तेजस्विनां कान्तिदा
कान्तायाः कनकादिलाभविपदां ध्वंसेन वंशादिदा।
वाधायां फलदा मृगा मृगपतेरानन्दतुल्यं श्रियम्
काद्या पञ्चमवर्णज्ञानललिता पातीह पुत्रं यथा ।। ९ ।

एतद्धि पूर्वपत्रान्ते तारा मङ्गलदायिकाः ।
प्रतिभान्ति यथा चक्रे ग्रहाणां भ्रामणे शुभे ।। १० ।
विपरीतफलं नाथ प्राप्नोति पातके बहु ।
पुष्यायां स भवेत् क्रूरः कर्कटस्थोऽपि भास्करः ।। ११ ।
एतासां तारकाणाञ्च राशिदेवान् शृणु प्रभो ।
मेषः सिंहो धनुश्चैव अश्विन्यादिकदेवताः ।। १२ ।
येषां राशिस्थितं वर्णं न हानिर्विषयास्पदे ।
सर्वत्र जयमाप्नोति ग्रहे क्रूरेऽपि सौख्यदः ।। १३ ।
विभिन्नराशौ संभिन्नो धर्मनिन्दाविवर्जितः ।
[1]स्वनक्षत्रफलं ज्ञात्वा प्रश्नार्थं कोमलं वदेत् ।। १४ ।
तत्तन्नक्षत्रसुफलं कुफलं वा भवेद्यदि ।
तदा वर्णविचारञ्च कृत्वा [2]पुष्पं तदा वदेत् ।। १५ ।
अक्षमालाक्रमेणैव तद्वर्णानां विचारतः ।
तत्तद्वर्णविचारे तु यद्यत् सौख्यं प्रवर्त्तते ।। १६ ।
अधिके दोषजाले तु अधिकं दुःखमेव च ।
[3]बहुसौख्यं नित्यसौख्यं[4] प्राप्नोति साधकोत्तमः ।। १७ ।

---

१. अल्पजयमल्पकार्यप्रधानफलमङ्गलम् ।
अल्पकर्मणि संसक्तो हीनबुद्ध्या विबोधनम् ।।
अथवा स्वस्वनक्षत्रं यदि यागादिसंयुतम् ।
तथापि फलमाप्नोति निन्दधर्मविवर्जितः ।।

२. प्रश्नं—ग० ।

३. बहु अतिशयितं सौख्यम्, सुखमेव सौख्यम्, स्वार्थे ष्यञ् ।

४. नित्यं सार्वकालिकं सौख्यम् । सुखं बहु भवेत्, सदा भवेत्—इति भावः ।

एतासां तारकाणान्तु वारान् शृणु यथाक्रमम् ।
रव्यादिरविवारान्तं ताराणामधिपं शुभम् ।। १८ ।
अशुभञ्च तथा रुद्र ज्ञात्वा प्रश्नार्थमावदेत् ।
तद्वारनिर्णयं वक्ष्ये पूर्वपङ्केरुहे दले ।। १९ ।
रवौ राज्यं बालकानां यदि प्रश्नं प्रियं फलम् ।
धर्मार्थलाभमेवं हि त्रयोविंशाधिके नरे ।। २० ।
संहितं परमानन्दं योगेन तत्त्वचिन्तनम् ।
इत्यादि रविवारस्य वृद्धानामशुभं शुभे ।। २१ ।
सोमे रत्नमुपैति देवकुसुमामोदेन पूर्णं सुखम्
बालायां नवकन्यकाशुभफलं मुद्रामयार्थं लभेत् ।
कैवल्यार्थविचेष्टनं नृपवधूप्रेमाभिलापः सदा
वाञ्छा पुण्यसुखास्पदेषु विमला भक्तिश्च सोमे दिने ।। २२ ।
पृथ्वीपुत्रो रुधिरवदनो बालबाली विशेषो
मुख्यं कार्यं दहति सहसा साहसं वासनायाम् ।
हन्ति प्रायो विफलघटितं शोकसन्तानसारं
[1]मोक्षं पुण्यं घटयति सदा मङ्गले भूमिवारे ।। २३ ।
बुधे वारमुख्ये महापुण्यपुञ्जं[2]
समाप्नोति मर्त्यस्तथा दुर्बलञ्च ।
सदा कालदोषं महाघोरदुःखं
रिपूणां धनीनां महावीर्यदर्पम्[3] ।। २४ ।
सुराणां देवानां विविधधनलाभं वितरणं
प्रतापं सत्कीर्त्ति क्रतुफलविशेषं विधिगतम् ।
जनानामानन्दं समरवसगतानन्दहृदये
प्रतिष्ठा सद्धर्मं गमयति मुदा वासनगुरौ ।। २५ ।
मन्दारमालान्वितदेहधारी नाकस्थले गच्छति देवनिष्ठः ।
हरेः पदे भक्तिमुपैति सत्यं प्रसाधनात् शुक्रसुवारकाले ।। २६ ।

१. मुख्यम्—ख० ।
२. महान्ति यानि पुण्यानि, विद्यादानान्नदानकन्यादानादिजानि तेषां पुञ्जम् ।
३. महान्ति यानि वीर्याणि, तेषां दर्पम् ।

शनैश्चरदिने भयं [1]भुवनदोषमोहान्वितं
क्षितिप्रियसुतप्रियं परमतारकं स्त्रीसुखम् ।
विशिष्टधननीरदं वयसि सिद्धिऋद्धयर्कजं
भजन्ति यदि मानुषाः सकलकामनादेः प्रभोः ॥ २७ ।

पुनश्चरविवारगं फलमतीव दुःखास्पदं
प्रचण्डकिरणं सदा विकललोकरोगापहम् ।
तमेव परिभावनं परिकरोति यो वा नरो
[2]न नश्यति कदाचन प्रचुरतापशापाकरम् ॥ २८ ।

कलाधरफलं श्रृणु प्रणवबाह्यसूक्ष्माश्रयं
समग्रखचराफलं फलवतां हि सञ्ज्ञाफलम् ।
गभीरवचनं नृपप्रियकरस्य रक्षाकरं
यदीन्दुभजनं यदा कलिशुभादिशम्भोऽकरोत् ॥ २९ ।

द्वितीयदलमाहात्म्यं नक्षत्रमण्डलावृतम् ।
तत्तत्ताराफलं वक्ष्ये येन प्रश्नार्थनिर्णयः ॥ ३० ।

[3]अश्लेषा बहुदुःखवादनगतं व्यामोहशोभावृतं
नानाभृङ्गनिषेवणं धनवतां हानिः पदे सम्पदे ।
भूपानां परिवर्ज्जनं खलजनैराच्छादितं तापितं
सन्दद्यात् क्षितिजातिभाति नियतं कोलाहले नारके ॥ ३१ ।

मघायां महेशि धनं हन्ति मध्ये
महोल्लासवृद्धि भयं तस्य शत्रोः ।
क्षितिक्षोभहन्तारमेत्यन्तभावं
कुकामातुराणां सदा सङ्गकारम् ॥ ३२ ।

पूर्वफल्गुनिनक्षत्रे दूरगानां[4] फलं पठेत् ।
अतिधैर्यं शत्रुपक्षे हानयो यान्ति निश्चितम् ॥ ३३ ।

---

१. गुरुजनेषु दोषान्वितम्—ख० । २. लम्यते—ख० ।
३. आश्लेषा इति पाठ उचितः ।
४. दूरगाणामिति पाठ उचितः, कुमति चेति नित्यं णत्वप्राप्तेः ।

फलमुत्तरफल्गुन्या दीयते गतिरीश्वरी ।
यदि देवपरो नाथ तदा सर्वत्र सुन्दरम् ।। ३६ ।

हस्तामस्तकक्रीडया शुभविलोकत्रये भाग्यदा
रक्ताङ्गीगतिचञ्चलामलगुणाह्लादेन कल्याणदा ।
सा नित्यं प्रददाति रुक्मशतकं भक्ताय यज्ञार्थिने
नानाव्यञ्जनभोजनैरतिसुखी संज्ञासमूहं ददेत् ।। ३७ ।

ददाति वित्तं जगतीह चित्रा
मनोरथं व्याकुलतामलङ्कृता ।
कदाचिदेवं हि शरीरदुःखदं
न प्राप्नुयादीश्वरभक्तिमालभेत् ।। ३८ ।

अश्लेषानाथ शुक्रो विपदमपि कदा नो ददाति प्रदुःखं
दक्षे पत्रे विहारोत्तरभयहराचण्डतापं न हन्ति ।
जीवः श्रीमानमोघाशाधनमपि विविधं ब्राह्मणः पीतवर्णः
पूर्वान्तःफल्गुनीशो विधुतनुजवरो नीलवर्णः [1]स्वपत्रम् ।।३९।

कुरुते बहुसुखवित्तं उत्तरफल्गुनीनाथो मङ्गलेन ।
हस्तायाः पतिश्चन्द्रो विभवमनन्तं चित्रेशो रविः ।। ४० ।

अधस्तृतीयपत्रस्य नक्षत्राणि शृणु प्रभो ।
यासां वारविशिष्टानां प्रश्ननिष्कर्षसत्फलम्[2] ।। ४१ ।
स्वातीं रविः पाति महोग्रतेजसा[3]
विनाशकाले विपरीतबुद्धिदः ।
इन्दुर्विशाखां सुखदः सरस्वतीं
भुजोऽनुराधां विपदां प्रबाधाम् ।। ४२ ।
बुधो हि पायात् सकलार्थसाधिनीं
तथा हि मूलां सुखदाञ्च जीवः ।
तदा धनार्थं प्रददाति शुक्रः
पूर्वान्विताऽऽषाढिकयाऽन्वितः सुखम् ।। ४३ ।

१. सुपुत्रम्—ख० । २. प्रश्नस्य यो निष्कर्षः, सारांशः तस्य सत्फलम् ।
३. महच्च तदुग्रं चेति महोग्रम्, तच्च तत्तेजश्च, तेनेत्यर्थः ।

चतुर्थपत्रं वामस्थं महामङ्गलकारणम् ।
अथर्ववेदरूपं तत् सर्वप्रश्नकथावृतम् ॥ ४४ ।
विपरीते महद्दुखं वर्णसौख्येऽपि हानयः ।
भवन्ति तारकाणाञ्च शुभदृष्टया महोदयाः ॥ ४५ ।
तत्तारकानाथगुणं शुभाशुभफलप्रदम् ।
प्रश्नवर्णसमूहानां मतमालोक्य निर्णयम् ॥ ४६ ।
शनिः पात्युत्तराषाढां हानिरूपां विपाकदाम् ।
दुःखदारिद्रचसंयुक्तां देवनिष्ठेन बाधते ॥ ४७ ।
रविः प्रपाति श्रवणां धनादिभिः
प्रधानदेवाश्रयनिर्विकल्पाम् ।
तथा धनिष्ठां फलदां सुधांशुः
कुजो विपत्तिं शतभिग्गणेशः ॥ ४८ ।
पूर्वभाद्रपदानाथो[1] बुधः काञ्चनवर्धनः ।
तथा लोकं महादेवोत्तरभाद्रपदापतिः ॥ ४९ ।
बृहस्पतिः सुखोल्लासं रेवतीशस्तथा भृगुः ।
ददाति परमाह्लादं स्वस्वपत्रस्थराशिभिः ॥ ५० ।
अभिजित्तारकं पाति शनिः श्रीमान् धनप्रदः ।
फलभागं मुदा दातुं शनी राजमृगान्तिके ॥ ५१ ।
तच्चन्द्रोच्चस्थमिति के वदन्ति परमप्रियम् ।
राहुराजा ग्रहाः क्षेत्रे अभिजित् कालवेष्टितः ॥ ५२ ।
तत्कालं सूक्ष्मतद्रूपं यो जानाति महीतले ।
सन्ध्याकालमिति ज्ञेयं शनिराहू सुखान्तयोः ॥ ५३ ।
तत्सन्धिकालमेवं हि सत्त्वगुणमहोदयम् ।
तत्कुम्भकं विजानीयान्मदीयदेहसम्भवम् ॥ ५४ ।
महासूक्ष्मक्षणं तद्धि कुण्डलीमण्डलं यथा ।
तस्याः प्रथमभागे च धारणाख्यः शनिः प्रभुः ॥ ५५ ।

१. पूर्वभाद्रपदाया नाथः, बुधो देवः काञ्चनस्य सुवर्णस्य वर्धनः, वर्धक इत्यर्थः । एवमेव सर्वनक्षत्रेषु स्वामिफलं बोध्यम् ।

स्वयं ब्रह्मा मुदा भाति निरञ्जनकलेवरः ।
तस्याः शेषे रेचनाख्यः संहारविग्रहः शुचिः ।। ५६ ।
राहुरूपी स्वयं शम्भुः पञ्चतत्त्वविधानवित् ।
कालरूपी महादेवो विकटास्यो[1] भयङ्करः ।। ५७ ।
सर्वपापानलं हन्ति चन्द्ररूपी सुधाकरः ।
कृष्णवर्णः कालयमः पुण्यापुण्यनिरूपकः ।। ५८ ।
द्वयोर्मध्ये सूक्ष्मरूपा तडित्कोटिसमप्रभा ।
महासत्त्वाश्रिता देवी विष्णुमायाग्रहाश्रिता ।। ५९ ।
अभिजित्तारका सूक्ष्मा सन्धिकाललया जया ।
कुम्भकाक्रान्तहृदया ग्रहचक्रपुरोगमा ।। ६० ।
नक्षत्रमण्डलग्राममध्यस्था तिथिषोडशी ।
असामयी सूक्ष्मकला तरुणानन्दनिर्भरा ।। ६१ ।
अस्या आद्यभागसंस्थो ब्रह्मरूपी रजोगुणः ।
अस्याः शेषः कालरूपी तमोगुणलयप्रियः ।। ६२ ।
चन्द्रो ब्रह्मा शिवः सूर्यो महामायातनूत्तरः ।
आत्रेयी परमा शक्तिः सुषुम्नान्तरगामिनी ।। ६३ ।
मध्यस्था ब्रह्मशिवयोर्विधिशास्त्रस्य सिद्धिदा ।
यैर्ज्ञायते सर्वसंस्था सर्वानन्दहृदि स्थिता ।। ६४ ।
तैरानन्दफलोपेतैः सत्त्वसम्भोगकारिणी ।
महाविष्णुर्महामाया चन्द्रतारास्वरूपिणी ।। ६५ ।
मुक्तिदा भोगदा भोग्या शम्भोराद्या महेश्वरी ।
अज्ञानावृतता घोरान्धकारकालसंहारहंसिनी ।। ६६ ।
मन्दवायुप्रिया यस्य कल्पनार्थे च वीरहा ।
सा पाति जगतां लोकान् तस्याधीनमिदं जगत् ।। ६७ ।
नाकाले म्रियते कश्चिद् यदि जानाति वायवीम् ।
वायवी परमा शक्तिरिति तन्त्रार्थनिर्णयः ।। ६८ ।

१. विकटमास्यं मुखं यस्य स इत्यर्थः ।

सूक्ष्मागमनरूपेण सूक्ष्मसिद्धिं ददाति या ।
नराणां भजनार्थाय अष्टैश्वर्यजयाय[1] च ॥ ६९ ।

कथितं ब्रह्मणा पूर्वं शिष्याय तनुजाय च ।
लोभमोहकामक्रोधमदमात्सर्यहाय च ॥ ७० ।

तत्क्रमं परमं प्रीतिवर्धनं भूतले प्रभो ।
आज्ञाचक्रस्य मध्ये तु वायवी परितिष्ठति ॥ ७१ ।

चन्द्रसूर्याग्निरूपा सा धर्माधर्मविवर्जिता ।
[2]मनोरूपा बुद्धिरूपा शरीरं व्याप्यं तिष्ठति ॥ ७२ ।

आज्ञाद्विदलमध्ये तु चतुर्द्दशमुदाहृतम् ।
वेददले वेदवर्णं वादिशान्तं महाप्रभम् ॥ ७३ ।

तदग्निरूपसम्पन्नम् ऋग्वेदादिसमन्वितम् ।
शृणु तद्वेदमाहात्म्यं क्रमशः क्रमशः प्रभो[3] ॥ ७४ ।

॥ इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे भावप्रश्नार्थनिर्णये आज्ञाचक्रसङ्केते वेदप्रकरणे भैरवीभैरवसंवादे चतुर्दशः पटलः ॥

●

१. अष्टौ च तानि ऐश्वर्याणि चेति अष्टैश्वर्याणि, तेषां जयाय, तदुपरि विजयसिद्धये ।

२. मनोरूपं शरीरं हि व्याप्य्य तिष्ठति खेचरी—ख० ।

३. प्रभो ! इति सम्बोधनान्तः पाठ उचितः ।

अथ पञ्चदशः पटलः

आनन्दभैरवी[1] उवाच—

देवकार्यं वेदशाखापल्लवं [2]प्रणवं परम् ।
वदामि परमानन्दभैरवाह्लादमाश्रृणु ॥ १ ।
आद्यपत्रे अकारश्च ऋग्वेदं परमाक्षरम् ।
ब्रह्माणं तं विजानीयाद् आद्यवेदार्थनिर्णयम् ॥ २ ।
वेदेन लभ्यते सर्वं वेदाधीनमिदं जगत् ।
वेदमन्त्रविहीनो[3] यः शक्तिविद्यां समभ्यसेत् ॥ ३ ।
स भवेद्धि कथं योगी कौलमार्गपरायणः ।

श्रीआनन्दभैरव उवाच—

ब्रह्मस्तोत्रं हि किं देवि ! ब्रह्मविद्या च कीदृशी ॥ ४ ।
ब्रह्मज्ञानी च को वा स्यात् को वा ब्रह्मशरीरधृक् ।
तत्प्रकारं कुलानन्दकारिणि प्रियकौलिनि ॥ ५ ।
वद शीघ्रं यदि स्नेहदृष्टिश्चेन्मयि सुन्दरि ।

श्रीआनन्दभैरवी उवाच—

तदेव ब्रह्मणः स्तोत्रं वायवीशक्तिसेवनम् ॥ ६ ।
सूक्ष्मरूपेण[4] मग्ना या ब्रह्मविद्या प्रकीर्तिता ।
[5]सदा वायू[6] प्राणरससूक्ष्मोन्मत्तप्रसन्नधीः ॥ ७ ।

---

१. आनन्दभैरव उवाच—ख० ।
२. देवकार्यात् देवशाखा—ख० ।
३. वेदानां मन्त्रैर्विहीनो रहितः ।
४. ऋग्वेदस्थं परमहंसमण्डलारूढमीश्वरम् ।
वेदवक्त्रं वेदविद्या वेदकायं प्रकाशकम् ॥
श्रुतिकन्या वेदकन्या सुन्दरानन्दमाश्रिता ।
वायुकृष्टशरीरे च प्राणिनां वायवी श्रुतिः ॥ क० अ० पाठः ।
५. पानरससूक्ष्मा प्रसन्नधीः—ख० ।
६. बायुप्राण इति समस्तं पदं प्रतिभाति ।

एकान्तभक्तिः श्रीनाथे ब्रह्मविद्या प्रकीर्तिता ।
अष्टाङ्गन्यासनिहतः सूक्ष्मसंचारहृत् शुचिः ॥ ८ ।
[1]सदा विवेकमाकुर्याद् ब्रह्मज्ञानी प्रकीर्तितः ।
ब्रह्मानन्दं हृदि श्रीमान् शक्तिमाधाय वायवीम् ॥ ९ ।
सदा भजति यो ज्ञानी ब्रह्मज्ञानी प्रकीर्तितः ।
विजयारससारेण विना बाह्यासवेन च ॥ १० ।
वायव्यानन्दसंयुक्तो ब्रह्मज्ञानी प्रकोर्तितः ।
सदानन्दरसे मग्नः परिपूर्णकलेवरः ॥ ११ ।
[3]आनन्दाश्रुजलोन्मत्तो ज्ञातो ब्रह्मशरीरधृक् ।
[2]शक्तिः कुण्डलिनी देवी जगन्मातास्वरूपिणी ॥ १२ ।
प्राप्यते यैः सदा भक्तैः [4]मुक्तिरेवागमं फलम् ।
आद्यपत्रे प्रतिष्ठन्ति वर्णजालसमाश्रिताः ॥ १३ ।
वायवीशक्तयः कान्ता ब्रह्माण्डमण्डलस्थिताः ।
राशिनक्षत्रतिथिभिः सर्वदोज्ज्वलनायिकाः[5] ॥ १४ ।
भवानी ब्रह्मशक्तिस्था सा अवश्यमेवमाश्रयेत् ।
मासेन जायते सिद्धिः खेचरी वायुशोषणी ॥ १५ ।
द्विमासे वज्रदेहः स्यात् क्रमेण वर्धयेत् पुमान् ।
द्विमासे कल्पसंयुक्तो यस्य सम्बन्धरूपतः ॥ १६ ।
चैतन्या कुण्डली शक्तिर्वायवी बलतेजसा ।
चैतन्यसिद्धिहेतुस्था ज्ञानमात्रं ददाति सा ॥ १७ ।

---

१. एकान्तभक्तिः श्रीनाथे जीवात्मपरमात्मनि ।
विवेकी विचरेदेको ज्ञातो ब्रह्मशरीरधृक् ॥
वायवीं शक्तिमाश्रित्य सदा ध्यानपरायणः ।
वशी ज्ञानवशाच्छन्नो ज्ञातो ब्रह्मशरीरधृक् ॥

२. विवेकमत् कुर्यातः—ख० ।

३. आनन्दोद्भूतो योऽश्रुजलात्मको रसः, तेन उन्मत्त इति भावः ।

४. सर्वदा जननायिकाः—ख० ।

५. भान्ति ब्रह्मसिद्धये सा—ख० । सर्वदोज्ज्वलनायिका इत्येकवचनान्तः पाठ उचितः ।

ज्ञानमात्रेण मोक्षः स्याद् वायवी ज्ञानमाश्रयेत् ।
महाबली महावाग्मी वर्धते च दिने दिने ॥ १८ ।
आयुर्वृद्धिः सदा तस्य जरामृत्युविवर्जितः ।
कुण्डलीकृपया नाथ विना किञ्चिन्न सिद्ध्यति ॥ १९ ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ततः परशिवो देव वायवी परिकल्पिता ॥ २० ।
एते षट्शङ्कराः सर्वसिद्धिदाः चित्तसंस्थिताः ।
सर्वे तिष्ठन्ति [1]पत्राग्रेऽमृतधारारसाप्लुताः ॥ २१ ।
अधोमुखाः सूक्ष्मरूपाः कोटिसूर्यसमप्रभाः ।
ब्रह्ममार्गस्थिताः सर्वे सन्ति षट्चक्रमण्डले ॥ २२ ।
आज्ञया अध एवं हि चक्रं द्वादशकं स्मरेत् ।
गलितामृतधाराभिराप्लुतं कुण्डलीप्रियम् ॥ २३ ।
आग्नेयीं कुण्डलीं मत्त्वा अधोधाराभितर्पणम् ।
प्रकुर्वन्ति परानन्दरसिकाः षट्शिवाः सदा ॥ २४ ।
चन्द्रमण्लसञ्जाता जोवरूपधरा यथा ।
आत्मज्ञानसमाशक्ताः शक्तितर्पणतत्पराः ॥ २५ ।
द्वितीयदलरूपं हि यजुर्वेदं कुलेश्वर ।
अकस्मात् सिद्धिकरणं विष्णुना परिमीलितम् ॥ २६ ।
वज्रकोटिमहाध्वानघोरनादसमाकुलम् ।
हरिमीश्वरमीशानं वासुदेवं सनातनम् ॥ २७ ।
सत्त्वाधिष्ठानविनयं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
वाञ्छातिरिक्तदातारं कृष्णं योगेश्वरं प्रभुम् ॥ २८ ।
राधिका राकिणी देवी वायवीशक्तिलालितम् ।
महाबलं महावीरं शंखचक्रगदाधरम् ॥ २९ ।
पीताम्बरं सारभूतं यौवनामोदशोभितम्[2] ।
श्रुतिकन्यासमाक्रान्तं[3] श्रीविद्याराधिकाप्रभुम् ॥ ३० ।

१. मन्त्राधिष्ठानविलयम्—ख० । २. यौवनस्यामोदेन सौरभेण शोभितम् ।
३. श्रुतयः एव कन्याः, ताभिः समाक्रान्तम् – व्याप्तम् ।

दैत्यदानवहन्तारं शरीरस्य सुखावहम् ।
भावदं भक्तिनिलयं यदा सागरचन्द्रकम् ॥ ३१ ।
गरुडासनसमारूढं मनोरूपं जगन्मयम् ।
यज्ञकर्मविधानज्ञं आज्ञाचक्रोपरि स्थितम् ॥ ३२ ।
अधः परामृतरसपानोन्मत्तकलेवरः ।
साधको योगनिरतः स्वाधिष्ठानगतं यथा ॥ ३३ ।
तदाकारं विभाव्याशु सिद्धिमाप्नोति शंकर ।
को वैष्णवो वाजिकः को धार्मिको वापि को भुवि ॥ ३४ ।
को वा भवति योगी च तन्मे वद सुरेश्वरि ।

आनन्दभैरवो उवाच—

शङ्कर शृणु[1] वक्ष्यामि कालनिर्णयलक्षणम् ॥ ३५ ।
वैष्णवानां वैष्णवत्वं आज्ञाचक्रे फलाफलम् ।
आज्ञाचक्रं महाचक्रं यो जानाति महीतले ॥ ३६ ।
तस्याऽसाध्यं त्रिभुवने न किञ्चिदपि वर्तते ।
सदा शुचिर्ध्याननिष्ठो मुहुर्जाप्यपरायणः ॥ ३७ ।
स्मृतिवेदक्रियायुक्तो विधिश्रुतिमनुप्रियः ।
सर्वत्र[2] समभावो यो वैष्णवः परिकीर्तितः ॥ ३८ ।
समता शत्रुमित्रेषु कृष्णभक्तिपरायणः ।
योगशिक्षापरो नित्यं वैष्णवः परिकीर्तितः[3] ॥ ३९ ।
यजुर्वेदाभ्यासरतः सदाचारविचारवान् ।
सदा साधुषु संसर्गो वैष्णवः परिकीर्त्तितः ॥ ४० ।
त्रिवेकधर्मविद्यार्थी[4] कृष्णे चित्तं निधाय च ।
शिववत् कुरुते कर्म वैष्णवः परिकीर्तितः ॥ ४१ ।

---

१. 'शृणु शङ्कर ! वक्ष्यामि' इति पाठ उचितः प्रतिभाति ।
२. ध्यात्वा यः कुरुते कर्म—ख० ।
३. शिवे विष्णौ तुल्यभावं दुर्गामन्त्रपरायणः ।
ध्यात्वा यः कुरुते कर्म वैष्णवः परिकीर्तितः ॥ ख० ।
४. विवेकश्च धर्मश्च विद्या च, ता अर्थयते तच्छीलो विवेकधर्मविद्यार्थी इति ।

यज्ञिको ब्राह्मणो धीरो भवः प्रेमाभिलाषवान् ।
वनस्थो घोरविपिने नवीनतरुशोभिते ॥ ४२ ।

एकाकी कुरुते योगं जीवात्मपरमात्मनोः ।
वाय्वग्नी रेचकः सूर्यः पूरकश्चन्द्रमा तथा ॥ ४३ ।

ज्वलच्छिखा सूर्यरूपा न च योजनमेव च ।
पुनः पूरकयागश्च चन्द्रस्य तेजसा हविः ॥ ४४ ।

ऊद्र्ध्वविषा[1] ज्वलद्वह्नौ वायवीबलचञ्चले ।
योऽनिश कुरुते होमं मौनी याज्ञिक उच्यते ॥ ४५ ।

[2]जीवसूर्याग्निकिरणे आत्मचन्द्राद्यपूरकैः ।
काये यः कुरुते होमं याज्ञिकः परिकीर्त्तितः ॥ ४६ ।

सुरा शक्तिः शिवो मांसं तद्भोक्ता भैरवः स्वयम् ।
शक्त्यग्नौ जुहुयान्मांसं याज्ञिकः परिकीर्तितः ॥ ४७ ।

विधिवत् कुलकुण्डे च कुलवह्नौ शिवात्मकैः ।
पूर्णहोमं यः करोति याज्ञिकः परिकीर्तितः ॥ ४८ ।

भूमण्डले धर्मशीलो निर्जने कामवेश्मनि[3] ।
दृढभक्त्या जीवसारं[4] यो जपेत् स हि धार्मिकः ॥ ४९ ।

[5]मणौ लोष्टे समं ध्यानं धर्मेऽधर्मे जयेऽजये ।
कृत्वा त्यागी भवेद्यस्तु ब्रह्मज्ञानी स साधकः[6] ॥ ५० ।

सदा ईश्वरचिन्ता च गुरोराज्ञा व्यवस्थितिः ।
सुशीलो [7]दीनबन्धुश्च धार्मिकः परिकीर्तितः ॥ ५१ ।

कालज्ञो विधिवेत्ता च [8]अष्टाङ्गयोगविग्रहः ।
पर्वते कन्दरे मौनी भक्तो योगी प्रकीर्तितः ॥ ५२ ।

---

१. ऊर्ध्वहविषा इति पाठः प्रतिभाति । २. तीव्र–ख० ।
३. कान्त–क० । ४. बीजसारम्–ख० ।
५. रत्ने–ख० । ६. स धार्मिकः–ख० ।
७. दीनानां बन्धुः, अथवा दीना बन्धवो यस्य । ८. अष्टाङ्गोज्ज्वल–क० ।

ब्रह्मज्ञानी चावधूतः [1]पुण्यात्मा सुकृती शुचिः ।
वाञ्छाविहीनो धर्मात्मा स योगो परिकीर्तितः ॥ ५३ ।

वाग्वादिनीकृपापात्रः[2] षडाधारस्य भेदकः ।
ऊर्ध्वरेता स्त्रीविहीनः स योगी परिकीर्तितः ॥ ५४ ।

यजुर्वेदपुरोगामी यजुःपत्रस्थवर्णधृक् ।
वर्णमालाचित्तजापो भावुकः स हि योगिराट् ॥ ५५ ।

मासद्वादशकग्रस्तं राशिद्वादशकान्वितम् ।
तिथिवारन्तु नक्षत्रयुक्तमाज्ञाम्बुजं भजेत् ॥ ५६ ।

दिक्कालदेशप्रश्नार्थं वायवीशक्तिनिर्णयम् ।
बालवृद्धास्तादिदण्डपलनिश्वाससंख्यया ॥ ५७ ।

व्याप्तमाज्ञाचक्रसारं भजेत् परमपावनम् ।
चक्रे सर्वत्र सुखदं सतां हानिर्न च प्रभो ॥ ५८ ।

खलानां विपरीतञ्च निन्दकानां पदे पदे ।
दुःखानि प्रभवन्तीह पापिनाञ्च फलाफलम् ॥ ५९ ।

पापी पञ्चत्वमाप्नोति ज्ञानी याति परं पदम् ।
यः श्वासकालवेत्ता च स ज्ञानी परिकीर्तितः ॥ ६० ।

श्वासकालं न जानाति स पापी परिकीर्तितः ।
यजुर्वेदं सत्त्वगुणं सत्त्वाधिष्ठाननिर्मलम् ॥ ६१ ।

गुरोराज्ञाक्रमेणैव अधस्तत्त्वेन कुण्डलीम् ।
महाशक्तिं समाप्नोति ऊद्ध्वार्धः क्रमयोगतः ॥ ६२ ।

[3]यजुर्वेदमहापात्रसत्त्वाधिष्ठानसेवया[4] ।
ललाटामृतधाराभिश्चैतन्या कुण्डली भवेत् ॥ ६३ ।

---

१. कृतः सिद्धो वशी ।

२. वाग्वादिन्याः कृपा, सैव पात्रं पानसाधनंतृप्तिसाधनं यस्य सः ।

३. पन्ने—क० ।

४. यजुर्वेदो महापात्रसत्त्वं तस्याधिष्ठानं तत्सेवया इति तात्पर्यम् ।

विभाव्य द्विदलं चक्रं होमं कुर्यादहर्निशम् ।
शुद्धाज्यैर्जुहुयान्मन्त्री अधस्तुण्डे कुण्डलीम् ।। ६५ ।

भजन्ति रुद्धेन्द्रि[1]शुद्धयोगं[2]
प्रचण्डरश्मिप्रगताङ्गसुन्दराः ।
आम्बुजं चक्रवरं चतुर्द्दलं
यन्मध्यदेशे शतकोटितेजसम् ।। ६६ ।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने भावनिर्णये पाशवकल्पे आज्ञाचक्रसारसङ्केते सिद्धमन्त्रप्रकरणे वेदप्रकरणोल्लासे भैरवभैरवीसंवादे पञ्चदशः पटलः ।।

●

---

१. 'रुद्धेन्द्रियशुद्धयोगम्' इति पाठः प्रतिभाति । रुद्धेन्द्रियैः विषयविवर्जितेन्द्रियैः शुद्धो योगो यस्य तम् ।
२. योगिनम्–ख० ।

अथ षोडशः पटलः

आनन्दभैरवो उवाच—

शृणुष्वानन्दरुद्रेश तृतीयदललक्षणम् ।
सामवेदमधश्चक्रं तमोगुणनिराकुलम् ॥ १ ।

वर्णजालादिनाक्रान्तं रुद्ररूपं महेश्वरम् ।
लयस्थानं कामरूपं परमानन्दमन्दिरम् ॥ २ ।

[1]वह्निवृत्तिसुस्थानं विभाव्य योगिराड् भवेत् ।
तत्स्थानं योगिनां धर्मो गुरोराज्ञाफलप्रदम् ॥ ३ ।

तत्पदाब्जं श्रीगुरूणां भ्रूमध्ये द्विदलाम्बुजे ।
मुहुर्मुहुः शनैर्ध्यायेत् समीरास्पदभास्वरम् ॥ ४ ।

विभाव्य मनसा वाचा कर्मणा सूक्ष्मवायुना ।
लीनं कृत्वा सदा ध्यायेत् सदा हर्षकलेवरः ॥ ५ ।

सहस्रारे यथा ध्यानं तद्ध्यानं द्विदलाम्बुजे ।
गुरुमात्मानमीशानं देवदेवं सनातनम् ॥ ६ ।
अकस्मात् सिद्धिदातारं योगाऽष्टाङ्गफलप्रदम् ॥ ७ ।

नित्यं शब्दमयं [2]प्रमाणविषयं नित्योपमेयं गुरुं
चन्द्रोल्लासतनुप्रभं शतविधूल्लासास्यपङ्केरुहम् ।
सर्वंप्राणगतं गतिस्थमचलं ज्ञानाधिनिर्लेपनं
रूढालास्यगुणालयं लयमयं स्वात्मोपलब्धिं भजे ॥ ८ ।

यदि भजेज्जगताममलेश्वरं स्मरहरं गुरुमीश्वरमात्मनि ।
परमसुन्दरचन्द्रसामाकुलं निपतिताद्यकुलानलसञ्चयम्[4]॥ ९ ।

---

१. वाङ्निवृत्ति–ख० ।
२. प्रभाविषयगम्–ख० ।
३. कुलानन–ख० ।
४. योगश्चासौ अष्टाङ्गश्च तस्य फलं प्रददाति इति कप्रत्ययान्तोऽयं शब्दः ।

प्रणमतां समतां कुरुते गुरो यदि भवान् विफलं परिहन्ति मे ।
तव पदाम्बुजमद्भुतलीलया परिभजे भवसागरपारगम् ॥१०॥

गुरुपदं सितपङ्कजराजितं कनकनूपुरसुन्दरसञ्जनम् ।
रचितचित्रितचारुनखेन्दुकं भुवनभावनपावनमाश्रये ॥११॥

सकलसत्फलपालनकोमलं विमलशोणितपङ्कजमण्डितम् ।
पदतलं खलनिग्रहपालनं खचितरत्नधराचलनं भजे ॥१२॥

सुकनकाजडितासनपङ्कजे परिभवं भवसागरसम्भवम् ।
यदि कृपा विभवेन्मयि पामरे व्यवतु मां तव पादतलं भजे ॥१३॥

परमहंसमनुं [1]हररूपिणं सकलमक्षवशङ्गुरुमीश्वरम् ।
सकललक्षणचन्द्रमसःकरं तरुगुरोर्मुखपङ्कजमाश्रये ॥ १४ ।

गुरोराज्ञाचक्रं भुवनकरणं केवलमयं
सकारं [2]नादेन्दुकुमुदह्रदयं कामकलया ।
[3]लयस्थाने वायोर्नवमधुरसमोदमिलिते
दले वेदक्षेत्रे विधुविरहिते तत्र पदके ॥ १५ ।

तमोगुणसमाक्रान्ते अधोमण्डलमण्डिते ।
द्विबिन्दुनिलये स्थाने द्विदले श्रीगुरोः पदम् ॥ १६ ।

महावह्निशिखाकारं तन्मध्ये चिन्तयेत् सुधीः ।
एतद्योगप्रसादेन बीजवाग्भवकूटकैः ॥ १७ ।

चिरजीवी भवेत् क्षुद्रो वागीशत्वमवाप्नुयात् ।
[4]श्रीगुरोश्चरणाम्भोजनिःसृतं यत् परामृतम् ॥ १८ ।

तत्परामृतधाराभिः[5] सन्तर्प्य कुलनायिकाम् ।
पुनः पुनः समाकुञ्च्य[6] प्रवुद्धान्तां स्मरेत् सदा ॥ १९ ।

१. तनुरूपिणं–क० । २. कुमुदह्रदयाङ्गे–ख० ।
३. लयापाङ्गे–ख० । ४. समाकृत्य–क० ।
५. श्रिया सहितो गुरुः, तस्य चरणाम्भोजाद् निःसृतम् ।
६. तच्च तत्परामृतं च तत्परामृतम्, तस्य धाराभिः ।

पर्यायत्त्वापररसं धारयेन्मारुतं सुधीः ।
[1]तत्परामृतधाराभिः सन्तर्प्य कुलनायिकाम् ॥ २० ।

[2]ततः पुनः पुनः पात्यं सर्वपुण्यफलं प्रिये ।
धनरत्नमहालक्ष्मीः प्राप्नोति साधकोत्तमः ॥ २१ ।

सर्वत्र जयमाप्नोति युद्धे क्रोधे महाभये ।
महायुधि स्थितो याति सुशीलो मोक्षमाप्नुयात् ॥ २२ ।

इति ते कथितं नाथ ब्रह्मज्ञानमनुत्तमम् ।
आज्ञाचक्रत्रिखण्डस्य दलस्य कामरूपतः ॥ २३ ।

सत्फलं समवाप्नोति विचार्य भावयेद्यदि ।
आज्ञाचक्रे त्रिखण्डे च कामरूपं महेश्वरम् ॥ २४ ।

[3]चीनाचारसमाक्रान्तं श्मशानाधिपवेष्टितम् ।
कालं कालकरं चक्रं महाकालं कलानिधिम् ।
पलानुपलविपलद्दण्डतिथ्यातिपदपक्षकैः ॥ २५ ।

मासवत्सरादियुगैर्महाकालैः समन्वितम् ।
उल्काकोटिसमं नेत्रं तीक्ष्णदंष्ट्रं सुरेश्वरम् ॥ २६ ।

कोटिकोटिनेत्रजालशोभिताननपङ्कजम् ।
चिद्रूपं सदसन्मुक्तिरूपिणं बहुरूपिणम् ॥ २७ ।

---

१. एतत् स्तोत्रं ततः पाठ्यं सर्वपुण्यफलाप्तये—क० ।

२. तत्परामृतमित्यतः प्रिये पर्यन्तम्—क० ।

३. महारुद्रं धर्मलिङ्गं सर्वधर्मवहिष्कृतम् ।
अधर्मध्वान्तमिहिरं कोटिकोटिविधूद्भवम् ॥
विद्यारमणकामेशं हेमवाराणसीपुरम् ।
शुद्धकामकलाचिह्नं कोटिकोटिकलेवरम् ॥
सामवेदमहामन्त्रमूलास्यानुगतं शिवम् ।
कामलिङ्गं बिन्दुलिङ्गं विसर्गपदभूषणम् ॥
परशिवं देवदेवं हाकिनीशक्तिमुक्तिदम् ।
कुलचूड़ामणिं सिद्धं बुद्धरूपिणमीश्वरम् ॥

ध्यात्वा त्वतिसुखेनैव कालरुद्रं परेश्वरम् ।
नासिकोद्‌र्ध्वे भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे महाप्रभो ॥ २८ ।
विभाव्य परमं स्थानं तत्क्षणात्तन्मयो भवेत् ।
हाकिनीं भावयेन्मन्त्री रौरवादिविनाशिनीम् ॥ २९ ।
कोटिसौदामिनीभासाममृतानन्दविग्रहाम् ।
[1]अमातत्त्वपूर्णशोभां हेमवाराणसीस्थिताम् ॥ ३० ।
नानालङ्कारशोभाङ्गीं नवयौवनशालिनीम् ।
[2]पीनस्तनीं बलोन्मत्तां सर्वाधारस्वरूपिणीम् ॥ ३१ ।
दीर्घप्रणवजापेन[3] तोषयन्तीं त्रिविक्रमम् ।
मौनां मनोमयीं देवीं सर्वविद्यास्वरूपिणीम् ॥ ३२ ।
महाकालीं महानीलां पीतवर्णां शशिप्रभाम् ।
त्रिपुरां सुन्दरीं वामां वामकामदुघां[4] शिवाम् ॥ ३३ ।
ध्यायेदेकासने वामे परनाथस्य पावनीम् ।
सर्वाधारात्मिकां शक्तिं दुर्निवार्यां दुरत्ययाम् ॥ ३४ ।
श्वासमात्रेण वसयेत् कुलमार्गं न पण्डितः ।
कुलाकुलविभागेन आत्मानं नीयते परे ॥ ३५ ।
श्वासाभ्यासं विना नाथ अष्टाङ्गाभ्यसनेन च ।
विना दमेन धैर्येण कुलमार्गो न सिद्धयति ॥ ३६ ।
तथा पूरकयोगेन[5] रेचकेनापि तिष्ठति ।
विना कुम्भकसत्त्वेन यथैतौ नापि तिष्ठतः ॥ ३७ ।
तथा योगं विना नाथ अष्टाङ्गाभ्यसनं विना ।
कुलमार्गो महातत्त्वो न सिद्धयति कदाचन ॥ ३८ ।

---

१. अयुतेन्दु–ख० । २. नवीन यौवनोन्मत्ताम्–क० ।
३. कामहराम्–क० ।
४. प्रणवस्य जापः, प्रणवजापः, दीर्घश्चासौ प्रणवजापश्चेति भावः ।
५. 'पूरकयोगेण' इत्युचितः पाठः, कुमति चेति नित्यं णत्वप्राप्तिः, अथवा युवादेर्न इति वार्तिकेन णत्वनिषेधः ।

कुलमार्गं विना मोक्षं कः प्राप्नोति महीतले ।
कुलमार्गं न जानाति योगवाक्यागमाकुलम् ।। ३९ ।
स कथं पूजयेद्देवीं तस्य योगः कृतः प्रभो ।
[1]अज्ञात्वा वीरनाथमाचारं यः करोति हि ।। ४० ।
[2]तेषां बहुदिने योगशिक्षा भवति निश्चितम् ।
प्राणायामं महाधर्मं वेदानामप्यगोचरम् ।। ४१ ।
सर्वपुण्यस्य सारं हि पापराशितुलानलम्[3] ।
महापातककोटीनां तत्कोटीनाञ्च दुष्कृतम् ।। ४२ ।
पूर्वजन्मार्जितं पापं नानादुष्कर्मपातकम् ।
नश्यत्येव महादेव षण्मासाभ्यासयोगतः ।। ४३ ।
सन्ध्याकाले प्रभाते च यः करोत्यप्यहर्निशम् ।
वशी षोडशसंख्याभिः प्राणायामान् पुनः पुनः ।। ४४ ।
संवत्सरं वशी ध्यात्वा खेचरो योगिराड् भवेत् ।
योगी भूत्वा कौलमार्गं समाश्रित्यामरो भवेत् ।। ४५ ।
महाविद्यापतिर्भूत्वा विचारात् साधकोत्तमः ।। ४६ ।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने भावार्थबोधनिर्णये पाशवकल्पे आज्ञाचक्रसारसङ्केते सिद्धमन्त्रप्रकरणे भैरवीभैरवसंवादे षोडशः पटलः ।।



---

१. योगाभ्यासं सदा कुर्यात् कुलमार्गप्रसिद्धये ।
आदौ भूत्वा महायोगी कुलीनः प्रभवेत् ततः ।।
आदौ कुलाचारभावं यः करोति नराधमः ।
योगाभ्यासं विहायापि स भवेत् ब्रह्मराक्षसः ।। क० ।

२. वज्रानले–ख० ।

३. पापराशिः तुलः, तूलः तयानलमिव अग्निरिव । अथ तुलशब्दे ह्रस्व-उकारश्छन्दोऽनुरोधात् ।

अथ सप्तदशः पटलः

आनन्दभैरवी उवाच—

अथ वक्ष्ये महादेव अथर्ववेदलक्षणम् ।
सर्ववर्णस्य सारं हि शक्त्याचारसमन्वितम् ॥ १ ।

अथर्ववेदादुत्पन्नं सामवेदं तमोगुणम् ।
सामवेदाद्यजुर्वेदं महासत्त्वसमुद्भवम् ॥ २ ।

रजोगुणमयं ब्रह्मा ऋग्वेदं यजुषः स्थितम् ।
[1]मृणालसूत्रसदृशी[2] अथर्ववेदरूपिणी ॥ ३ ।

अथर्वे सर्ववेदाश्च जलखेचरभूचराः ।
निवसन्ति महा विद्या[3] कुलविद्या महर्षयः ॥ ४ ।

समाप्तिपत्रशेषार्थं समीपं लोकमण्डले ।
शक्तिचक्रसमाक्रान्तं दिव्यभावात्मकं शुभम् ॥ ५ ।

तत्रैव वीरभावञ्च तत्रैव पशुभावकम् ।
सर्वभावात् परं तत्त्वमथर्वं वेदपत्रकम् ॥ ६ ।

द्विबिन्दुनिलयस्थानं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
चतुर्वेदान्वित तत्त्वं शरीरं दृढनिर्मितम् ॥ ७ ।

चतुर्विंशतितत्त्वानि सन्ति गात्रे मनोहरे ।
ब्रह्मा रजोगुणाक्रान्तः पूरकेणाभिरक्षति ॥ ८ ।

विष्णुः सत्त्वगुणाक्रान्तः[4] कुम्भकैः स्थिरभावनैः ।
हरस्तमोगुणाक्रान्तो रेचकेणापि विग्रहम् ॥ ९ ।

अथर्ववेदचक्रस्था कुण्डली परदेवता ।
एतन्माया तु यो नैव ब्रह्मविष्णुशिवेन च ॥ १० ।

---

१. शूकसूत्रसदृशी–क० । २. विद्या–क० ख० ।
३. मृणालसूत्रेण कमलतन्तुना सदृशी । ४. सत्त्वगुणैराक्रान्तः ।

शरीरं देवनिलयं भक्तं ज्ञात्वा प्रवक्ष्यति ।
सर्ववेदमयी देवी सर्वमन्त्रस्वरूपिणी ॥ ११ ।
सर्वयन्त्रात्मिका विद्या वेदविद्याप्रकाशिनी ।
चैतन्या सर्वधर्मज्ञा स्वधर्मस्थानवासिनी ॥ १२ ।
अचैतन्या ज्ञानरूपा हेमचम्पकमालिनी ।
अकलङ्का निराधारा शुद्धज्ञानमनोजवा ॥ १३ ।
सर्वसङ्कटहन्त्री च सा शरीरं प्रपाति हि ।
तस्याः कार्यमिदं विश्वं तस्याः पुण्यानि हन्ति हि ॥ १४ ।
तस्याश्चैतन्यकरणे सदा व्याकुलचेतसः ।
महात्मानः प्रसिद्धयन्ति यदि कुर्वन्ति चेतनाम् ॥ १५ ।
तस्या अनुग्रहादेव किं न [1]सिद्धयति भूतले ।
षण्मासाभ्यासयोगेन चैतन्या कुण्डली भवेत् ॥ १६ ।
सा देवी वायवी शक्तिः परमाकाशवाहिनी ।
तारिणी वेदमाता च बहिर्याति दिने दिने ॥ १७ ।
द्वादशाङ्गुलमानेन आयुः क्षरति नित्यशः ।
द्वादशाङ्गुलवायुश्च क्षयं कुर्याद्दिने दिने ॥ १८ ।
यावद् यावद् बहिर्याति कुण्डली परदेवता ।
तावत्तावत्खण्डलयं भवेद्धि पापमोक्षणम् ॥ १९ ।
यदा यदा न क्षरति वायवी सूक्ष्मरूपिणी ।
बाह्यचन्द्रे महादेव आग्नेयी सोममण्डले ॥ २० ।
मूलाधारे कामरूपे ज्वलन्ती चण्डिका शिखा ।
यदा शिरोमण्डले च सहस्रदलपङ्कजे ॥ २१ ।
तेजोमयी सदा याति शिवं कामेश्वरं प्रभुम् ।
अच्युताख्यं महादेवं तदा ज्ञानी स योगिराट् ॥ २२ ।
यदि क्षरति सा देवी बाह्यचन्द्रे मनोलये ।
तदा योगं समाकुर्यात् यावत् शीर्षेण[2] गच्छति ॥ २३ ।

---

१. किं न सिद्धयति, सर्वं सिध्यति इति तात्पर्यम् ।
२. वैदिकोऽयं शब्दः क्वचिल्लोकेऽपि ।

यदि शीर्षे समागम्यामृतपानं करोति सा ।
वायवी सूक्ष्मदेहस्था सूक्ष्मालयप्रिया सती ।। २४ ।
[1]तदेव परमा सिद्धिर्भक्तिमार्गो न संशयः ।
चतुर्वेदज्ञानसारं अथर्वं परिकीर्तितम् ।। २५ ।
अथर्ववेदविद्या च देवता वायवी मता ।
तस्याः सेवनमात्रेण रुद्ररूपो भवेन्नरः ।। २६ ।
केवलं कुम्भकस्था सा एका ब्रह्मप्रकाशिनी ।

भैरव उवाच—

केन वा वायवी शक्तिः[2] कृपा भवति पार्वति ।। २७ ।
स्थिरचेता भवेत् केन विवेकी वा कथं भवेत् ।
मन्त्रसिद्धिर्भवेत् केन कायसिद्धिः कथं भवेत् ।। २८ ।
विस्तार्य वद चामुण्डे आनन्दभैरवेश्वरी ।

आनन्दभैरवी उवाच—

शृणुष्वैकमनाः शम्भो मम प्राणकुलेश्वर ।। २९ ।
एकवाक्येन सकलं कथयामि समासतः ।
श्रद्धया परया भक्त्या मनोनियमतत्परः ।। ३० ।
स प्राप्नोति पराशक्तिं वायवीं [3]सूक्ष्मरूपिणीम् ।
धैर्यक्षमामिताहारी[4] शान्तियुक्तो यतिर्महान् ।। ३१ ।
सत्यवादी ब्रह्मचारी दयाधर्मसुखोदयः ।
मनसः संयमज्ञानी दिगम्बरकलेवरः ।। ३२ ।
सर्वत्र समबुद्धिश्च परमार्थविचारवित् ।
शरशय्या भूमितले वायवीं परमामृतम् ।। ३३ ।

---

१. रूपिणी–ग० । २. आनन्दभैरव–ग० ।

३. गामिनीम्–ग० ।

४. केन हेतुना या वायवी शक्तिः तन्त्रशास्त्रप्रसिद्धा, तस्याः कृपा भवति, पार्वति ! इति सम्बोधनम् ।

य एवं पिबति क्षिप्रं तत्रैव वायवी कृपा ।
गुरुसेवापरे धीरे[1] शुद्धसत्त्वतनुप्रभे ॥ ३४ ।
भक्ते अष्टाङ्गनिरते वायवी सुकृपा भवेत् ।
अतिथिं भोजयेद्यस्तु न भुक्ता स्वयमेव च । ३५ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो वायवी सुकृपा ततः ।
अन्तरात्मा महात्मा यः कुरुते वायुधारणम् ॥ ३६ ।
देवगुरौ सत्यबुद्धिर्वायवी सुकृपा ततः ।
एककालो वृथा याति नैव यस्य महेश्वर ॥ ३७ ।
वायव्यां चित्तमादाय तत्रानिलकृपा भवेत् ।
विचरन्ति महीमध्ये योगशिक्षानिबन्धनम् ॥ ३८ ।
प्राणायामेच्छुको यो वा वायवी सुकृपा ततः ।
प्रतिवत्सरमानेन पीठे पीठे वसन्ति ये ॥ ३९ ।
वायवीं प्रजपन्तीह वायवी सुकृपा ततः ।
अल्पाहारी निरोगी च विजयानन्दनन्दितः ॥ ४० ।
वायवीं भजतो योगी वायवी सुकृपा भवेत् ।
अन्तर्यागे पीठचक्रे चित्तमाधाय यत्नतः ॥ ४१ ।
नामनिष्ठो धारणाख्यो वायवी सुकृपा ततः ।
पशुभावसमाक्रान्तः सदा रेतोविवर्जितः ॥ ४२ ।
शुक्रमैथुनहीनश्च वायवी सुकृपा ततः ।
अकालेऽपि सकालेऽपि नित्यं धारणतत्परः ॥ ४३ ।
योगिनामपि सङ्गी यो वायवी सुकृपा ततः ।
बन्धुवान्धवहीनश्च विवेकाक्रान्तमानसः ॥ ४४ ।
[2]शोकाशोकसमं भावं वायवी सुकृपा ततः ।
सर्वदानन्दहृदयः कालज्ञो भौतसाधनः ॥ ४५ ।

---

१. परमाणु-ग० ।
२. शोकः, अशोकः शोकाभावः, उभाभ्यां समं भावमधिगच्छति वायवीकृपया इति भावः ।

मौनधारणजापश्च वायवी सुकृपा ततः ।
[1]निर्जनस्थाननिरतो निश्चेष्टो दीनवत्सलः ॥ ४६ ।
बहुजल्पनशून्यश्च स्थिरचेताः प्रकीर्तितः ।
हास्यसन्तोषहिंसादिरहितः[2] पीठपारगः ॥ ४७ ।
योगशिक्षासमाप्त्यर्थी स्थिरचेताः प्रकीर्तितः ।
मत्कुलागमभावज्ञो महाविद्यादिमन्त्रवित् ॥ ४८ ।
शुद्धभक्तियुतः शान्तः स्थिरचेताः प्रकीर्तितः ।
मूलाधारे कामरूपे हृदि जालन्धरे तथा ॥ ४९ ।
ललाटे पूर्णगिर्याख्ये उड्डीयाने तदूर्ध्वके ।
वाराणस्यां भ्रुवोर्मध्ये ज्वलन्त्यां लोचनत्रये ॥ ५० ।
मायावत्यां सुखवृत्ते कण्ठे चाष्टपुरे तथा ।
अयोध्यायां नाभिदेशे कट्यां काञ्च्यां महेश्वर ॥ ५१ ।
पीठेष्वेतेषु भूलोके चित्तमाधाय यत्नतः ।
उदरे पूरयेद् वायुं सूक्ष्मसङ्केतभाषया ॥ ५२ ।
पादाङ्गुष्ठे च जङ्घायां जानुयुग्मे च मूलके ।
चतुर्दले षड्दले च तथा दशदले तथा ॥ ५३ ।
दले द्वादशके चैव सिद्धिसिद्धान्तनिर्मले[3] ।
कण्ठे षोडशपत्रे च द्विदले पूर्णतेजसि ॥ ५४ ।
कैलासाख्ये [4]ब्रह्मरन्ध्रपदे निर्मलतेजसि ।
सहस्रारे महापद्मे कोटिकोटिविधुप्रभे ॥ ५५ ।
चालयित्वा महावायुं कुम्भयित्वा पुनः पुनः ।
पूरयित्वा रेचयित्वा रोमकूपाद्विनिर्गतम् ॥ ५६ ।

---

१. सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च विधिवेत्ता च धार्मिकः ।
सूक्ष्मवायुप्रसादज्ञो वायवी सुकृपा ततः ॥
सहसा बहु इष्टज्ञो निन्दाधर्मविवर्जितः ।
शिल्पकर्माभिमानी यो वायवी सुकृपा ततः ॥ इति क० अ० पु० पाठः ।
२. हास्यसन्तोषहिंसादिभिः रहितः, तृतीयातत्पुरुषः ।
३. सिद्धिसिद्धान्ताभ्यां निर्मले । ४. लोकमुखात्-ग० ।

तिस्रः कोटयर्धकोटि च यानि लोमानि मानुषे ।
नाडीमुखानि सर्वाणि धर्मबिन्दुं च्यवन्ति हि ॥ ५७ ।

यावत्तद्बिन्दुपातश्च तावत्कालं लयं[1] स्मृतम् ।
तावत्कालं प्राणयोगात् प्रस्वेदाधमसिद्धिदम् ॥ ५८ ।

सूक्ष्मवायुसेवया च किन्न सिद्ध्यति भूतले ।
लोमकूपे मनो दद्यात् लयस्थाने मनोरमे ॥ ५९ ।

स्थिरचेता भवेत् शीघ्रं नात्र कार्या विचारणा ।
वायुसेवां विना नाथ कथं सिद्धिर्भवेद्ध्रुवे ॥ ६० ।

स्थिरचित्तं विना नाथ मध्यमापि न जायते ।
स्थाने स्थाने मनो दत्वा वायुना कुम्भकेन च ॥ ६१ ।

धारयेन्मारुतं मन्त्री कालज्ञानी दिवानिशम् ।
एकान्तनिर्जने स्थित्वा स्थिरचेता भवेद् ध्रुवम् ॥ ६२ ।

स्थिरचित्तं विना शम्भो सिद्धिः स्यादुत्तमा कथम् ॥ ६३ ।

निवाह्य पञ्चेन्द्रियसञ्ज्ञकानि
यत्नेन धैर्यायतिरीश्वरस्त्वम् ।
प्राप्नोति मासत्रयसाधनेन
विषासवं भोक्तुमसौ समर्थः ॥ ६४ ।

मासत्रयाभ्याससुसञ्चयेन
स्थिरेन्द्रियः स्यादधमादिसिद्धिः ।
सा खेचरी सिद्धिरत्र प्रबुद्धा
चतुर्थये मासे तु भवेद्विकल्पनम् ॥ ६५ ।

तदाधिकारी पवनाशनोऽसौ
स्थिरासनानन्दसुचेतसा भुवि ।
प्रकल्पने सिद्धिं यथार्थगामिनी-
मुपैति शीघ्रं वरवीरभावम् ॥ ६६ ।

१. लयमिति लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति नियमेन नपुंसकता, अन्यथा 'घञजपाः पुंसि' इति सूत्रेणाचप्रत्ययान्ततया पुंल्लिङ्गता स्यात् ।

सा वयवी शक्तिरनन्तरूपिणी
लोभावलीनां कुहरे महासुखम् ।
ददाति सौख्यं गतिचञ्चलं जयं
स्थिराशयत्वं सति शास्त्रकोविदम् ॥ ६७ ।

षण्मासयोगासननिष्ठदेहा[1]
वायुश्चमानन्दरसाप्तविग्रहः ।
विहाय कल्पान्वितयोगभावं
श्रुत्यागमान् कर्तुमसौ समर्थः ॥ ६८ ।

स्थिरचेता महासिद्धिं प्राप्नोति नात्र संशयः ।
संवत्सरकृताभ्यासे महाखेचरतां व्रजेत् ॥ ६९ ।

यावन्निर्गच्छति प्रीता वायवी शक्तिरुत्तमा ।
नासाग्रमववार्यैव स्थिरचेता महामतिः ॥ ७० ।

चण्डवेगा यदा क्षिप्रमन्तरालं न गच्छति ।
सर्वत्रगामी स भवेत् तावत्कालं विचक्षणः ॥ ७१ ।

यदि शीर्षादूर्ध्वदेशे द्वादशाङ्गुलकोपरि ।
गन्तुं समर्थो भगवान् शिवतुल्यो गणेश्वरः ॥ ७२ ।

सर्वत्रगामी प्रभवेत् खेचरो योगिराड् वशी ।
इति सिद्धिर्वत्सरे स्यात् स्थिरचित्तेन शङ्कर ॥ ७३ ।

योगी भूत्वा मनःस्थैर्यं न करोति यदा भुवि ।
कृच्छ्रेण पदमारुह्य प्रपतेन्नारकी यथा ॥ ७४ ।

अत एव महाकाल स्थिरचेता भव प्रभो ।
तदा मां प्राप्स्यसि क्षिप्रं वायवीमष्टसिद्धिदाम्[2] ॥ ७५ ।

यदि सिद्धो भवेद् भूमौ वायवीसुकृपादिभिः ।
सदा कामस्थिरो भूत्वा गोपयेन्मातृजारवत्[3] ॥ ७६ ।

---

१. सर्वत्रगामिनो भावात्–ग० । २. अष्टौ सिद्धयोऽष्टसिद्धयस्ता ददाति या सा ताम् ।
३. मातुः जारो यथा गोपनीयो भवति, तद्वत् ।

यदा यदा महादेव योगाभ्यासं करोति यः ।
शिष्येभ्योऽपि सुतेभ्योऽपि दत्वा कार्यं करोति यः ॥ ७७ ।

तदैव स महासिद्धिं प्राप्नोति नात्र संशयः ।
संवत्सरं चरेद्धर्मं योगमार्गं हि दुर्गमम् ॥ ७८ ।

प्रकाशयेन्न कदापि कृत्वा मृत्युमवाप्नुयात् ।
योगयोगाद् भवेन्मोक्षो मन्त्रसिद्धिरखण्डिता ॥ ७९ ।

न प्रकाश्यमतो योगं भुक्तिमुक्तिफलाय च ।
नित्यं सुखं महाधर्मं प्राप्नोति वत्सराद् बहिः ॥ ८० ।

आत्मसुखं नित्यसुखं मन्त्रं यन्त्रं तथागमम् ।
प्रकाशयेन्न कदापि कुलमार्गं कुलेश्वर ॥ ८१ ।

यद्येवं कुरुते धर्मं तदा मरणमाप्नुयात् ।
योगभ्रष्टो विज्ञानज्ञोऽजडो मृत्युमवाप्नुयात् ॥ ८२ ।

येन मृत्युवशो याति तत्कार्यं नापि दर्शयेत् ।
दत्तात्रेयो महायोगी शुको नारद एव च ॥ ८३ ।

येन कृतं सिद्धिमन्त्रं वर्णजालं कुलार्णवम् ।
एकेन लोकनाथेन योगमार्गपरेण च ॥ ८४ ।

तथा मङ्गलकार्येण ध्यानेन साधकोत्तमः[१] ।
उत्तमां सिद्धिमाप्नोति वत्सराद् योगशासनात् ॥ ८५ ।

आदौ वै ब्रह्मणो ध्यानं पूरकाद्याङ्गलक्षणैः ।
कुर्यात् सकलसिद्ध्यर्थमम्बिकापूजनेन च ॥ ८६ ।

ऋग्वेदं चेतसि ध्यात्वा मूलाधारे चतुर्द्दले ।
वायुना चन्द्ररूपेण धारयेन्मारुतं सुधीः ॥ ८७ ।

अथर्वान्निर्गतं सर्वं ऋग्वेदादि चराचरम् ।
तेन पूर्णचन्द्रमसा जीवेनार्यामृतेन च ॥ ८८ ।

जुहुयादेकभावेन कुण्डलीसूर्यगोऽनले ।
कुम्भकं कारयेन्मन्त्री यजुर्वेदपुरःसरम् ॥ ८९ ।

१. साधकेषु उत्तमः, सुप्सुपेति समासः ।

सर्वसत्त्वाधिष्ठितं तत् सर्वविज्ञानमुत्तमम् ।
वायव्याः पूर्णसंस्थानं योगिनामभिधायकम् ॥ ९० ।

पुनः पुनः कुम्भयित्वा सत्त्वे निर्मलतेजसि ।
महाप्रलयसारज्ञो[1] भवतीति न संशयः ॥ ९१ ।

रेचकं शम्भुना व्याप्तं तमोगुणमनोलयम्[2] ।
सर्वमृत्युकुलस्थानं व्याप्तं धर्मफलाफलैः ॥ ९२ ।

पुनः पुनः क्षोभनिष्ठो रेचकेन निवर्तते ।
रेचकेन लयं याति रेचनेन परं पदम् ॥ ९३ ।

प्राप्नोति साधकश्रेष्ठो रेचकेनापि सिद्धिभाक् ।
रेचकं वह्निरूपञ्च कोटिवह्निशिखोज्ज्वलम् ॥ ९४ ।

द्वादशाङ्गुलमध्यस्थं ध्यात्वा बाह्ये[3] लयं दिशेत् ।
चन्द्रव्याप्तं सर्वलोकं सर्वपुण्यसमुद्भवम् ॥ ९५ ।

रेचकाग्निर्दहतीह वायुसख्यो महाबली ।
तत् शशाङ्कजीवरूपं पीत्वा जीवति वायवी ॥ ९६ ।

आग्नेयी दह्यति क्षिप्रं एष होमः परो मतः ।
एतत् कार्यं यः करोति स न मृत्युवशो भवेत् ॥ ९७ ।

एतयोः सन्धिकालञ्च कुम्भकं तत्त्वसाधनम् ।
तदेव भावकानाञ्च परमस्थानमेव च ॥ ९८ ।

महाकुम्भकलाकृत्या स्थिरं स्थित्वा च कुम्भके ।
अथर्वगामिनीं देवीं भावयेदमरो महान् ॥ ९९ ।

अनन्तभावनं शम्भोरशेषसृष्टिशोभितम् ।
अथर्वं भावयेन्मन्त्री शक्तिचक्रक्रमेण तु ॥ १०० ।

आज्ञाचक्रे वेददले चतुर्दलसुमन्दिरे ।
अथर्वयोगिनीं ध्यायेत् समाधिस्थेन चेतसा ॥ १०१ ।

---

१. महाप्रलयस्य सारं जानाति ।
२. तमोगुणविशिष्टस्य मनसो लयो यस्मिन् रेचके, तत् । ३. राज्ये-ग० ।

ततोऽच्युताख्यं जगतामीश्वरं शीर्षपङ्कजे ।
प्रपश्यति जगन्नाथं नित्यसूक्ष्मसुखोदयम्[1] ॥ १०२ ।
आज्ञाचक्रे शोधनमशेषदलमथर्वं परिकीर्तितम् ।
ज्योतिश्चक्रे तन्मध्ये योगमार्गेण सद्बिलम् ॥ १०३ ।
प्रपश्यति महाज्ञानी बाह्यदृष्ट्या यथाम्बुजम् ।
कालेन सिद्धिमाप्नोति ब्रह्मज्ञानी च साधकः ॥ १०४ ।
ततो भजेत् कौलमार्गं ततो विद्यां प्रपश्यति ।
महाविद्यां कोटिसूर्यज्वालामालासमाकुलम् ॥ १०५ ।
एतत्तत्त्वं विना नाथ न पश्यति कदाचन ।
वसिष्ठो ब्रह्मपुत्रोऽपि चिरकालं सुसाधनम् ॥ १०६ ।
चकार निर्जने देशे कृच्छ्रेण तपसा वशी ।
शतसहस्रं वत्सरं च व्याप्य योगादिसाधनम् ॥ १०७ ।
तथापि साक्षाद्विज्ञानं न बभूव महीतले ।
ततो जगाम क्रुद्धोऽसौ तातस्य निकटे प्रभुः ॥ १०८ ।
सर्वं तत् कथयामास स्वोयाचारक्रमं प्रभो ।
अन्यमन्त्रं देहि नाथ एषा विद्या न सिद्धिदा ॥ १०९ ।
अन्यथा सुदृढं शापं तवाग्रे प्रददामि हि ।
ततस्तं वारयामास एवं न कुरु भो सुत ॥ ११० ।
पुनस्तां भज भावेन योगमार्गेण पण्डित ।
ततः सा वरदा भूत्वा आगमिष्यति तेऽग्रतः ॥ १११ ॥
सा देवी परमा शक्तिः सर्वसङ्कटतारिणी ।
कोटिसूर्यप्रभा नीला चन्द्रकोटिसुशीतला ॥ ११२ ।
स्थिरविद्युल्लताकोटिसदृशी कालकामिनी ।
[2]सा पाति जगतां लोकान् तस्याः कर्म चराचरम् ॥ ११३ ।

---

१. नित्यं सूक्ष्मसुखोदयो यस्मिन्, तं जगन्नाथमित्यर्थः ।
२. सर्वस्वरूपा सर्वाख्या धर्माधर्मविवर्जिता ।
शुद्धचीनाचारता शक्तिचक्रप्रवर्तिका ॥

भज पुत्र स्थिरानन्द कथं शप्तुं समुद्यतः ।
एकान्तचेतसा नित्यं भज पुत्र दयानिधे ॥ ११४ ।
तस्या दर्शनमेवं हि अवश्यं समवाप्स्यसि ।
एतत् श्रुत्त्वा गुरोर्वाक्यं प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ ११५ ।
जगाम जलधेस्तीरे वशी वेदान्तवित् शुचिः ।
सहस्रवत्सरं सम्यक् जजाप परमं जपम् ॥ ११६ ।
आदेशोऽपि न बभूव ततः क्रोधपरो मुनिः ।
व्याकुलात्मा महाविद्यां वसिष्ठः शप्तुमुद्यतः ॥ ११७ ।
द्विराचम्य महाशापः प्रदत्तश्च सुदारुणः ।
तेनैव मुनिना नाथ मुनेरग्रे कुलेश्वरी ॥ ११८ ।
आजगाम महाविद्या योगिनामभयप्रदा ।
अकारणमरे विप्र शापो दत्तः सुदारुणः ॥ ११९ ।
मम सेवां न जानाति मत्कुलागमचिन्तनम्[१] ।
कथं योगाभ्यासवशात् मत्पदाम्भोजदर्शनम् ॥ १२० ।
प्राप्नोति मानुषो देवे मनध्यानमदुःखदम् ।
यः कुलार्थी सिद्धमन्त्री मद्वेदाचारनिर्मलः ॥ १२१ ।
ममैव साधनं पुण्यं वेदानामप्यगोचरम् ।
बौद्धदेशेऽथर्ववेदे महाचीने तदा व्रज ॥ १२२ ।
तत्र गत्वा महाभावं विलोक्य मत्पदाम्बुजम् ।
मत्कुलज्ञो महर्षे त्वं महासिद्धो भविष्यसि ॥ १२३ ।
एतद्वाक्यं कथयित्वा सा वायव्याकाशवाहिनी ।
निराकाराऽभवत् शीघ्रं ततः साकाशवाहिनी ॥ १२४ ।
ततो मुनिवरः श्रुत्वा महाविद्यां सरस्वतीम् ।
जगाम चीनभूमौ च यत्र बुद्धः प्रतिष्ठति ॥ १२५ ।

अनन्तानन्तमहिमा संसारावर्तनाशिनी ।
बुद्धेश्वरी बुद्धमाता अर्भकवेदश्लाघिनी ॥ क० ।

१. मत्कुलस्य आगमस्तस्य चिन्तनं ध्यावम् ।

पुनः पुनः प्रणम्यासौ वसिष्ठः क्षितिमण्डले ।
रक्ष रक्ष महादेव सूक्ष्मरूपधराव्यय ।। १२६ ।
अतिदीनं वसिष्ठं मां सदा व्याकुलचेतसम् ।
ब्रह्मपुत्रो महादेवीसाधनायाजगाम च ।। १२७ ।
सिद्धिमार्गं न जानामि वेदमार्गपरो हर ।
तवाचारं समालोक्य भयानि सन्ति मे हृदि ।। १२८ ।
तन्नाशय मम क्षिप्रं दुर्बुद्धि भेदगामिनोम् ।
वेदवहिष्कृतं कर्म सदा ते चालये प्रभो ।। १२९ ।
कथमेतत् प्रकारञ्च मद्यं मांसं तथाङ्गनाम् ।
सर्वे दिगम्बराः सिद्धा रक्तपानोद्यता वराः ।। १३० ।
मुहुर्मुहुः प्रपिबन्ति रमयन्ति वराङ्गनाम् ।
सदा मांसासवैः पूर्णा मत्ता रक्तविलोचनाः ।। १३१ ।
निग्रहानुग्रहे शक्ताः पूर्णान्तःकरणोद्यताः ।
वेदस्यागोचराः सर्वे मद्यस्त्रीसेवने रताः ।। १३२ ।
इत्युवाच महायोगी दृष्ट्वा वेदबहिष्कृतम् ।
प्राञ्जलिर्विनयाविष्टो वद चैतत् कुलं प्रभो ।। १३३ ।
मनःप्रवृत्तिरेतेषां कथं भवति पावन ।
कथं वा जायते सिद्धिर्वेदकार्यं विना प्रभो ।। १३४ ।

श्रीबुद्ध उवाच—

वसिष्ठ श्रृणु वक्ष्यामि कुलमार्गमनुत्तमम् ।
येन विज्ञातमात्रेण रुद्ररूपी भवेत् क्षणात् ।। १३५ ।
साक्षेपेण सर्वसारं कुलसिद्ध्यर्थमागमम् ।
आदौ शुचिर्भवेद् धीरो विवेकाक्रान्तमानसः[1] ।। १३६ ।
पशुभावस्थिरचेताः[2] पशुसङ्गविवर्जितः ।
एकाकी निर्जने स्थित्वा कामक्रोधादिवर्जितः ।। १३७ ।

---

१. विवेकेनाक्रान्तं मानसं यस्य सः ।   २. पशुभावे स्थिरं चेतो यस्य सः ।

दमयोगाभ्यासरतो योगशिक्षादृढव्रतः ।
वेदमार्गाश्रयो नित्यं वेदार्थनिपुणो महान् ॥ १३८ ।

एवं क्रमेण धर्मात्मा शीलो दार्ढ्यगुणान्वितः ।
धारयेन्मारुतं नित्यं श्वासमार्गे मनोलयम् ॥ १३९ ।

एवमभ्यासयोगेन वशी योगी दिने दिने ।
शनैः क्रमाभ्यासाद् दहेद् स्वेदोद्गमोऽधमः । १४० ॥

मध्यमः कल्पसंयुक्तो भूमित्यागः परो मतः ।
प्राणायामेन सिद्धिः स्यान्नरो योगेश्वरो भवेत् ॥ १४१ ।

योगी भूत्वा कुम्भकज्ञो मौनो भक्तो दिवानिशम् ।
शिवे कृष्णे ब्रह्मपदे एकान्तभक्तिसंयुतः ॥ १४२ ।

ब्रह्मविष्णुशिवा एते वायवोगतिचञ्चला ।
एवं विभाव्य मनसा कर्मणा वचसा शुचिः ॥ १४३ ।

आदौ चित्तं समाधाय चिद्रूपायां स्थिराशयः ।
ततो महावोरभावं कुलमार्गं महोदयम् ॥ १४४ ।

शक्तिचक्रं सत्त्वचक्रं वैष्णवं नवविग्रहम् ।
समाश्रित्य भजेन्मन्त्री कुलकात्यायनीं पराम् ॥ १४५ ।

प्रत्यक्षदेवतां श्रीदां चण्डोद्वेगनिकृन्तिनीम् ।
चिद्रूपां ज्ञाननिलयां चैतन्यानन्दविग्रहाम्[1] ॥ १४६ ।

कोटिसौदामिनीभासां[2] सर्वतत्त्वस्वरूपिणीम् ।
अष्टादशभुजां रौद्रीं शिवमांसाचलप्रियाम् ॥ १४७ ।

आश्रित्य प्रजपेन्मन्त्रं कुलमार्गाश्रयो नरः ।
कुलमार्गात् परं मार्गं को जानाति जगत्त्रये ॥ १४८ ।

एतन्मार्गप्रसादेन ब्रह्मा स्रष्टा स्वयं महान् ।
विष्णुश्च पालने शक्तो निर्मलः सत्त्वरूपधृक् ॥ १४९ ।

---

१. चैतन्यं चानन्दश्च विग्रहो यस्यास्ताम् ।   २. कोटिसौदामिनीनां भासोऽस्ति यस्यास्ताम् ।

सर्वसेव्यो महापूज्यो यजुर्वेदाधिपो महान् ।
हरः संहारकर्त्ता च वीरेशोत्तममानसः ।। १५० ।

सर्वेषामन्तकः क्रोधी क्रोधराजो महाबली ।
वीरभावप्रसादेन दिक्पाला रुद्ररूपिणः ।। १५१ ।

वीराधीनमिदं विश्वं कुलाधीनञ्च वीरकम् ।
अतः कुलं समाश्रित्य सर्वसिद्धीश्वरो जडः ।। १५२ ।

मासेनाकर्षणं सिद्धिर्द्विमासे वाक्पतिर्भवेत् ।
मासत्रयेण संयोगाज्ज्ञायते सुखवल्लभः ।। १५३ ।

एवं चतुष्टये मासि भवेद् दिक्पालगोचरः ।
पञ्चमे पञ्चबाणः स्यात्षष्ठे रुद्रो भवेद् ध्रुवम् ।। १५४ ।

एतदाचारसारं हि सर्वेषामप्यगोचरम् ।
एतन्मार्गं कौलमार्ग कौलमार्गं परं नहि ।। १५५ ।

योगिनां दृढचित्तानां भक्तानामेकमासतः ।
कार्यसिद्धिर्भवेन्नारी कुलमार्गप्रसादतः ।। १५६ ।

पूर्णयोगी भवेद् विप्रः षण्मासाभ्यासयोगतः ।
शक्ति विना शिवोऽशक्तः किमन्ये जडबुद्धयः ।। १५७ ।

इत्युक्त्वा बुद्धरूपी च कारयामास साधनम् ।
कुरु विप्र महाशक्तिसेवनं मद्यसाधनम् । १५८ ।।

महाविद्यापदाम्भोजदर्शनं[1] समवाप्स्यसि ।
एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं स्मृत्वा देवीं सरस्वतीम् ।। १५९ ।

मदिरासाधनं कर्त्तुं जगाम कुलमण्डले ।
मद्यं मांसं तथा मांसं मुद्रा मैथुनमेव च ।। १६० ।

पुनः पुनः साधयित्वा पूर्णयोगी बभूव सः ।
योगमार्गं कुलमार्गमेकाचारक्रमं[2] प्रभो ।। १६१ ।।

---

१. महाविद्यायाः पदाम्भोजयोः दर्शनम् । २. एकाचारस्य क्रमः, तम् ।

योगी भूत्वा कुलं ध्यात्वा सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
सन्धिकालं कुलपथं योगेन जडितं सदा ।। १६२ ।

भगसंयोगमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
एतद्‌योगं विजानीयाज्जीवात्मपरमात्मनोः ।। १६३ ।

।। इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे महातन्त्रोद्दीपने भावप्रश्नार्थनिर्णये सिद्धमन्त्रप्रकरणे चतुर्वेदोल्लासे भैरवभैरविसंवादे सप्तदशः पटलः ।।

●

अथ अष्टादशः पटलः

आनन्दभैरवी उवाच—

श्रृणु नाथ प्रवक्ष्यामि असाध्यसाधनं परम् ।
कामचक्रस्य वर्णानां वर्णनं प्रश्ननिर्णयम् ॥ १ ।
आज्ञाचक्रमध्यभागे नाडोकोटिरसालिनी ।
तन्मध्ये भावयेन्मन्त्री कामचक्रं मनोरमम् ॥ २ ।
कामचक्रे पूर्वोक्तवर्णमालोक्य साधकः ।
न्यासमन्त्रे पुटीकृत्य जपित्वा योगिराड् भवेत् ॥ ३ ।
एको मन्दिरमध्यस्थो मन्त्रमाश्रित्य यत्नतः ।
निजनामाक्षरं तत्र तत्कोष्ठमनुमाश्रयेत् ॥ ४ ।
एतेषां कोष्ठसंस्थानां वर्णानां हि फलाफलम् ।
वद कान्ते रहस्यं मे कामचक्रफलोद्भवम् ॥ ५ ।
कामचक्रं कालरूपं ततो वाराणसीपुरम् ।
तत्र सर्वपीठचक्रं चक्राणामुत्तमोत्तमम् ॥ ६ ।
एतच्चक्रप्रसादेन ते पादाम्बुजदर्शनम् ।
प्राप्नोति साधकान् सत्यं सर्वं जानाति साधकः ॥ ७ ।
कामनाफलसिद्धयर्थं मन्त्रार्थादिविचारणाम् ।
बुद्धमस्तमितं त्यक्त्वा गृह्णीयान्मन्त्रमुत्तमम् ॥ ८ ।

आनन्दभैरव उवाच—

श्रृणु वर्णफलं नाथ असाध्यप्रश्ननिर्णयम्[1] ।
वर्णानाञ्च नाथ राशिभेदेन संश्रृणु प्रभो ॥ ९ ।
बाल्यादिषु स्थितान् वर्गान् आश्रयेत् साधकोत्तमः ।
वर्जयेद् वृद्धभावञ्च तथास्तमितमेव च ॥ १० ।

---

१. असाध्या निरुत्तरा ये प्रश्नास्तेषा निर्णयम् ।

आश्रयेद् राशिभावेन बाल्यकैशोरयौवनम् ।
अथ बाल्यं वर्गभेदं विचारे वामयोगतः ।। ११ ।

मन्त्राणाञ्चापि गणयेत् प्रश्नकर्माणि दक्षिणात् ।
मध्यकोणावधि नाथ गणनीयं विचक्षणैः ।। १२ ।

ऊद्ध्र्वदक्षिणयोगेन गणयेत् प्रश्नकर्मणि ।
वामयोगेन गणयेद् मन्त्रादीनां विचारणे ।। १३ ।

शृणु तद्वर्गवर्गाणां फलमत्यन्तसुन्दरम् ।
वदामि परमानन्दरससिन्धुमधुव्रतः[1] ।। १४ ।

कवर्गं कामाख्याभवनमणिपीठे त्रिजगतां
धरित्री सा धात्री वसति सततं सिद्धिनवके ।
[2]हुताशेष्वाकाशे जलदतनुसाकाशजननी
गभीरा खड्गाभा करहरकरा घोरमुखरा ।। १५ ।

अभ्यासयोगात् कलिकालपावनी
कालीं[3] कुलानन्दमयीं रमेशीम् ।
महारसोल्लाससुवक्त्रलोचनां
कामेश्वरीं कूर्मपदं भजेज्जयी ।। १६ ।

कालागुरोरुत्तमसिद्धसेविता
मनोहरा खेचरसारशाखिनी[4] ।
उल्कासमग्रा भवदीपवृत्ति
स्तेजकूटामलनीलदेहा ।। १७ ।

खड्गायुधा खर्परधारिणी सा
चण्डोद्गमा वायुपथस्थ खेचरी ।
विद्याभयाखञ्जनलोचना गतिः
क्षितिक्षये खेचरवर्गधारिणी ।। १८ ।

१. परमानन्दरससिन्धौ मधुव्रतः । २. हुताश्वेषाकाशे–ग० ।
३. कुलानन्दरूपं रमेशीं महेशीम्–ग० ।
४. खेचरसारस्य शाखा, खेचरसारशाखा, सा अस्ति यस्यां सा, इनिप्रत्यये सति साधुता ।

खारी विहारी खलखेलनेन
खराखरोन्मत्तगतिप्रिया खगा ।
[1]महाखगारूपखलस्थिता सदा
प्रपाति विद्याबलविक्रमस्थिता ॥ १९ ।

व्यापारनिद्रागहनार्थचिन्ताखरप्रभाति यदा यदा ॥ २० ।

गायत्री गणनायिका मतिगतिग्लानिरगूढाशया
गीता गोकुलकामिनी गुरुतरा गर्ह्याग्निजेयोदया ।
गोरूपा गयहा गया गुणवती गाथापथस्थायिनी
श्रीगुर्वी प्रतिपालनं त्रिजगतां गायन्ति यां तां भजेत् ॥ २१ ।

वायोर्घर्मकरानन्दमोहिनी घर्घरा घना ।
निद्रामाध्याति घटना नीला घोटकवाहिनी ॥ २२ ।

बिन्दुस्था विषभोजनानलकथा वीजश्रमायोप्रिया ।
पञ्चाढ्यामनुनासिकासुखमयी वेदक्रिया षण्मुखी ॥ २३ ।

[2]विचित्रवस्त्राचरणाब्जचालनम् ।
विचारचेष्टां मयि देहि चञ्चले ॥ २४ ।

इति वर्णं चवर्गस्य महापातकनाशनम् ।
कामचक्रे स्थितं यद्यत् प्रश्ने मन्त्रगृहे यथा ॥ २५ ।

चवर्गफलमत्यन्तनिष्कर्षं सूक्ष्मभावनम् ।
घिया सर्वाक्षरश्रेणीं भावयन्ति पुनः पुनः ॥ २६ ।

---

१. रुपोढषादा खलसंस्थिता—ग० ।

२. कृत्या भूतनिवारिणी करणगणने गात्रशिष्टामुखी ।
वरस्याहितकारिणी कलियुगे योगाटवी पातु वः ॥
चराचरत्वं चमरी चचार प्रचार—चन्द्राननचञ्चला च । क० ।

[1]सर्वं जानाति शंभो त्वं परं किं कथयामि ते ।
तथापि वर्गमाहात्म्यं कामचक्रस्थनिर्मलम् ।। २७ ।

यो जानाति कामचक्रं यमो हन्ति न तं जनम् ।
तत्प्रकारं भावयुक्तं [2]भावनाध्याननिर्मलम् ।। २८ ।

[3]ध्यात्वा कामरूपस्था मूलाधारनिवासिनः ।
देवताः पार्थिवाः सर्वे आत्मानं परमेष्ठिनः ।। २९ ।

न जानन्ति बालका मे तेषां योगादिसिद्धये ।
कामचक्रं कामरूपं कामनाफलसिद्धिदम् ।। ३० ।

तन्मन्त्रग्रहणादेव साक्षादीशो भवेन्नरः ।
श्रुतिशास्त्राणि सर्वाणि करे तस्य न संशयः ।। ३१ ।

योगशिक्षादिकं सर्वं जानाति [4]कामचक्रतः ।
कामचक्रप्रसादेन कामरूपी भवेद् ध्रुवम् ।। ३२ ।

तद्वर्णस्थं तदन्तःस्थं दशकोणस्थमेव च ।
अष्टदलस्थं तत्रापि विचार्यं साधकोत्तमः ।। ३३ ।

अनुलोमविलोमेन शास्त्रस्यानुक्रमेण च ।
बाल्यं कैशोरमुल्लासं वृद्धिः सिद्धिश्च यौवने ।। ३४ ।

वृद्धो वृद्धत्वमाप्नोति अस्ते च निधनं भवेत् ।
नवग्रहास्तत्र मध्ये पञ्चप्राणाश्च सन्ति वै ।। ३५ ।

अनुलोमविलोमेन गणयेद्दशकोणके ।
दशकोणे सर्वसिद्धिरष्टसिद्धिश्च तत्र वै ।। ३६ ।

---

१. वृद्धास्तमितमेवं हि त्यक्त्वा मन्त्राणि दापयेत् ।
अन्यकोणस्य वर्णानां गृह्णीयान्मन्त्रमुत्तमम् ।।
चवर्गपुत्रजालस्या देवता दयिता प्रभो ।
तत्प्रकारं प्रवक्ष्यामि शृणुष्व विश्वभावन ।। क० ।।

२. ज्ञान–ग० । ३. ज्ञात्वा–ग० । ४. ब्राह्मणा शुद्ध–ग० ।